

PETER BRNULA
JITKA LAŠTOVKOVÁ
DITA ŠTYVAROVÁ
MICHAELA HIEKISCHOVÁ
(EDS.)

DĚJINY SOCIÁLNÍ PRÁCE –
SOUVISLOST MINULOSTI A
SOUČASNOSTI V POMOCI A
VE VZDĚLÁVÁNÍ

PETER BRNULA
JITKA LAŠTOVKOVÁ
DITA ŠTYVAROVÁ
MICHAELA HIEKISCHOVÁ
(EDS.):

DĚJINY SOCIÁLNÍ PRÁCE – SOUVISLOST MINULOSTI A SOUČASNOSTI V POMOCI A VE VZDĚLÁVÁNÍ

**BRNULA, PETER - LAŠTOVKOVÁ, JITKA - ŠTYVAROVÁ, DITA -
HIEKISCHOVÁ, MICHAELA (EDS.):**

**DĚJINY SOCIÁLNÍ PRÁCE - SOUVISLOST MINULOSTI A SOUČASNOSTI V
POMOCI A VE VZDĚLÁVÁNÍ**

Vydala: Katedra sociální práce FSE UJEP v Ústí nad Labem. Ústí nad Labem: Fakulta sociálně ekonomická Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem.

1. vydání.

214 stran.

ISBN 978-80-7561-012-6

Recenzenti publikace jako celku:

doc. PhDr. Ladislav Vaska, PhD.

PhDr. Marek Stachoň, PhD.

© publikace jako celku:

Peter Brnula, Jitka Laštovková, Dita Štyvarová, Michaela Hiekischiová 2016 a jednotlivých příspěvků a studií její autoři a autorky, 2016.

Publikace příspěvků a studií neprošla jazykovou korekturou. Za obsahovou, jazykovou i formální stránku, uvedení abstraktu a plnění citační normy jsou zodpovědní autoři/ky jednotlivých příspěvků a studií.

Všechna práva vyhrazena. Toto dílo ani žádnou jeho část není možné reprodukovat bez souhlasu majitele autorských práv.

OBSAH

PREDHOVOR.....5

INSPIRACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI V DĚJINÁCH A ROZVOJ SOCIÁLNÍ PRÁCE NA ÚZEMÍ DNEŠNÍ ČR A SR

Osobný a rodinný status ako determinant realizácie vzájomnej pomoci počas vrcholného stredoveku.....7

Róbert Jáger

Juraj Schulpe.....58

Jana Levická

Fenomény baťovho manažerizmu a ich renesancia v súčasnej sociálnej práci.....71

Beáta Balogová

DĚJINY SOCIÁLNÍ PRÁCE NA ÚZEMÍ DNEŠNÍ ČR A SR

Českoslovenští přestěhovalci v letech 1938-1945 - příspěvek k sociologii migrace obyvatel pohraničních oblastí českých zemí – příklad programu sociální péče o uprchlíky.....82

Václav Houžvička

Totalitní režimy - Černý Petr pro sociální práci aneb úvahy o minulosti pro současnost i budoucnost.....91

Pavla Kodymová

Sociálna práca ako „rukojemník“ totalitných režimov – územie dnešnej Slovenskej republiky99

Peter Brnula

História kreovania vysokoškolského štúdia sociálnej práce.....126

Ján Gabura

VÝZKUM A TEORIE - MINULOST INSPIRACÍ PRO SOUČASNOST

Výzkumná aktivita v oblasti práce na přelomu 60. a 70. let.....134

Pavel Kuchař

Cizinec v pojetí klasiků.....142

Petr Balek

V SOCIÁLNÍ PRÁCI STÁLE AKTUÁLNÍ TÉMATA

Vývoj úřadů práce v ČR od roku 1990.....152

Michaela Hiekischová

Vznik sociálně vyloučených (romských) lokalit a proměny přístupu státu k nim v průběhu času.....169

Jan Vašat

„Situace na bojišti“ – sociální práce s profesionálními vojáky.....178

Jitka Laštovková

VZDĚLÁVÁNÍ V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Přístupy k didaktice dejín sociálnej práce.....190

Daniel Markovič

Vzdělávání seniorů v kontextu celoživotního učení a požadavků znalostní společnosti.....198

Dita Štyvarová

PREDHOVOR

Do rúk sa Vám dostáva publikácia príspevkov a štúdií od viacerých autorov a autoriek, ktorí/é sa venujú téme dejín sociálnej práce v českom a slovenskom priestore.

Diskusia k uvedeným vedeckým príspevkom a štúdiám zároveň tvorila aj obsah medzinárodného vedeckého seminára k dejinám sociálnej práce, ktorý sa uskutočnil na pôde Katedry sociálnej práce FSE UJEP v Ústí nad Labem v marci roku 2016, pod záštitou Ministerstva práce a sociálnych vecí.

Tento seminár si kládol za cieľ výmenu vedomostí a informácií od jednotlivých autorov a autoriek príspevkov a štúdií. A to nielen v oblasti poznania, ale aj v oblasti bádania so zameraním na dejiny sociálnej práce.

Zároveň seminár nadväzoval na úsilie editorov o prehĺbenie témy, spolupráce a oblasti poznania dejín sociálnej práce.

Veríme, že tradícia diskusií k vlastnej práci autorov a autoriek v oblasti dejín sociálnej práce sa nielen započala, ale bude mať aj pokračujúci trend. Taktiež, že sa stane významnou diskusnou platformou v oblasti vedeckého úsilia ľudí venujúcim sa dejinám sociálnej práce a dejinám pomoci na území dnešnej Českej republiky a Slovenskej republiky.

Veríme, že aj predkladanou publikáciou uverejnených príspevkov a štúdií napomôžeme k väčšej propagácii témy dejín sociálnej práce a dejín pomoci v oblasti pomáhajúcich profesií.

za editorov:

Peter Brnula

INSPIRACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI V DĚJINÁCH A ROZVOJ SOCIÁLNÍ PRÁCE NA ÚZEMÍ DNEŠNÍ ČR A SR

OSOBNÝ A RODINNÝ STATUS AKO DETERMINANT REALIZÁCIE VZÁJOMNEJ POMOCI POČAS VRCHOLNÉHO STREDOVEKU

RÓBERT JÁGER¹

Úvod

V tejto štúdii charakteru vedeckej monografie budeme popisovať realizáciu vzájomnej pomoci na území dnešného Slovenska v období vrcholného stredoveku, odvolávajúc sa na archeologické dôkazy, na relikty jazykov² používaných na Veľkej Morave, ako aj na pramene práva veľkomoravského štátu aj pramene práva ranofeudálneho uhorského štátu.

O spôsobe života ľudí žijúcich na našom území v období vrcholného stredoveku nemáme prakticky žiadne priame písomné dôkazy. Je tomu tak preto, že celkovo priamych písomných dôkazov z daného obdobia sa nám zachovalo veľmi málo, a aj tie čo sa zachovali sa nevenujú primárne životu bežného obyvateľstva. Život bežného obyvateľstva (ktorého poznanie je nevyhnutné pre popis poskytovania vzájomnej pomoci) musí byť preto rekonštruovaný. Na jeho rekonštrukciu sme zvolili interdisciplinárny prístup: spájame poznatky archeológie, jazykovedy a práva. Archeológia nám môže dať odpovede o zdravotnom stave, priemernom veku či spôsoboch liečenia obyvateľstva. Skúmaním dobového jazyka a abstrahovaním pôvodného významu slov slúžiacich na označenie či spoločenského postavenia osôb alebo ich vzťahov v rodine možno získať cenné informácie o vzťahoch medzi členmi dobovej spoločnosti, ktoré nedokáže odhaliť archeológia, alebo ktoré nie sú spomenuté ani v právnych textoch. Právna úprava daného obdobia sa tiež nevenovala primárne bežnému obyvateľstvu, ale z určitých zmienok v nej obsiahnutých môžeme rekonštruovať napríklad podobu rodinných vzťahov danej spoločnosti. Kombináciou

¹ JUDr. PhDr. Róbert Jáger, PhD. Katedra teórie štátu a práva, Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

² Úmyselne používame množné číslo keď hovoríme o „jazykoch Veľkej Moravy“, lebo na tomto území sa používalo jazykov viac. Bližšie sa k tejto problematike venujeme v osobitnej časti tejto práce.

takto získaných poznatkov možno aspoň v hrubých rysoch rekonštruovať podobu sociálnej štruktúry spoločnosti, rodinných a iných sociálnych vzťahov a v neposlednej miere aj podobu vzájomného poskytovania pomoci medzi ľuďmi v danej spoločnosti.

Uvedenému interdisciplinárnemu prístupu sme podrobili aj členenie tejto štúdie. Prvá časť sa venuje popisu predmetnej problematiky z uhl'a pohľadu archeológie a skúma teda materiálne pramene poznania. Druhá časť používa metódy jazykovedy a analyzuje slová dobových jazykov používaných na označenie spoločenského postavenia či rodinných vzťahov a použitím teórie jazykovej stability a teórie sémantickej motivácie poukazuje na vývoj týchto termínov s poukázaním na pôvodný význam týchto slov. Druhá časť práce teda rekonštruuje podobu spoločenských a rodinných vzťahov a podobu poskytovania vzájomnej pomoci v období veľkomoravskom. Tretia kapitola analyzuje zachované právne texty najmä z obdobia ranofeudálneho uhorského štátu. Na základe analýzy týchto dokumentov abstrahujeme predmetnú úpravu spoločenského postavenia a rodinných vzťahov daného obdobia.

Úvodom by bolo vhodné aj vysvetliť, prečo sme štúdiu nenazvali „*Osobný a rodinný status ako determinant realizácie vzájomnej pomoci na Veľkej Morave*“, keďže pramene (pramene práva, archeologické pramene a relikty jazyka), na ktoré sa pri popise predmetnej problematiky odvolávame majú primárne veľkomoravský pôvod. Ak by sme prácu nazvali „*Osobný a rodinný status ako determinant realizácie vzájomnej pomoci na Veľkej Morave*“, znamenalo by to, že by sme v nej popisovali poskytovanie vzájomnej pomoci len počas existencie Veľkej Moravy. Dejiny štátu a práva vymedzujú veľkomoravskú štátnosť od roku 833 (zjednotenie Nitrianska a Moravy) do roku 906/907 (Bitka pri Preslausburcu, rozvrat veľkomoravskej štátnosti). Avšak spôsob poskytovania vzájomnej pomoci v stave ako ho budeme popisovať v tejto štúdii existoval omnoho skôr ako od roku 833, a rovnako existoval s väčšími alebo menšími zmenami aj po roku 906/907. Práve pre lepšie reflektovanie širšieho časového záberu popisovaného obdobia sme štúdiu nazvali „*Osobný a rodinný status ako determinant realizácie vzájomnej pomoci počas vrcholného stredoveku*“. Termín vrcholný stredovek sa v našich dejinách však nespája len s obdobím pred a po existencii Veľkej Moravy ale aj prvých storočí existencie štátu uhorského (tzv. ranofeudálny uhorský štát: tomuto časovému úseku sa venujeme v tretej časti práce).

Z rovnakého dôvodu aj v práci používame slovné spojenie „na území Slovenska“ a nie „na Slovensku“. Územie Slovenska bolo v minulosti súčasťou viacerých štátnych útvarov. Použitie slovného spojenia „na Slovensku“ by teda mohlo evokovať ako keby v danom období Slovensko existovalo ako samostatný štát. Keďže tomu tak nebolo, považujeme za presnejšie používať spojenie „na území Slovenska“.

Zároveň považujeme za nutné vysvetliť, prečo sme štúdiu nenazvali „*Osobný a rodinný status ako determinant realizácie sociálnej pomoci počas vrcholného stredoveku*“. Pojem „sociálna pomoc“ je termínom, ktorý sa používa iba v dobe najnovšej a v dobe, ktorú popisujeme sa nepoužíval (daný jazyk takéto slovné spojenie nepoznal, a pre vtedajších ľudí by tento termín ani nebol zrozumiteľným). Rovnako nahrádzanie termínu „sociálna pomoc“ termínmi „vzájomná pomoc“ alebo „pomoc osobám v núdzi“ odôvodňujeme aj tým, že sociálna pomoc v sebe reflektuje svoju imanentnú zložku organizovanej pomoci verejnou mocou. Keďže pomoc núdnym osobám na Veľkej Morave a v prvých storočiach existencie Uhorska takúto pomoc nemala, máme za to, že nie je celkom vhodné v ďalšom texte používať slovné spojenie sociálna pomoc.

Cieľom tejto práce je podať popis a charakteristiku realizácie vzájomnej pomoci núdnym osobám žijúcich na území dnešného Slovenska v období vrcholného stredoveku. Pri popise vzájomnej pomoci budeme sledovať jej poskytovanie najmä v rodinnom/rodovom prostredí či prostredí územnej jednotky kde daní jednotlivci žili. (Pomoc núdnym z pozície orgánov miestnej alebo štátnej správy ešte neexistovala). Zároveň sa pokúsime preukázať nesprávnosť, najmä laikmi prijímaného konštatovania, že v predkresťanskom období³ sa ľudia nestarali riadne o osoby, ktoré či už pre vysoký vek, zdravotný hendikep alebo vážnu ujmu na zdraví neboli plnohodnotnými členmi spoločnosti (nedokázali plnohodnotne pracovať a prinášať tak materiálny úžitok kolektívu) a týchto osôb sa spoločnosť zbavovala.

³ Je nevyhnutné sa bližšie pozastaviť pri význame slovného spojenia „predkresťanské obdobie“. Najvšeobecnejšie by sme mohli ako predkresťanské obdobie v našich dejinách označiť obdobie pred prijatím kresťanstva. Rovnako tak je potrebné poukázať, že kresťanstvo na našom území nebolo prijaté v dôsledku činnosti Konštantína a Metoda, ale o niekoľko desaťročí skôr. Konštantín a Metod prišli na Veľkú Moravu, kedy už aspoň časť spoločnosti (elita spoločnosti) bola kresťanská, a solúnski bratia mali primárne upraviť cirkevnú správu v danej spoločnosti a vytvoriť učilište na výchovu domáceho duchovenstva. Ale je nevyhnutné si uvedomiť, že proces kristianizácie spoločnosti trval aj na našom území niekoľko generácií. Aj napriek tomu, že kresťanstvo bolo na Veľkej Morave už pred rokom 863, treba si uvedomiť, že nová viera bola prijímaná len pomaly, a ešte pomalšie bol prijímaný kresťanský spôsob života. Aj v písomných dokumentoch, ktorých autormi sú Konštantín a Metod je zrejma kritika misionárov na „pomalosť“ zmeny pôvodného života obyvateľstva na kresťanský. (Jednalo sa najmä o kritiku manželských pomerov, pretrvávajúce mnohoženstvo u kniežat). Preto pre účely tejto práce, ak popisujeme poskytovanie vzájomnej pomoci medzi členmi danej spoločnosti, táto pomoc reflektuje spôsob jej poskytovania v predkresťanskej spoločnosti.

Analýza archeologických prameňov

Archeológia skúma materiálne pramene poznania života našich predkov. Je vedou informujúcou o minulosti ľudskej spoločnosti v dobe pred používaním písma, pričom v spoločnostiach používajúcich písmo výrazne pomáha k dokresleniu širšieho obrazu, prípadne umožňuje sledovať prejavy ľudskej kultúry, ktorým v písomnostiach nie je venovaná pozornosť. Veľkomoravská spoločnosť používala písmo od príchodu Konštantína a Metoda roku 863⁴. Avšak, ako sme už uviedli v úvode tejto práce, dobové písomníctvo sa nevenovalo popisu života bežného obyvateľstva, preto archeológia je jednou z vedných disciplín významne pomáhajúcich rekonštruovať život bežného obyvateľstva.

Na území Slovenska sa v minulosti realizovalo niekoľko archeologických výskumov lokalít existujúcich už v čase veľkomoravskom (napríklad Skalica⁵, Lupka pri Nitre⁶, či pohrebiska z Veľkého Grobu⁷). Výsledky týchto výskumov potvrdzujú všeobecne uznávané konštatovanie o rozvrstvení obyvateľstva do troch spoločenských vrstiev. V dôsledku nedostatočnosti rozvinutia rôznych foriem zamestnaní (známych z neskorších vývojových období) na základe vykonávania ktorých sa neskôr určovala stavovská príslušnosť, pravdepodobne bola v sledovanom období základným atribútom rozvrstvenia obyvateľstva na spoločenské a sociálne triedy jeho pozemková držba⁸. V stredoeurópskom type štátu pred jeho plnou feudalizáciou teda ten, kto mal neobmedzenú držbu alebo vlastníctvo pôdy bol slobodný. Ten kto mal držbu pôdy len podmienene (mal držbu za splnenia určitých podmienok) bol podmienene slobodný. Ten kto vlastníctvo alebo držbu pôdy nemal, bol neslobodný (teda otrok)⁹.

⁴ Zastávame názor, že na území Veľkej Moravy už pred príchodom Konštantína a Metoda existovali jednotlivci ovládajúci písmo či už latinského alebo gréckeho jazyka. Nasvedčuje tomu fakt, že už pred ich príchodom tu boli misionári z rôznych krajín, ktorí písmo ovládať museli, ako aj to, že Rastislavovo posolstvo do Konštantínopola bolo adresované zrejme v písomnej podobe. Ak bolo adresované v písomnej podobe, museli byť na Rastislavovom dvore aj ľudia ovládajúci nielen písmo, ale aj diplomatický štýl jazyka používaného v cisárskom dvore. Bližšie k tejto problematike sa venujeme v osobitných štúdiách. Výnimočnosť diela Konštantína a Metoda vidíme najmä v tom, že vytvorili a rozšírili písmo pre potreby reči Slovanov s jeho špecifikami, ktoré grécke a latinské písmo nereflektovalo.

⁵ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: *Slovanské mohyly v Skalici*. Bratislava, 1959.

⁶ CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. In: *Slovenská archeológia*. roč.10,1962, č.1, s.175-219.

⁷ CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské pohrebisko z 9.storočia vo Veľkom Grobe. In: *Slovenská archeológia*. roč.7,1957, č.1, s.174-239.

⁸ V súčasnosti sa objavujú názory snažiace sa toto konštatovanie spochybnit'.

⁹ Rozvrstvenie obyvateľstva na aristokratov, duchovných a poddaných existovalo na našom území až od 13 storočia.

Jedným z najstarších materiálnych prameňov poznania kolektívneho (alebo rodinného) súžitia je napríklad hrob troch ľudí v Dolných Viestoniciach objavený v roku 1986. (V Dolných Viestoniciach bolo objavené celé pohrebisko, avšak výskumníkov fascinoval najmä vyššie spomenutý spoločný hrob troch ľudí). V závere výsledkov skúmania celého pohrebiska, ako aj hrobu troch ľudí, dochádzajú výskumníci k záveru relevantnému aj pre potreby našej práce, a to zistenia, či a ako sa starali ľudia toho obdobia o svojich blízkych. Záver potvrdzuje nami predpokladané tvrdenie, že starí a chorí v predkresťanskej dobe určite neboli vytláčaní na okraj spoločnosti, ale že o nich bolo riadne postarané: „...„Zdravotne postihnutý jedinec uprostred prináša ďalší dôkaz, že ľudia tejto doby sa o jedincov s fyzickými hendikepmi starali dobre, dokonca im možno bol prikladaný aj zvláštny význam“¹⁰.

Ešte konkrétnejšie rozoberá zdravotný stav, vek a starostlivosť o chorých a ranených žijúcich na našom území v období existencie Veľkej Moravy Pavel Dvořák: „...Je zaujímavé, že zlomeniny a následky rozličných úrazov, často ťažké poranenia lebky, sa dobre hojili. O chorých a zranených sa dobre starali. Svedčí o tom viacero prípadov zhojenej trepanácie, vysekania lebečnej kosti, o ktorej presne nevieme, prečo sa robila. Bola to ťažká a zložitá operácia, predpokladala umŕtvenie rany (okrem liečivých rastlín museli byť známe aj omamné látky a jedy) a obmedzenie krvácania, pri trepanácii bolo treba odstrániť z hlavy pokožku a bez poškodenia mozgu vyrezať do lebky okrúhly otvor. Nevyhnutná bola pooperačná starostlivosť – k zlepšeniu psychického stavu prispievali rozliční šamani...“¹¹ Rovnako Dvořák poukazuje aj na nevyhnutnosť pomoci tehotným ženám: Lubor Niederle uvádza, že v strednej Európe jestvovala snaha izolovať a chrániť ženu v čase menštruácie a ťarchavosti, vtedy priam nesmela vykonávať domáce práce“¹².

O tom, či a ako sa poskytovala starostlivosť blízkym osobám, môže veľa napovedať aj priemerný vek ľudí nájdených v hrobových nálezoch z veľkomoravského obdobia: „Takmer polovica mikulčických žien zomierala vo veku 20 až 40 rokov. Ich priemerný vek bol iba 41 rokov, z čoho možno súdiť, že ich vek znižovali pôrody a pôrodné choroby, lebo muži zomierali medzi štyridsiatkou a šesťdesiatkou. Prekvapujúce zistenia vyplývajú z faktu, že len

¹⁰ BAHN, P.: *Vepsáno do kostí – jak lidské ostatky odhalují tajemství mrtvých*. Praha, 2002. s. 58. Porovnaj s CHROPOVSKÝ, B.: Slované pohrebisko v Nitre na Lupke. In: *Slovenská archeológia*. Roč. 10, 1962, č.1, s.175-219. CHROPOVSKÝ, B.: Slované pohrebisko z 9. storočia vo Veľkom Grobe. In: *Slovenská archeológia*. Roč. 7, 1957, s.174-239.

¹¹ DVOŘÁK, P.: *Stopy dávnej minulosti 3 – zrod národa*. Budmerice, 2004. s.110.

¹² Tamže s.111.

štvrtina detí pochovaných na pohrebiskách zomrela do šiestich rokov, v tom čase sú deti najzraniteľnejšie, malo by ich zomrieť viac. Azda ich nepochovávali a ukladali ich mimo cintorín¹³. Hoci sa nám zdá priemerný vek ženy 41 rokov v porovnaní s našimi pomermi až veľmi nízky, v porovnaní s priemerným vekom doby predhistorickej, kedy tento bol len 16 rokov veku, je to naozaj dôkaz o zvyšovaní kvality života a vzrastajúcej starostlivosti poskytovanej medzi členmi danej komunity.

Keďže na tomto mieste poukazujeme na to, ako už v predkresťanskej dobe sa naši predkovia starali o chorých a starých, je pre laika zarážajúce nasledujúce Dvořákové tvrdenie: „...Ženy pred pôrodom odchádzali z domu a hľadali si skryté miesto. A ak tam porodili mŕtve dieťa, isto ho nepriniesli do rodiny, ba je možné, že choré a nežužité dieťa zabíjali a ich telička nechávali na mieste“.¹⁴ Avšak na tomto mieste je nevyhnutné uviesť, že zvyk zbavovania sa „nežužitých“ detí bol v európskej spoločnosti bežným aj v dobe plnej kristianizácie spoločnosti, teda v čase neskorého stredoveku či ranného novoveku. V myslení daných ľudí bola starostlivosť o deti, ktoré aj tak čoskoro zomrú plytvaním prostriedkov, ktorých aj tak bolo málo pre zdravých členov spoločnosti. Uvedené konanie sa zo spoločnosti vytráca až v dobe najnovšej, kedy sa množstvo prostriedkov potrebných na prežitie komunity zvýšilo nad hranicu nevyhnutnú pre spoločnosť ako celok.

Slovenská archeológia sa dlhú dobu musela vysporiadať s úkazom, ktorý pre účely našej práce nie je neprehliadnuteľný: už v časoch Veľkej Moravy boli určití jedinci (v množstve cca 1-1,5 percenta) pochovaní extraordinárne – mimo pohrebiská, v inej polohe alebo s poškodením tela *post mortem*. Veľmi dlho si tento jav vedci vysvetľovali tým, že to boli zdravotne postihnutí jedinci, ktorí boli vyčleňovaní zo spoločnosti. Keďže najnovšie poznatky archeológie poukazujú (tak ako sme to uvideli vyššie), že zdravotný postih nebol determinantom vylučujúcim jedinca zo spoločnosti (ba práve naopak, bolo o neho riadne postarané) jednalo sa o iné odôvodnenie takéhoto pochovávaní. Najpravdepodobnejším dôvodom takéhoto pochovávaní bol strach z revenantov¹⁵.

¹³...Kosti boli poznačené tuberkulózou, zrastami, zlomeninami a sečnými ranami z boja. Muži v jazdeckých hrobách mali zničené chrbtice, narábanie ťažkou zbraňou na chrbte koňa bolo úmorné, viacerí mali stavce akoby zliate do jedného celku, výrastky na vnútornej strane stehenných kostí (vo vyššom veku určite neprijemné) a po boji záseky na stehenných kostiach a hlboké sečné rany na lebkách. Jedna z lebiek vôbec nemala tvár, aj s kosťami ju oddelil ostrý sek nepochybne mečom. Pozri bližšie: DVOŘÁK, P.: *Stopy dávnej minulosti 3 – zrod národa*. Budmerice, 2004. s.110-111.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ VÁLOVÁ, K.: Difunční vívi: o pohrebných zvykoch Veľkomoravanov. In *Historická revue*. č. 8/2011. s.72. Porovnaj s CHROPOVSKÝ, B.: Slovánske pohrebisko v Nitre na Lupke. In: *Slovenská archeológia*. Roč. 10, 1962, č.1, s.175-219. CHROPOVSKÝ, B.: Slovánske pohrebisko z 9. storočia vo Veľkom Grobe. In: *Slovenská*

Jazykovedná analýza termínov rodinných vzťahov

Akékoľvek informácie od živote Slovanov žijúcich na našom území pred príchodom Konštantína a Metoda sú nanajvýš vzácne a pomerne strohé. Život (a rodinnoprávne vzťahy nevyvímajúc) bežných ľudí bol doposiaľ popisovaný prevažne na základe písomných záznamov z neskorších vývojových období alebo na základe porovnávania s etnikami žijúcich v danom čase o ktorých existujú podrobnejšie písomné záznamy. Pokúsime sa preto rekonštruovať základné termíny spoločenských a rodinných vzťahov medzi Slovanmi žijúcimi na našom území už v dobe predcyrilometodskej (týmto termínom rozumieme obdobie pred príchodom Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu) na základe analýzy termínov používaných na označenie členov rodiny.

Slová označujúce rodinné vzťahy (v súčasnom jazyku matka, otec, manželstvo, manžel, manželka, deti, syn, dcéra, sestra, brat, svokor, svokra, švager, švagriná, kmotor, kmotra, synovec, neter, čel'ad', atď.) sú bohato rozvinuté nielen v slovenskom jazyku ale rovnako tomu bolo aj v jazykoch pamiatok obdobia veľkomoravského (praslovančina, slovienčina a staroslovienčina)¹⁶. Staroslovienčina obsahovala tieto základné termíny označujúce rodinné

archeológia. Roč. 7, 1957, s.174-239.

¹⁶ Čo sa týka jazyka veľkomoravských písomných pamiatok, tieto sú písané staroslovienčinou. Avšak staroslovienčina nebola jazykom, ktorým by komunikovali bežní obyvatelia Veľkej Moravy. Staroslovienčina je jazykom pôvodu južnoslovanského, ktorý s najväčšou pravdepodobnosťou buď kvôli (nedokázanému) južnoslovanskému (solúnskemu) pôvodu matky Konštantína a Metoda (volala sa Mária), alebo kvôli pravdepodobnejšiemu pôsobeniu Metoda v slovanských provinciách Byzantskej ríše títo ovládali. Konštantín a Metod ešte pred príchodom na Veľkú Moravu pripravili preklad najdôležitejších dokumentov do slovanského jazyka, ktorý ovládali a písomné dokumenty aj so svojou znalosťou slovanského jazyka používaného v Byzantskej ríši doniesli na Veľkú Moravu. Po ich príchode v tomto jazyku nielen kázali, ale aj vyučovali ďalších kňazov. Pre domáce obyvateľstvo jazyk, ktorým hovorili Konštantín a Metod, určite znel „zvláštne“, možno, že ho nikdy predtým nepočuli, ale určite mu bolo možné porozumieť (na rozdiel od jazykov Germánov, ktorým Slovania nerozumeli vôbec, preto Slovania nazývali Germánov *Němci*, „nemí“, tí ktorí nerozprávajú - tí, ktorým nerozumieť). Slovanské jazyky totiž v danom období mali k sebe omnoho bližšie ako je tomu teraz. Jazyk, ktorý priniesli so sebou Konštantín a Metod, sa na Veľkej Morave postupne stal kultúrnym jazykom, jazykom vzdelancov a stal sa aj jazykom štátnej správy a samosprávy. Tento jazyk však prešiel už počas jeho používania na Veľkej Morave zaujímavým vývojom. Pôvodne južnoslovanský jazyk začal preberať jazykové gramatické prvky, ako aj terminológiu domáceho jazyka. Jazyk, ktorý vznikol týmto spôsobom, sa dnes označuje ako staroslovienčina. Je nutné však uviesť, že jazyk, ktorý dnes označujeme ako jazyk starosloviensky alebo staroslovienčina, nebol takto označovaný už v období veľkomoravskom. Toto označenie sa začalo používať až v druhej polovici 19. storočia, avšak do súčasnosti sa tento termín aj v odbornej verejnosti vžil a zovšeobecnel natoľko, že aj v jazykovede je považovaný za *terminus technicus*. Pre zjednotenie ďalšieho používania terminológie v tejto práci možno konštatovať nasledovné: obyvateľstvo Veľkej Moravy hovorilo v bežnom styku svojím pôvodným jazykom, ktorý pre účely tejto práce budeme nazývať jednoducho slovienčina. (Rovnako ako termín staroslovienčina, tak aj termín slovienčina je neologizmom, ktorý sa začal používať až v druhej polovici 19. storočia.) Kultúrny jazyk vzdelancov, jazyk liturgický a jazyk štátnej správy a administratívy budeme jednoducho nazývať staroslovienčina. Praslovančina je spoločným jazykom, ktorým Slovania hovorili pred rozpadom praslovanskej jazykovej jednoty a z nej vznikli všetky neskoršie slovanské jazyky, medzi nimi aj Slovienčina, Staroslovienčina.

vzťahy: *rodъ*: rod pokolenie, *rodina*: rodina, príbuzenstvo, *сѣмѣя*: rodina, *чѣлѣдъ*: čel'ad', rodina, *мужъ*: muž, manžel, *жена*: žena, manželka, *малъжена*: manželia, *мужатоја*: vydatá (žena), *бракъ*: manželstvo, svadba, *сватѣба*: svadba, *отѣцъ*: otec, *матъ*, *матеръ*: matka, *родитѣля*: rodičia, *отроцѣ*: chlapec, dieťa, *дѣтѣ*, *дѣтиштѣ*: dieťa, *дѣти*: deti, *чѣдо*: syn, deti, *сынъ*: syn, *дѣстеръ*: dcéra, *братъ*: brat, *братуцѣдъ*: synovec, *сестра*: sestra, sesternica, pokrvná príbuzná, *невѣста*: nevesta, *свекръ*: svokor, *свекры*: svokra, *свекръне*: švagriná, *кѣпетра*: kmotra, matka krstenca (prebraté z latinčiny), *снѣча*: snacha, synova manželka, *близньчѣнъ*, *близѣика*: príbuzný, *близѣичѣство*: príbuzenstvo.

Termíny popisujúce charakter rodinných vzťahov môžeme identifikovať v nasledujúcich častiach starosloviensky písaných dokumentoch veľkomoravského obdobia: Čl. 4 ZS¹⁷ *Imějei ženu svoju i priměšaja sě rabě, javljoštii sě beštinnici siju, dostoit otъ kъněza zemli toi da vъ inu zemlju prodatěť, a cenъ jeja dati ništiumъ*¹⁸. Kto má ženu svoju a zhreší s otrokyňou, ak sa táto neprístojnosť stane známa, je potrebné od kniežaťa onej krajiny, aby ju do inej krajiny predali, a jej cenu aby dali chudobným

Čl. 7. ZS. *Iže kъpetrъ svojъ poimetъ ženě seбѣ, по закону ljudьskujemu nosъ ima oběma urězajotъ i razločētъ ja. ...Vъ tože kazanъ da vъnidetъ iže svojъ dišterъ poimetъ otъ svętajego krъštenъja i iže si mužatojъ obrętajetъ sę.* Kto si kmotru svoju vezme za ženu, podľa zákona svetského nos im obom odrežú a rozlúčia ich (...) Ten istý trest nech postihne toho, kto svoju dcéru od svätého krstu vezme (za ženu) a kto má pomer s vydatou^{19 20}.

Čl. 8. ZS. *Priložbi sę děvici děvoјо a ne vъ voljъ rodivъšiumъ jо послѣдизе sima oštustъšema ašte vъzljubitъ pojēti jо i vъscgoštete ta roditelja jej, da byvajetъ svadba.* Kto súložil s dievkou, ktorá je panna, a nie so súhlasom rodičov, a keď sa to títo dozvedia, ak si ju chce vziať a chcú to aj jej rodičia, nech sa koná svadba²¹.

¹⁷ ZS: Súdny zákonník pre ľud.

¹⁸ MMFH IV. s.181.

¹⁹ ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Veľkej Moravy)*. Bratislava, 2012, s.108.

²⁰ V pôvodnom texte je zaujímavé použitie termínu *kъpetrъ* vo význame kmotra, matka svojho kmotrenca. Hoci sa v mnohých slovanských jazykoch nachádzajú slová foneticky blízke tomuto slovu, nejedná sa o praslovanské slovo a s najväčšou pravdepodobnosťou bolo toto slovo do starosloviensčiny (a do ostatných slovanských jazykov) prebraté z latinského termínu *compater*Compater, -tris m. kmotor. ŠPAŇÁR, J. – HRABOVSKÝ, J.: *Latinsko/slovenský - slovensko/latinský slovník*. Bratislava, 1998. s.115.

²¹ ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Veľkej Moravy)*. Bratislava, 2012, s.108.

Čl. 11. ZS. *Priložiti se děvici narečeněi za možb, ašte i v voljō děvici zalēzlb bōdetb, nosb da urēžetb se jemu.* Tomu, kto súloží s dievkou, zasnúbenou mužovi, ak aj so súhlasom dievky vošiel, nech sa mu odreže nos²².

Čl. 12. ZS. *Krěvb mēsēštii, v svojō krěvb svatěbō dějōt, da razločēt se.* Krvismilníci, ktorí so svojou krvou činia svadbu, nech sú rozlúčení^{23 24}.

Čl. 13. ZS. *Imějei dvě ženě, da iždenetb menšojō s b dětmi jeje i tepetbse. A postb z lět.* Kto má dve ženy, nech vyženie mladšiu s jej deťmi a nech je palicovaný. A pôst sedem rokov^{25 26}

Čl.18 ZS. *Rodi i děti ašte na se glagoljōt, ili ne imōt im b věry, ni gospodi ni na gospoda rab b li svoboděnik b li da posluch b byvajetb.* Rodičia a deti, ak proti sebe hovoria, nech nemajú viery²⁷. Ani v prospech pána alebo proti pánovi otrok alebo oslobodený nech nie je svedkom²⁸.

²² Tamže.

²³ Tamže.

²⁴ Hoci termín *svatěbō* zvädza k použitiu slovenského slova svadba, v kontexte celého ustanovenia (*svatěbō dějōt*) považujeme však za vhodnejšie použitie, v tomto konkrétnom prípade, termínov manželstvo alebo sňatek. Pri porovnaní ustanovenia čl.12 ZS s obdobným ustanovením Eklogy vidíme rozdiel v uložených trestoch. Zatiaľ čo ZS stanovuje za incest len následnú rozlúčenie manželstva, Ekloga podľa rímskeho práva stanovuje za incest trest s'atia mečom a rhinokopiu. Miernosť ZS sa vysvetľuje tým, že v mieste aplikácie ZS boli také manželstvá bežné, a bolo nutné postupovať miernejšie. Pozri bližšie poznámky pod čiarou č. 37. MMFH IV. s. 186.

²⁵ ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Velkej Moravy)*. Bratislava, 2012, s.108.

²⁶ Termín *menšojō* má označovať manželku neskoršiu, tú ktorú si muž vzal neskôr, v zmysle časovej postupnosti. Cirkev pritom rešpektovala staršie zväzky a len pri mnohoženstve prikazovala výber jednej z manželiek za hlavnú a za jedinú. Pozri bližšie poznámka pod čiarou č. 38. MMFH IV. s. 186. Kontext tohto ustanovenia možno vidieť v cirkevnom zákaze mnohoženstva, kedy cirkev uznávala len manželstvo s jednou ženou, a v prípade mnohoženstva uznávala cirkev len zväzok s prvou manželkou, teda s manželkou „funkčne najstaršou“. Nebol teda rozhodujúci vek manželky ale to, ktorú ženu si vzal za manželku skôr. Manželku (alebo manželky) , ktoré si vzal neskôr, bez ohľadu na ich vek, mal manžel vyhnať. Rovnako je nutné poukázať aj na to, že cirkev uznávala pôvodné manželstvá (teda napríklad manželstvá uzavreté aj kúpno-predajnou zmluvou), okrem prípadu mnohoženstva v týchto skorších manželstvách.

²⁷ ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Velkej Moravy)*. Bratislava, 2012, s.108.

²⁸ Tamže s.110.

Čl.30 ZS obsahuje celé ustanovenie nazvané „O manželoch“²⁹. Pri malženu. *Narazločynoje otъ boga malženomъ žitъje tvoręštu sъpasu našemu bogu gospodinu přemъdrosti učitъ nasъ*. O manželoch. Premúdrosti učí nás Spasiteľ, náš Pán, Boh, keď učinil manželské bytie od Boha nerozlučným³⁰.

Тъ бо бытъje не сошта чловѣка сътворъ, не тако же пръстъ възъм отъ землę създа жену а могои, нъ отъ можа ребро възъмъ създа ю, да съшъдъши сę въ přемъдинои плъти въ дънвѣ лici възаконитъ сьвръстъ неразлочъно. Lebo ten bytie nejstvjúceho človeka stvoriac, nie tak, že hlinu vezmúc, zo zeme stvoril ženu, hoci mohol, ale z muža rebro vyjmúc stvoril ju, aby zíduc sa v přemúdrosti jedného tela v dvoch osobách uzákonil manželstvo nerozlučné³¹.

Тѣмъже и жена начьнъши горъкуjему въкусу и давъши можеви горъкаjего тогоже въкуса отъ лъсти непръjazны, можъje заповѣди přестъplenъjemъ сь подружъjemъ сътворъше сь женою не разлоченъ, за грѣчъ тъ и strastъ ima за дѣти, съчътанъja не разлочaje. Preto ani žena začavšia to horké okúsenie a dajúc mužovi horkého tohože okúsenia od lesti diablovej, přestúpením Božieho prikázania, (ani muž) s manželskou spáchajúc, so ženou nebol rozlúčený. Za hriech ten má bolesť za deti, ale manželstvo sa nerozlučuje³².

Semu že uže javlenu, pakъ отъ jevanъgelista utvrъžъša сę въ врѣмę jegda farisѣи въпросишę Christa boga našego, аште dostoitъ на всъjakъ грѣчъ отъпушати жену своjo, отъвѣшта Isusъ, :“Jaže bogъ съведе, чловѣк да не разлочajetъ развѣ словесе ljubodѣjanъja. Keďže toto už bolo zjavené a opäť bolo potvrdené od evanjelistu vtedy, keď sa spýtali farizeji

²⁹ Múdrost' tvorcu a Spasiteľa nášho Pána Boha nás učí, že manželské spolužitie je od Boha nerozlučné. Ten totiž, keď stvoril nejstvjúceho človeka v bytosť, nestvoril rovnako ženu tak, že by bol vzal hlinu zo zeme, hoci mohol, ale vzal rebro z muža a stvoril ju, aby takto múdro spojením jedného tela v dvoch osobách uzákonil nerozlučné manželstvo. Preto ani ženu, keď ľst'ou diabla začala ochutnávať horkosť a dala z nej okúsiť aj mužovi, od muža neodlúčiť. Ani muža, ktorý přestúpil s manželkou prikaz Boží, od ženy neodlúčil, ale potrestal ich za ten hriech utpením. Ich manželstvo však zachoval. Týmto zákonom teda - už zjaveným a evanjeliom potvrdeným vtedy, keď sa farizeji pýtali Krista Boha nášho, či je dovolené prepustiť vlastnú ženu pre každý hriech a Ježiš odpovedal: Čo Boh spojil, človek nech nerozlučuje okrem príčiny cudzoložstva - aj my sa riadime ako ozajstní učeníci Krista Boha a neodvažujeme sa nič iné uzákoniť. Keďže však diabol zasieva medzi manželov nenávisť pre žaloby, alebo pre telesné či iné neresti, preto medzi príčiny, pre ktoré sa manželia rozlučujú, ustanovujeme zákonom tieto: muž sa odlúči od svojej manželky pre taký hriech, ak bude manželka usvedčená, že strojila úklady proti jeho životu alebo aj keď sa dozvedela o nejakých zlých skutkoch cudzích osôb namierených proti manželovi a neoznámila mu to, alebo keď upadne do choroby malomocenstva. Žena sa odlúči od svojho manžela vtedy, ak jej bude strojiti úklady alebo to vie o iných a nepovie jej to, ako aj vtedy, ak upadne do choroby malomocenstva. A aj v prípade, ak jeden z nich pred manželským stykom upadne do zlej choroby. MARSINA, R. a kol.: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov II. Slovensko očami cudzincov*. Bratislava, 1999, s.196-200.

³⁰ ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Velkej Moravy)*. Bratislava, 2012, s.112.

³¹ Tamže.

³² Tamže.

Krista Boha nášho, či sa sluší pre hocijaký hriech prepustiť ženu svoju, odpovedal Kristus: „Čo Boh spojil, človek nech nerozlučuje, okem príčiny cudzoložstva“³³.

Poslědujōšte že мы jako присьнии ученици Christu bogu ne smějeme ingo vьzakoniti. Nasledujúc to my ako verní učenici Krista Boha, neodvažujeme sa inšie uzákoniť.

Нь зане оть непрьязни ненавидѣнье вьпадаеть между malьženoma, клеветь дѣла или прьтьски ли инојє зьлобы дѣла, тѣмьже вь число нарицајōште закономь вешти, ихь же дѣла razlōčajeta se malьžena. Ale pretože od diabla nenávisť vpadá medzi manželov alebo pre žaloby, alebo pre telesné, alebo iné neresti, preto výslovne určujeme zákonom príčiny, pre ktoré sa manželia rozlučujú.

Razlōčajetь se možь оть ženy svojejє за takovь грѣхь i аште се проказо којо дејошти животу jeho ili инојє зьлобы (на можа слышавьши), нь можу оčišťьшу ne исповѣсть jemu, i аште вь недогь вь проказьнь вьпадеть. Rozlučuje sa muž od ženy svojej pre taký hriech, ak sa ukáže, že robí úklady proti jeho životu, alebo iné nejaké zločiny na muža počula, ale nepovie mužovi, aby sa zachránil, alebo ak do choroby malomocenstva upadne.

Ракь же rozlōčajetь se žena оть moža svojego, аште којо проказо стьвориль jej бодеть ili inого чујє ne исповѣсть jej i аште вь проказьнь недогь вьпадаеть i аште jetero čьto оть neju ključitь se přезде шьствьја вь зьло jezо вьпадаеть. Opäť rozlučuje sa žena od muža svojho, ak nejaké úklady jej činí, alebo o inom počujúc, nepovie jej, alebo ak do choroby malomocenstva upadne i ak niečo sa im prihodí, že pred zidením do zlej choroby upadne.

Се же вьсе достоить имь сь послучьы испьтати i сьдѣјамь, jako же писаахомь. Toto všetko treba sudcom skrze svedkov vyšetriť, ako sme písali³⁴.

Na základe vyššie uvedeného používania termínov rodinných vzťahov možno konštatovať, že rodinné vzťahy obdobia veľkomoravského boli plne rozvinutými. Aby sme však mohli konštatovať, že tieto vzťahy dokázateľne existovali už v období predcyrilometodskom, je nevyhnutné poukázať na ich (eventuálny) praslovanský jazykový pôvod. Máme za to, že väčšina vyššie uvedených termínov má naozaj praslovanský, teda predcyrilometodský pôvod, ale niektoré termíny sa začali používať až v období pocyrilometodskom, alebo sú dôsledkom kristianizácie krajiny.

³³ Tamže.

³⁴ ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Vel'kej Moravy)*. Bratislava, 2012, s.115.

Termíny označujúce vzťahy medzi manželmi

Starosloviensky termín „*brakъ*“ vo význame manželský zväzok (čes. sňatek), manželstvo, svadba mal deriváty *bračъstvo*: manželstvo, *bračiti sę*: vstupovať do manželstva, *bezbračeniје*: celibát. Termín sa vyskytuje v slovanských jazykoch v nasledujúcich podobách: v bulharčine *brak*, macedónčine *brak* srbochorvátčine *brák*, ruštine a ukrajínčine *brak*. Jazykovedná etymológia pri tomto termíne nemohla hodnoverne preukázať praslovanský pôvod³⁵, ale praslovanský pôvod nie je ani vylúčený. Koreňom tohto termínu je derivát slovesa *bъrati* (vo význame brať niečo) s jeho špecifickým významom vstupovať do manželstva. Etymologický slovník však uvádza poznámku, podľa ktorej nie je nevyhnutné vychádzať z násilného odnímania, teda z únosu³⁶. Táto poznámka je veľmi dôležitou pri neskoršom pokuse o vysvetlenie foriem uzatvárania manželstva.

Staroslovienčina však obsahovala aj iné slovo označujúce manželský zväzok *svatъba*³⁷, (rovnako tak aj v podobe *svadъba*³⁸), okrem označenia manželstva či manželského zväzku mal tento termín aj význam súčasného slova svadba. Tento termín v podobe v akom sa používal v období veľkomoravskom neumožňuje exaktné odlišenie súčasných slovenských termínov svadba (akt uzavretia manželstva, akt vstupu do manželstva) a manželstva, teda následného stavu nasledujúcemu po svadbe. V staroslovienskom jazyku teda splýval akt uzavretia manželstva so stavom, ktorý po ňom nasledoval.

Termín *svatъba* má spoločný koreň s ďalším slovom označujúcim rodinné vzťahy: *svat*. Svat bol pôvodne niekto, kto sa zúčastnil svadby, v prenesenom význame ten, kto sa stal členom rodiny svadbou. Termín *svatъba* je dokázateľne praslovanského pôvodu³⁹ a je rovnomerne rozšíreným vo väčšine slovanských jazykoch v nasledujúcich podobách: v bulharčine *svátba*, macedónčine *svadba*, srbochorvátčine *svädba*, slovinčine *svatba*, češtine *svatba*, dolnej lužičtine *svajzba*, bieloruštine *svádz'ba*, ukrajínčine *svad'ba*, ruštine *svád'ba*.⁴⁰

Predpokladaným praslovanským kmeňom, od ktorého vznikol termín svadba je podľa Macheka koreň **svo-* vo význame svoj, označujúci svoje⁴¹. K podobnému záveru, hoci

³⁵ HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 díl.* Praha, 1990. s.75.

³⁶ Tamže s.76.

³⁷ HAUPTOVÁ, Z. et al: *Slovník jazyka staroslověnského. zv.36.* Praha, 1983. s.24.

³⁸ Tamže s.23.

³⁹ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.83. Rovnako tak konštatuje aj HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 díl.* Praha, 1990. s.76.

⁴⁰ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 díl.* Praha, 2010. s.904.

⁴¹ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.83.

obširnejším výkladom ako Machek dospeli aj autori Etymologického slovníka jazyka staroslověnského: *svat̃ba* je podľa nich derivátom od slovesa **svatiti se* s pôvodným významom spriazniť sa, stať sa príbuzným, a sloveso **svatiti se* je odvodzované od praslovanského *svat̃* vo význame otec nevesty alebo otec ženícha, či každý, kto muž spriaznený svadbou. Praslovanský **suo-*, **sue-* je tu vysvetľované rovnako ako u Macheka vo význame svoj⁴².

Takáto motivácia pôvodu termínu *svat̃ba* by mohla byť základom zdôvodnenia hypotézy, že manžel v najstarších dobách práva našich predkov manželku vlastnil. Dejiny štátu a práva však pri popise vzťahov medzi manželmi nekonštatujú, že manžel manželku vlastnil, konštatujú len, že osbnoprávny pomer manželov sa v najstaršej dobe vyznačoval úplnou prevahou, čo v čase kedy si muž ženu kupoval alebo unášal, bolo celkom samozrejmé⁴³. Praslovanský pôvod tohto termínu (a jeho rozšírenie v ostatných slovanských jazykoch) dokazujú jeho zrejmy predcyrilometodský pôvod.

Ďalším staroslovienským termínom, ktorý označoval ľudí žijúcich vo zväzku muža a ženy bol termín *mal̃žena* (manželia). Výklad vzniku tohto termínu je dvojaký: najskôr sa predpokladalo, že termín *mal̃žena* vznikol spojením dvoch slov označujúcich muža a ženu (*mōž* vo význame muž a druhá časť termínu *-žena* je dodnes dobre rozpoznateľná). Pravdepodobnejším je však novší predpoklad, odvodzujúci tento termín zo slovného spojenia ktorý by v súčasnej slovenčine znel „mladý manželia“ (však do dnes v slovenčine existuje termín mladomanželia). Táto teória pôvodu slova *mal̃žena* vychádza z jednoduchého faktu, že muž a žena vstupovali (a do dnes prevažne vstupujú) do stavu manželského v mladom veku. Preto pôvodný termín mohol existovať v podobe **maldo-ženstvo*. Tento dlhý termín bol však skrátenejší na ľahšie vysloviteľnú podobu *malženstvo* (termín, ktorý je už dokázateľný aj zo staročeského jazyka). Termín *malženstvo* označoval nielen zväzok muža a ženy (manželský stav) ale z rovnakého základu vznikli aj termíny *malžen* a *malženka*. Až neskôr boli hovoriacimi pôvodné tvary prešmyčkou l-n a n-l pozmenené na naše manžel, manželka⁴⁴.

Staroslovienskou písané právne pamiatky obdobia veľkomoravského však používajú len termíny *pri mal̃ženu*: o manželoch, *mal̃žženom̃ žit̃je*: manželský zväzok, *mal̃ženoma*: manželov a pod., teda vždy len vo význame označujúcom manželov, nie

⁴² Starosloviensčina mala slovo *svoi* v rovnakom význame (svoj, vlastný). HAUPTOVÁ, Z. et al: *Slovník jazyka staroslověnského*. zv.36. Praha, 1983. s.29.

⁴³ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002. s.321.

⁴⁴ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha,1957. s.351.

manželstvo ako také. Na označenie manželstva ako takého sa používali termíny *svat̃ba*, predpokladáme že termín *mal̃ženstvo* je slovo, ktoré staroslovienčina začala používať až v období veľkomoravskom.

Zaujímavým je aj používanie termínov označujúcich manželov (v súčasnom ponímaní) v dobových právnych pamiatkach. Vyššie uvedená tabuľka používania termínov označujúcich rodinno-právne vzťahy v čl. 20 ZS ukazuje, že boli približne v rovnakom pomere používané aj termíny *mal̃ženu* (a ich deriváty) ako aj v rovnakom význame používané termíny *mōž* a *žena* s označením „svoj“ v podobe *žeño svojō* a *mōža svojego*. Tieto termíny vo význame manžel : môj muž, manželka : moja žena boli v starosloviensky písaných právnych dokumentoch rovnocenné, a predpokladáme že aj v jazyku domáceho obyvateľstva boli tak isto používané. Nie je tomu inakšie ani v súčasnom hovorovom slovenskom jazyku.

Staroslovienčina obsahovala aj termín *nevěsta* vo význame nevesta, žena prisľúbená mužovi, mladé dievča⁴⁵. Termín sa vyskytuje v slovanských jazykoch v nasledujúcich podobách: v poľskom jazyku *niewiasta*, v srbochorvátčine *nevěsta*, rovnako aj v češtine *nevěsta*, slovinčine *nevěsta*, ruštine *nevěsta* a ukrajinčine *nevista*. Jedná sa dokázateľne o slovo všeslovanské, teda pôvodu praslovanského. Vzniklo spojením slov *neve ṽsta* novo (nedávno) vydatá. Termín *ṽsta* je vysvetľovaný od *vid-*, *ṽdati-* v praslovanskej podobe *ṽdana* (blízke súčasnému českému *vdáti se*) *ṽdati* je odvodzované od praindoeurópskeho *vindati*⁴⁶ vo význame získava⁴⁷.

Z rovnakého praslovanského koreňa pochádza ďalšie všeslovanské slovo *ṽdati* vo význame vydať sa (vstúpiť do manželstva). Z rovnakého koreňa ako aj slovo nevesta vznikol derivát *ṽdana* vo význame vzatá za manželku. Rovnaký slovný koreň majú tieto termíny aj so slovom *dáti* ktoré sa prenieslo do významu dať dievča za manželku, vydať dievča z domova, vydaj dievčaťa, vydávať sa. Deriváty tohto termínu existujú v súčasných slovanských jazykov napríklad v podobe: v češtine *vdáti se* ale aj *vdavky* a *oddavky*, v slovinčine *vydat ea*, podobne aj v ruštine a poľskom jazyku⁴⁸.

⁴⁵ ĎYACENKO, G.: *Polnyi cerkovno-slavyansky slovar*. Moskva, 1993, s.314.

⁴⁶ Podobnosť praindoeurópskeho (a staroindického) *vindati* a latinského *vindicatio* nie je zrejme náhodná. Veď rei-vindikačná žaloba bola žaloba na vydanie veci. K termínu *vindicatio* pozri bližšie: ŠPAŇÁR, J. – HRABOVSKÝ, J.: *Latinsko/slovenský - slovensko/latinský slovník*. Bratislava, 1998. s.115.

⁴⁷ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha,1957. s.398.

⁴⁸ Tamže s.680.

Hoci je v súčasnosti akceptované táto teória pôvodu slova nevesta, pre účely našej práce je vhodné spomenúť aj staršiu teóriu o pôvode daného slova. Staršie výklady predpokladali, že termín *nevěsta* je odvodené od *ne-věsta* (nevedieť) teda v prenesenom význame „neznáma“, pretože prichádza k svadbe zahalená závojom. Táto teória však bola vyvrátená konštatovaním, že závoj nevesty bol dôsledkom „svetovej módy“ blízkeho orientu a to už v časoch staroveku. Závoj sa neskôr stal symbolom toho, že žena prechádza pri svadbe do vlastníctva muža⁴⁹. Bez ohľadu na to, že považujeme za pravdepodobnejšiu prvú teóriu, v oboch sa vyskytuje aspekt charakterizujúci manželskoprávny vzťah medzi manželmi: manžel manželku získaval do vlastníctva.

Na základe vyššie uvedených významov termínov označujúcich vzťahy medzi manželmi a ich derivátmi možno konštatovať: Termín *svatba* je dokázateľne praslovanského pôvodu, pričom vznikol z termínu **svo-* vo význame svoj, označujúci svoje. Rovnako používané termíny *malъženu* (a ich deriváty) ako aj termíny *mož* a *žena* s označením „svoj“⁵⁰ v podobe *ženъо својо* a *moža svojego* taktiež označovali možné vlastníctvo (manželky) v najstarších dobách Slovanov. Aj termíny *nevěsta* a *vъdati* pochádzajú zo spoločného praslovanského koreňa spoločného so slovom *dáti* ktoré sa prenieslo do významu dať dievča za manželku, vydať dievča z domova, vydaj dievčaťa, vydávať sa.

Podobnú sémantickú motiváciu vzniku ako u predchádzajúcich termínov má aj slovo *brakъ*⁵¹, ktorý je odvodený od slovesa *bъrati* (vo význame brať niečo) s jeho špecifickým významom vstupovať do manželstva⁵². Tým, že nie je dokázaný vznik termínu *brakъ* už v praslovanskom jazyku, predpokladáme jeho neskorší vznik (možno že v období veľkomoravskom alebo po veľkomoravskom) a ak by v danom období manžel manželku už nevlastnil, nebola by pri vzniku slova „*brakъ*“ rovnaká sémantická motivácia ako pri termínoch praslovanského pôvodu. Etymologický slovník jazyka staroslovienskeho zároveň poukazuje aj na to, že nie je nevyhnutné vychádzať z násilného aktu pri uzatváraní manželstva, teda z únosu⁵³.

⁴⁹ Tamže s.398.

⁵⁰ *Svoi* vo význame (svoj, vlastný). HAUPTOVÁ, Z. et al: *Slovník jazyka staroslověnského. zv.36.* Praha, 1983.s.29.

⁵¹ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského.* Praha, 1969. s. 213.

⁵² MAŃCZAK, W.: *Przedhistoryczne migracje slowian pochodzenie jazyka staro-cerkiewno-slowiańskiego.* Krakov, 2004, s. 110.

⁵³ HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 diel.* Praha, 1990. s.76.

Ak teda tieto termíny a vzťahy z nich plynúce boli priamym alebo nepriamym odvodením od praslovanských slov označujúcich vlastníctvo, môžeme toto považovať za jeden z dôkazov podporujúcich vyššie uvedenú hypotézu že, už v období praslovanskom (t.j. do 5-6 st.nl.) manžel manželku vlastnil.

Aj gramatický tvar (moja žena) by mohol byť reliktom a zároveň aj dôkazom hypotézy o tom, že manžel „svoju“ manželku vlastnil. Proti tomuto vysvetleniu však stojí používanie označenia „svoj muž“ vo význame manžel. Ak by manžel označoval manželku termínom „svoja žena“ len preto že ju vlastnil, termín „svoj muž“ by tiež dokazoval, že manželka muža vlastnila, čo je vylúčené. Ak by však naozaj termín „svoja žena“ bol reliktom obdobia kedy muž ženu vlastnil, máme za to, že takéto označenie bolo pôvodným, historicky starším, a označenie „môj muž“ historicky mladším termínom, vzniknutým napodobnením skoršie používaného a vžitého termínu „moja žena“, ktoré postupom času stratilo svoj pôvodný význam vlastníctva manželky.

Úplná prevaha manžela nad manželkou (obsahujúca aj oprávnenie manželku predat' alebo ju zabiť, či právo žiadať o jej vydanie od toho kto ju zadržoval) spolu s možným spôsobom uzatvárania manželstva únosom alebo kúpou ženy a motivácia termínov označujúcich vzťahy medzi manželmi vychádzajúca z označenia „svoje“, môže indikovať, že v najstarších časoch vývoja práva manžel manželku naozaj vlastnil.

Avšak konštatovanie o vlastníctve manželky, ktoré vychádza len z jazykovedného zdôvodnenia a je porovnané s prevahou manžela nad manželkou, nie je možné považovať za verifikované, a toto konštatovanie zostáva len hypotézou autorov.

Spôsob uzatvárania manželstvá

Zaujímavou je aj snaha o rekonštrukciu formy uzatvárania manželstva v období veľkomoravskom. Luby vo svojom diele *Dejiny súkromného práva na Slovensku* uvádza, že

forma uzatvárania manželstva historicky od najstarších čias prekonala tri vývojové etapy: 1. únos manželky⁵⁴, 2. kúpopredajná zmluva⁵⁵ a 3. manželská zmluva⁵⁶.

Poslednú formu, teda manželskú zmluvu považujeme nielen za úplne neexistujúcu pre predkresťanské obdobie, ale aj nanajvýš zriedkavú (ak vôbec existovala) aj v období po pokresťančení Veľkej Moravy. Manželskú zmluvu považujeme za najmenej pravdepodobnú, pretože aj opakované kázne Metoda na tému kritiky sexuálnych pomerov na Morave svedčia o tom, ako pomaly sa nová viera prenášala do všetkých aspektov života vtedajšej spoločnosti. Ak sme teda vylúčili manželskú zmluvu, zostáva nám pre obdobie veľkomoravské len únos manželky a kúpo-predaj manželky.

Luby konštatuje, že únos manželky je najrozšírenejšou formou uzatvárania manželstva v období predkresťanskom⁵⁷. Veľkú Moravu v období, kedy boli vytvorené staroslovienčinou písané dokumenty, považujeme za (aspoň z časti) už kristianizovanú. Avšak pre „novosť“ kresťanského náboženstva by určite v danej spoločnosti existovali naozaj silné relikty aj únosu, ak by tento existoval, pre Moravanov v nedávnej, predkresťanskej spoločnosti. Ak by únos bol naozaj najrozšírenejšou formou uzatvárania manželstva, máme za to, že relikty takejto formy uzatvárania manželstva by sa nutne museli prejaviť aj v terminológii používanej na označovanie manželských vzťahov.

Vo väčšine termínov jazyka staroslovienskeho používaných na označenie vzťahov manželských sme dokázali identifikovať aspekty preukazujúce to, že manžel manželku vlastnil. Termíny, ktoré by však naznačovali formu, akou sa manželstvo uzatváralo je však

⁵⁴ Najstaršou (a podľa Lubyho najrozšírenejšou formou v predkresťanskej dobe) formou uzatvárania manželstva bol únos ženy. Nejednalo sa len o symbolické uzavieranie manželstva, ale o faktický únos ženy uskutočnením zmocnenia sa ženy, pričom táto forma uzavierania manželstva je aj historicky doložená. Samozrejme, že šírením kresťanstva dochádza k potláčaniu tejto formy uzavierania manželstva aj v svetskom zákonodarstve. Už prvý uhorský panovník svätý Štefan výslovne zakázal, aby šľachtici uzatvárali manželstvo únosom žien a dokonca nariadil aj vrátenie unesených žien ich rodičom alebo zaplatenie zmierovacej pokuty. LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002.s.311.

⁵⁵ Ďalšou predkresťanskou formou uzatvárania manželstva, ktorá je tiež spoľahlivo historicky dokázaná, je kúpo-predaj nevesty. Táto forma manželstva sa uzatvárala uzavretím kúpo-predajnej zmluvy, predmetom ktorej bola budúca nevesta. Zmluva bola uzatváraná medzi otcom nevesty a otcom ženícha, keďže ženích nemohol túto zmluvu uzatvárať, keďže bol nesamostatný a musel byť zastúpený patriarchom alebo seniorom. Táto kúpo-predajná zmluva sa neodlišovala od kúpo-predajnej zmluvy akejkoľvek inej veci, pričom kúpna cena za nevestu bola reálne vyplácaná. LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002. s.312.

⁵⁶ Najmladšou formou uzavierania manželstva bola forma manželskej zmluvy, t. j. uzatvárania manželstva v takej podobe, ako ho poznáme dnes, najčastejšie uzatvárané pred tvárou cirkvi. Aj vo feudálnom práve najstaršieho obdobia sa spočiatku uplatňovala ako nosná záležitosť len vôľa snúbencov vstúpiť do manželského stavu. Za právne platné sa považovali aj manželstvá uzavreté neverejne, pri ktorých neúčinkoval ani kňaz, ani svedkovia. LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002.s.313.

⁵⁷ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002.s.311.

menej: len termíny *nevěsta* a *vdati* so spoločným praslovanským pôvodným významom vydať, odovzdať dievča (z domu, odovzdať ju do domu manžela). Ak tieto termíny vznikli zo základu „odovzdať“, tak s najväčšou pravdepodobnosťou vyjadrovali kúpo-predaj nevesty a nie jej násilný únos, v prípade únosu by sa termín vydanie nepoužíval. Ak teda sú termíny *nevěsta* a *vdati* naozaj relikdami dokazujúcimi formu uzatvárania manželstva kúpo-predajom, môže ďalej konštatovať: keďže sa jedná o slová praslovanského pôvodu, už pred 5-6. storočím musela táto forma uzatvárania manželstva existovať. Ak tomu naozaj tak bolo, potom na Veľkej Morave únos ako forma uzatvárania nemohol existovať.

Pri pokuse o zistenie akou formou sa uzatváralo manželstvo v danom období nám môže pomôcť analýza písomných prameňov tak obdobia veľkomoravského, tak aj obdobia nasledujúceho po zániku Veľkej Moravy.

V písomných prameňoch obdobia veľkomoravského nie sú priame zmienky o forme uzatvárania manželstva. Až v období ranofeudálneho uhorského štátu v dekrétach sv. Štefana a Kolomana⁵⁸ sa stretávame s ustanoveniami prikazujúcimi prinavrátenie žien získaných únosom resp. zákaz uzatvárania manželstva únosom. Ak by však existoval únos manželky aj v období veľkomoravskom, máme za to, že Metod, ktorý sa pomerne podrobne a kriticky vyjadroval aj o pomeroch manželských na Veľkej Morave (odsudzoval polygamiu, či uvoľnené sexuálne správanie domáceho obyvateľstva) by určite odsúdil aj únos ako formu uzatvárania manželstva nezlučiteľnú s kresťanstvom.

Na základe tohto si dovoľujeme konštatovať odvážnu hypotézu: ak únos manželky v našich dejinách naozaj existoval, buď medzi Slovanmi vôbec neexistoval, alebo patril len do čias najhlbšej slovanskej prahistórie, a v čase existencie Veľkej Moravy už táto forma uzatvárania manželstva neexistovala⁵⁹. Vzhľadom na to, že sa však v období ranofeudálneho uhorského štátu objavujú ustanovenia odsudzujúce únos ako formu uzatvárania manželstva, máme za to, že únos „priniesli“ so sebou príslušníci staromaďarských kočovných kmeňov (ktorých spoločenský vývoj bol na citeľne nižšej úrovni ako u slovanského obyvateľstva, a o ktorých lúpežných výpravách sa zachovali mnohé zmienky). Uvedené konštatovanie však zostáva len neverifikovanou hypotézou autorov.

⁵⁸ LACLAVÍKOVÁ, M - ŠVECOVÁ, A.: *Pramene práva na území Slovenska I*. Trnava, 2007. s.66.

⁵⁹ O tom, že medzi Slovanmi existovala forma uzatvárania manželstva v podobe kúpo predaja svedčia aj staré relikty v podobe „predatia, odovzdania“ ženy do rodiny budúceho manžela takmer vo všetkých termínoch označujúcich manželku či nevestu.

Monogamný a polygamný charakter manželství

Diskutovanou (a pomerne diskutabilnou otázkou) je aj polygamný či monogamný charakter manželských zväzkov obyvateľov Veľkej Moravy. O polygamnom či monogamnom charaktere manželstva sa môžeme z dostupnej literatúry dozvedieť niekedy až protichodné informácie. Všeobecne sa uvádza, že manželstvo Slovanov v predkresťanskej dobe bolo monogamné, a len náčelníci a príslušníci vládnucej vrstvy mali viac žien⁶⁰. Luby je však v prípade monogamie či polygamie menej kategorický: tvrdí, že prvou historickou formou manželstva je polygamia, pričom vo vzťahu k polygamii kniežat a panovníkov konštatuje, že títo mali najviac manželiek⁶¹. Lubyho tvrdenie možno interpretovať, že hoci polygamné manželstvá mohli existovať aj u bežného obyvateľstva, najviac manželiek mohli mať panovníci. Luby teda nevyklučuje polygamiu u bežného obyvateľstva.

Staroslovienčinou písané dokumenty obdobia veľkomoravského obsahujú len jedno ustanovenie zaoberajúce sa polygamným charakterom manželstva. Jedná sa o ustanovenie čl.13 ZS. *Imějēi dvě ženě, da izdenetъ menšojō sъ dětmi jejē i tepetъ sę. A postъ z leъ. Kto má dve ženy, nech vyženie mladšiu⁶² s jej deťmi a nech je palicovaný. A pôst sedem rokov⁶³. Ak by bolo pravdivé konštatovanie o tom, že polygamia bola pôvodne vyhradená pre kniežatá a panovníkov, prečo by toto ustanovenie bolo inkorporované v Súdnom zákone pre ľud, a nie v Napomenutí k vladárom? Napomenutie k vladárom obsahuje pomerne rozsiahlu časť v ktorej sa Metod vyjadruje aj o manželských otázkach. Ak by polygamia bola vyhradená len pre príslušníkov vládnucej vrstvy, tak by bolo na mieste aby Metod zákaz polygamie deklaroval v tomto dokumente. Rovnako ak by polygamia existovala len u vládnucej vrstvy, bol by trest za polygamiu obsiahnutý v ZS, palicovanie, pre príslušníka vládnucej vrstvy neadekvátny.*

Máme teda za to, že v otázkach monogamného alebo polygamného charakteru sa možno prikloniť k Lubyho konštatovaniu, že manželstvo predkresťanského obdobia, ale aj obdobia ranokresťanského (teda obdobia veľkomoravského) mohlo byť polygamné nielen pre

⁶⁰ BARTL, J. – KAMENICKÝ, M. – VALACHOVIČ, P.: *Dejepis pre 1. ročník gymnázií*. Bratislava, 2002. s.198.

⁶¹ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002.s.299.

⁶² „Mladšou“ sa v tomto význame myslí tá, s ktorou muž uzavrel manželstvo neskôr, teda „funkčne mladšou manželkou“, alebo druhou manželkou. Porovnaj s poznámkou pod čiarou č. 38, ZS MMFH IV. s.186.

⁶³ ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Veľkej Moravy)*. Bratislava, 2012, s.110. Ostatné preklady sú takmer identické, a nie je medzi nimi takmer žiadny rozdiel, preto ich nebudeme na tomto mieste uvádzať.

príslušníkov vládnucej vrstvy, ale aj pre bežné obyvateľstvo. Jediným obmedzujúcim faktorom mohla byť majetnosť manžela, tak ako tomu bolo (a je) u národov, ktoré polygamiu mali, napríklad u Arabov.

Termíny označujúce ostatné rodinné a rodinnoprávne vzťahy

Starosloviensky termín *synъ*⁶⁴ vo význame syn bol v staroslovienčinou písaných pamiatkach obdobia veľkomoravského viacnásobne použitý vždy v identickej podobe a vždy s jednoznačným identickým významom: v Napomenutí sme identifikovali 3 krát použitie termínu *synъ*⁶⁵, ŽK obsahoval 4 krát použitie, ŽM obsahoval 5x použitie, Zákon a Ustanovenia neobsahovali žiadne použitie tohto termínu.

Starosloviensky termín *synъ* je rovnomerne rozšírený vo všetkých slovanských jazykoch: v bulharčine a macedónčine *sin*, srbochorváčtine *sin*, slovenčine a češtine *syn*, slovinčine *sin*⁶⁶. Všetky tieto podoby majú spoločný základ v praslovanskom termíne *synъ*, ktorý je spolu s ostatnými foneticky podobnými označeniami syna v iných indoeurópskych jazykoch, odvodzovaný od praindoeurópskeho základu **seuH-* vo význame rodiť, pričom syn bol v tomto význame „výsledok rodenia“, podľa inej názorovej skupiny je koreňom indoeurópske **sunu-* spojované s **suo-* vo význame svoj vlastný⁶⁷. Použitie motivácie **suo-* je možné nájsť aj u viacerých iných termínoch označujúcich rodinnoprávne vzťahy (sestra, svokor, švagor)⁶⁸.

Starosloviensky termín *bratrъ* vo význame brat bol v staroslovienčinou písaných pamiatkach obdobia veľkomoravského viacnásobne použitý vždy v identickej podobe a vždy s jednoznačným identickým významom: v Napomenutí (Napomenutie vladárom) sme identifikovali 3 krát použitie tohto termínu⁶⁹, ŽK (Život Konštantína) obsahoval 7 krát použitie, ŽM (Život Metoda) obsahoval 8x použitie, Ustanovenia svätých otcov obsahovali 2 krát použitie⁷⁰, ZS neobsahoval žiadne použitie tohto termínu.

⁶⁴ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha, 1969. s. 58-59.

⁶⁵ Čl. 3, 4, 6 Napomenutia vladárom.

⁶⁶ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, 1957. s. 64. HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 díl*. Praha, 1990. s. 77.

⁶⁷ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 díl*. Praha, 2010. s. 916.

⁶⁸ Podrobnejšie sa týmto termínom venujeme nižšie v texte tejto istej časti práce.

⁶⁹ Čl. 2, 3, 6 Napomenutia vladárom.

⁷⁰ Čl. 42, 43 Ustanovení.

Starosloviensky termín „*bratrъ*“ vo význame *brat*⁷¹ je rovnomerne rozšírený vo všetkých slovanských jazykoch: v bulharčine a macedónčine *brat*, srbochorváčtine *brät*, slovenčine a starej češtine *brat*, slovinčine *brát*, v hornej lužičtine *bratr*, dolnej lužičtine *bratš*, bieloruštine, ruštine a ukrajinčine *brat*⁷². Evidentná podobnosť týchto termínov je zrejmá, a je dôsledkom spoločného praslovanského termínu *brat(r)ъ*.⁷³ Okrem označenia pokrvných rodinných vzťahov sa starosloviensky termín „*bratrъ*“ používal aj na označenie mníchov. Takýto významový posun však možno sledovať až od dôb kristianizácie. Pre účely poukázania na vysvetlenie osobných (a právnych) vzťahov medzi členmi rodiny je zaujímavý praindoeurópsky základ, z ktorého toto slovo pochádza.

Termín „*bratrъ*“ pochádza z predpokladaného indoeurópskeho *bhra-ter*, tiež vo význame *brat*. Zakončenie tohto slova (*-ter*) má zakončenie podobné ako *pŕtēr* otec alebo *mater* matka a podľa Isačenka vyjadruje príslušnosť k exogamnej jednotke prastarého matriarchálneho rodu⁷⁴. Toto konštatovanie len potvrdzuje Lubyho konštatovanie o exogamnom charaktere manželského súžitia medzi mužmi a ženami⁷⁵. Jedným z ďalších vysvetlení významu praindoeurópskeho koreňa **bhr-eH₂* je niesť zodpovednosť, byť zodpovedný za niekoho.⁷⁶ Aj takýto význam by len potvrdzoval silnú rodinnú spolupatričnosť, aké rodiny (či rodinné čelade) nielen v najstarších dobách života Slovanov ale aj v období veľkomoravskom naozaj mali.

Starosloviensky termín *sestra* vo význame *sestra* bol v starosloviencinou písaných pamiatkach obdobia veľkomoravského použitý vždy v identickej podobe a vždy s jednoznačným významom: ŽK obsahoval 2 krát použitie tohto termínu, Zákonník, Ustanovenia, Napomenutie, ani ŽM tento termín nepoužil.

Starosloviensky termín *sestra*⁷⁷ vo význame *sestra*, alebo pokrvná príbuzná, sesternica a prenesene aj blízka žena je taktiež praslovanským termínom rovnomerne rozšírením v slovanských jazykoch. Vyskytuje sa v nasledujúcich podobách: v bulharčine *sestrá*,

⁷¹ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha, 1969. s. 55.

⁷² MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, 1957. s.599. JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 diel*. Praha, 2010. s.916.

⁷³ *Bratran(ec)* v starej češtine označoval bratovho syna, teda v našom jazyku synovca, a bratova dcéra sa označovala ako *bratrana*. Tamže.

⁷⁴ ISAČENKO, A.V.: Slovjanskaja terminologija rodstva v svete marksistskogo jazykoznanija. In: *Slávia* 22. Praha, 1953, s.43—80.

⁷⁵ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002.s.299.

⁷⁶ HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 diel*. Praha, 1990. s.77.

⁷⁷ HAUPTOVÁ, Z. et al: *Slovník jazyka staroslověnského. zv.36*. Praha, 1983. s.62.

macedónčine *sestra*, srbochorvátčine *séstra*, slovinčine, v hornej lužičtine *sotra*, dolnej lužičtine *sotša*, bieloruštine *sjastrá*, ruštine *sestrá* a ukrajinčine *sestrá*. Termínom, z ktorého všetky tieto podoby vznikli bolo praslovanské *sestra* pochádzajúce z indoeurópskeho **suesor-* tiež vo význame *sestra*. Pôvod tohto slova sa odvádza od koreňa **s(u)e-* vo význame *svoj*. Druhá časť slova nie je jednoznačná, najčastejšie býva vysvetľované ako **sor*, teda žena⁷⁸. Pôvodným významom by teda mohlo byť, žena z vlastného rodu, členka veľkorodiny⁷⁹, príbuzná⁸⁰.

Na označovanie detí používala staroslovienčina viac slov: *děti*, *otročę*, *čędo* viac menej v synonymickom význame.

Starosloviensky termín *děti*⁸¹ vo význame deti bol dokázateľne používaný aj pamiatkach obdobia veľkomoravského: Zákonník obsahuje jedno použitie tohto termínu⁸² Po dve použitia tohto termínu a jeho derivátov možno nájsť aj v ŽK a ŽM.

V slovanských jazykoch sa nachádzajú tvary tohto slova v nasledujúcej podobe: poľský jazyk *dzieci* bulharčina *deca*, macedónčina *deca*, srbochorvátčina *deca*, stará čeština *dietěci*, bieloruština *dzeci*, ukrajinčina *diti*, ruština *djeti*. Zjavná podobnosť týchto slov nasvedčuje praslovanskému základu, ktorý mal podobu *děťb*, s rovnakým významom ako v súčasnosti. Koreň tohto praslovanského slova pochádza pravdepodobne z praindoeurópskeho *dhě-* vo význame *sať* (podobne ako staroindické *á-dhā-t*, *sal*). (Pri tomto význame predpokladaného praindoeurópskeho základu je nutné podotknúť, že deti v dávnej minulosti boli kojené omnoho dlhšie ako je tomu dnes, deti boli kojené ešte aj v čase, kedy chodili, tak ako je tomu do dnes u primitívnych kmeňov)⁸³.

Staroslovienčina používala aj termín „*otročę*“⁸⁴ či „*otročišťb*“ (tieto termíny majú zjavne spoločný slovný koreň s termínom „*otrokъ*“) označujúce dieťa⁸⁵. Uvedené nie je nijako zarážajúce: vzhľadom na silné postavenie hlavy rodiny u našich predkov dieťa bolo podriadené otcovskej moci. Aj v rímskom práve existovala v najstaršej dobe forma patriarchálneho otroctva, kedy otcovi rodiny (resp. najstaršiemu žijúcemu mužskému

⁷⁸ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 13 diel.* Praha, 2006. s.800.

⁷⁹ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.542.

⁸⁰ Szemerényi podal modifikovaný výklad: **sue-* vo význame „veľkorodina“ a **sū* „žena, matka“. Tamže.

⁸¹ Porovnaj s: KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského.* Praha, 1969. s. 117.

⁸² Čl. 18. ZS.

⁸³ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.118.

⁸⁴ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského.* Praha, 1969. s. 68.

⁸⁵ Použitie termínu *otrok* pre označenie dieťaťa sa zachovalo aj v súčasnom slovinskom jazyku (*otročič*).

predkovi) boli podriadení všetci jeho potomkovia, čelad' a otrokov nevynímajúc, otroci tvorili „nižšie postavených členov rodiny“. Najstaršia forma rodinného spolužitia u starých Slovanov mala približne rovnakú podobu, preto existuje možnosť, že z označenia pre dieťa, teda pre podriadeného člena rodiny sa pojem otrok začal neskôr používať aj na označenie nesvojprávneho neslobodného obyvateľstva. Použitie termínov „otrokъ“ „otročę“ či „otročišťъ“ vo význame „dieťa“ v takejto podobe poukazuje na existenciu patriarchálnej formy otroctva u Slovanov.⁸⁶

Etymologický základ slova „otrok“ existoval už v starých slovanských jazykoch. Jireček vo svojom diele *Prove – Historický slovar slovanského práva* z roku 1904 tvrdí, že termín „otrok“ je odvodený od termínu *ot-rok, od-rok, odrieknuť*⁸⁷. Otrok podľa týchto názorov je ten, komu boli ústne podávané rozkazy (analógiou tohto možno konštatovať, že otrok bol niekto, komu boli odrieknuté práva, niekto, kto nebol subjektom práva ale len jeho objektom⁸⁸). Ak by sme chceli podporiť tvrdenie o pôvode slova otrok z koreňa „rok-*rek* (hovoriť), mohli by sme poukázať na iné použitie koreňa tohto slova: staroslovienčina obsahovala aj slovo „otbrečena“, ktoré okrem spomenutého významu „odrieknuť“⁸⁹, malo aj význam „ospravedlnený“ (*otbrekъša se, otbreši se* – zriecť sa, ale aj ospravedlniť sa)⁹⁰. Slová „otbrečena“ „otbrekъša se“, „otbreši se“ sú jednoznačne odvodené od slov vyjadrujúcich hovorenie (reč). Avšak podobnosť so slovom otrok je tu pravdepodobne asi len náhodná: Jirečekovo tvrdenie o pôvode slova otrok z termínu *ot-rok, od-rok* je položené na staršom a pomerne rozšírenom tvrdení slavistiky, že koreňom slova otrok je pôvodný koreň *rek-rok* (hovoriť). Toto tvrdenie však vyvracia Šimon Ondruš konštatovaním, že pôvodným koreňom slova otrok je indoeurópske slovo *terk-lterek* vo význame pohybovať sa, bežať etc.

⁸⁶ Uvedenému ponímaniu „otrokov“ vo význame osôb podriadených najstaršiemu žijúcemu mužskému predkovi, či už v pozícií detí alebo v pozícií slúžiacich osôb nasvedčuje aj význam staroslovienskeho slova „sēmija“, ktoré označovalo rodinu (t.j. hospodára, ženu a deti) spolu s čelad'ou a nevoľníkmi. V Etymologickom slovníku jazyka staroslovienskeho nájdeme výpočet najbližších slov slovanských jazykov k termínu „sēmija“: litovské *šeima* rodina (rodičia a deti), *šeimyna* čelad' a služobníctvo, lotyšské *saimė* rodina spolu s čelad'ou/služobníctvom a rodina v širšom slova zmysle. O tom, že otec rodiny nestál len na čele jeho biologických potomkov, ale riadil aj cudzie slúžiace osoby zahŕňané do jeho rodiny nasvedčuje aj význam slovného spojenia „otcbъ sēmije“ prekladané nielen ako hlava rodiny, ale aj hospodár. JANYŠKOVÁ, I. et al. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 13 diel. Praha, 2006. s. 806.

⁸⁷ JIREČEK, H.: *Prove – Historický slovar slovanského práva*. Praha, Brno: náklad autora. 1904, str.232. Presne tento istý gramatický tvar *ot-rokъ* používa aj Kurz: KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha, 1969, s. 52.

⁸⁸ MOSNÝ, P.- LACLAVÍKOVÁ, M.: *Dejiny štátu a práva na území Slovenska I. – od najstarších čias do roku 1848*. Šamorín, 2010, s. 47.

⁸⁹ MAŃCZAK, W.: *Przedhistoryczne migracje slowian pochodzenie języka staro-cerkiewno-slowiańskiego*. Krakov, 2004, s. 132.

⁹⁰ Však aj v slovenskom jazyku ak použijeme termín „odrieknuť účasť“, sa vlastne vzdávame účasti.

Slovo otrok znelo pôvodne *ob-trok-os* (okolo obiehajúci, sluha, otrok). O tejto „pohybovej“ motivácii pôvodu slova naznačujú aj iné termíny používané sekundárne na slúžiace osoby: napríklad poskok či pobehaj. Rovnakú sémantickú motiváciu slov označujúcich slúžiace osoby možno nájsť aj v iných indoeurópskych jazykoch⁹¹. Autor príspevku sa prikláňa k Ondrušovmu tvrdeniu o pôvode slova otrok z koreňa *terk-lterek* vo význame pohybovať sa.

Termín *čedo* vo význame dieťa mal nasledujúce deriváty: *čedьce* synáčik, *čedь* deti, družina, ľudia, *ištędije* potomstvo, pokolenie, *beštędije* bezdetnosť, *beštędьnь* bezdetný, *beštęditi* byť neplodný et c. V slovanských jazykoch sa nachádzajú podoby tohto slova v nasledujúcej podobe: bulharčina *čedo*, macedónčina *čedo*, srbochorvátčina *čedo*, stará čeština *čad(a)*, bieloruština *čadó*, ukrajinčina, archaická ruština *čádo*⁹². Vo všetkých prípadoch majú tieto slová význam dieťa.

Rovnomerné rozšírenie týchto termínov v slovanských jazykoch nasvedčuje praslovanskému základu tohto slova. V praslovančine malo toto slovo podobu *čędo*, pričom jazykovedná etymológia nie je jednotná v tom zmysle, či praslovančina prebrala toto slovo z germánskeho jazykového prostredia, alebo sa jedná o pôvodné slovanské slovo⁹³. Bez ohľadu na pôvod tohto slova je zrejme jeho praslovanské používanie, teda jeho používanie pred 5-6. storočím n. l. Pri popise termínov označujúcich členov rodiny je zaujímavým aj jeden z vyššie spomenutých derivátov *čedь* vo význame deti, družina. Aj foneticky aj významovo je tento derivát veľmi blízky staroslovienskemu termínu *čeljadь*.

Starosloviensky termín *čeljadь* vo význame čel'ad'⁹⁴, služobníctvo, označoval príslušníkov rodiny ako celku. Podoby tohto slova sú rovnomerne rozšírené v slovanských jazykoch v nasledujúcej podobe: v bulharčine *čeljad*, v macedónčine *čelad*, v srbochorvátčine *čeljad*, v češtine *čeled'*, slovinčine *čeljad*, v hornej lužičtine *čeledź*, dolnej lužičtine *celaź*, bieloruštine *čeljadz*, ruštine a ukrajinčine *čeljad'*⁹⁵. V západoslovanských jazykoch majú tieto termíny význam „súhrn domáceho služobníctva“, v južnoslovanských jazykoch význam „deti“.

⁹¹ V indoeurópskych jazykoch je bohato zastúpený prajazykový koreň *ser-* (pohybovať sa, tiecť, utekať), staroindické *sáрати* (tečie, uteká, ponáhľa sa). Zo slovesného základu *ser-u-* je odvodené pomenovanie sluha v latinčine *ser-u-os* (servus). Kmeň *seru-* bol využitý pre pomenovanie sluha v baltoslovančine. Pozri bližšie: ONDRUŠ, Š.: *Odtajnené trezory slov*. Martin, 2004. s.41.

⁹² MAŃCZAK, W.: *Przedhistoryczne migracje slowian pochodzenie języka staro-cerkiewno-slowiańskiego*. Krakov, 2004, s. 112.

⁹³ HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 díl*. Praha, 1990. s.105.

⁹⁴ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002. s.301.

⁹⁵ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, 1957. s.96.

Spoločným základom všetkých týchto termínov bolo praslovanské slovo *čel'adъ* s pôvodným významom „všetci, ktorí podliehajú hlave rodiny, teda aj príslušníci rodiny aj sluhovia“. Slovo pravdepodobne vzniklo spojením praslovanského **čelověкъ* a sufixom označujúcim kolektívny význam *-jadъ*, teda *čel-jadъ*: kolektív ľudí⁹⁶.

Starosloviensky termín *sěmija*⁹⁷ vo význame rodina taktiež označoval príslušníkov rodiny ako celku⁹⁸. Podoby tohto slova sú rozšírené v slovanských jazykoch niekedy ako samostatné slovo: napr. v bieloruštine *sjam'já*, v ruštine *sem'já* a v ukrajinčine *sim'já*, inokedy len ako slovo tvoriace prvú časť zložených slov: napr. poľské *Siemirad* atď. Deriváty tohto termínu postupom času získavali iný význam: *čel'ad'*, služobníctvo, rodina spolu s *čel'ad'ou*, domáce služobníctvo, alebo rodina v širšom slova zmysle. Základom týchto slov je praslovanské slovo *sěmь*, doložené aj v staroslovienskej podobe *sěmь* vo význame osoba, človek. Z koreňa *sěmь* bolo následne vytvorené slovo označujúce kolektív (kolektivum) v podobe **sěmija*⁹⁹.

Aj termín *čeljadъ* aj termín *sěmija* mali veľmi podobné významy. V oboch možno vidieť, že tieto termíny vznikli už v praslovančine a označovali kolektív osôb v rodinnom pomere, pričom do „rodiny“ v praslovanskom zmysle patrili aj ostatné osoby podriadené moci otca rodiny, teda osoby do rodiny vydaté (nevesta) ale aj služobníctvo či otroci¹⁰⁰.

Staroslovienske termín: *rodъ*¹⁰¹ (rod, skupina osôb pochádzajúcich od spoločných prarodičov, príbuzenstvo, plemeno) *roditeľ*¹⁰² (rodič, sploditeľ) *prěroditeľ* (predok) *roždenьstvo* (kmeň, národ) sú dokázateľne odvodené od praslovanských termínov *roditi*¹⁰³ alebo *rodъ*. Nie je zrejmé, ktoré z týchto slov dalo základ druhému, teda či slovo *roditi* pochádza zo slova *rodъ* alebo naopak¹⁰⁴. Je však zrejmé, že spoločným základom rodu je rodenie. Väčšina derivátov týchto slov teda priamo alebo nepriamo označuje osoby, ktorú sú príbuzné na základe rodenia, teda pokrvnou príbuznosťou.

⁹⁶ HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 díl.* Praha, 1990. s.101.

⁹⁷ ДЯЧЕНКО, G.: *Polnyi cerkovno-slavyansky slovar.* Moskva, 1993, s.3591.

⁹⁸ HAUPTOVÁ, Z. et al.: *Slovník jazyka staroslověnského. zv.36.* Praha, 1987. s.384.

⁹⁹ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 13 díl.* Praha, 2006. s.804.

¹⁰⁰ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku.* Bratislava, 2002.s.301.

¹⁰¹ ДЯЧЕНКО, G.: *Polnyi cerkovno-slavyansky slovar.* Moskva,1993, s.551. KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského.* Praha,1969. s. 52.

¹⁰² KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského.* Praha, 1969. s. 46.

¹⁰³ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.51.

¹⁰⁴ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 13 díl.* Praha, 2006. s.806.

Práve v tomto význame možno vidieť zrejme odlišenie termínu staroslovienskeho *rodь* od termínu *sēmija*. Termín *sēmija* označovalo nielen rodinu hospodára (hlavy rodiny), teda jeho ženu, deti, osoby do rodiny vydaté, ale aj služobníctvo a otrokov. Termín *rodь* naproti tomu predstavoval len osoby pokrvne spríbuznené, teda rodinu v „užšom slova zmysle“.

Luby uvádza, že na čele rodu (alebo v terminológii dejín štátu a práva častejšie používaného termínu rodinného nedielu či čeľade) stál otec rodiny. Otcom rodiny nebol len samotný otec detí, ale najstarší žijúci mužský predok (pri otcovskom nediele) alebo iný najstarší mužský člen rodu (pri bratskom nediele). Tento bol označovaný termínom *starešina* alebo *starosta*.¹⁰⁵ Obsah právomocí hlavy rodiny voči jemu podriadeným osobám (teda nielen voči deťom a ich potomstvu, ale aj voči manželke, ženám do rodiny vydatými či služobníctvu a otrokom) bol pôvodne veľmi rozsiahly. V najstaršej dobe mal právo nad životom a smrťou jemu podriadeným osobám (mohol ich napríklad aj zabiť), mohol ich voľne trestať, predať do otroctva, dať do zálohu, dievča predať do manželstva¹⁰⁶. Dokázať toto, v obci právnych historikov všeobecne akceptované tvrdenie, sa pokúsime pomocou analýzy staroslovienskych termínov označujúcich postavenie niektorých členov rodiny.

Staroslovienske termíny *otьcb*¹⁰⁷ (otec)¹⁰⁸ rovnako aj *dědь* (praotec, starý otec) sa v identických podobách vyskytovali už v praslovančine. Však, tieto slová vznikli deriváciou z tzv. lalických slov, teda zo slov detskej reči¹⁰⁹, s charakteristickým opakovaním spoluhlásky¹¹⁰ (ako napríklad „mama“, „tata“, „papa“ „ďaďa“¹¹¹ „teta“¹¹²). Tieto slová nemajú teda etymologický základ v nejakom starobyľom pôvodnom význame.

Preto analýza termínu *otьcb* nemôže poslúžiť na verifikovanie vyššie uvedeného postavenia hlavy rodiny. Je nutné teda analyzovať termín, ktorým bola hlava rodiny označovaná z pozície iných príslušníkov jemu podriadených osôb, napríklad ako bol označovaný nevestami, vydatými do rodiny. Z tohto pohľadu je vhodným termínom na analyzovanie pojem „svokor“ alebo „švagor“. (Avšak starosloviensky termín *svekrь* znamenal

¹⁰⁵ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002.s.302.

¹⁰⁶ LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002.s.332.

¹⁰⁷ K podobám, aké má termín „otec“ v slovanských jazykoch pozri bližšie: MAŇCZAK, W.: *Przedhistoryczne migracje slowian pochodzenie języka staro-cerkiewno-slowiańskiego*. Krakov, 2004, s. 132.

¹⁰⁸ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha, 1969. s. 49.

¹⁰⁹ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, 1957. s.422.

¹¹⁰ HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 diel*. Praha, 1990. s.127.

¹¹¹ Vo východoslovanských jazykoch dodnes označenie pre strýka či iného mužského príslušníka rodiny rodičov.

¹¹² V starosloviencine v podobe *tetka*. JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 16 diel*. Praha, 2010. s.916.

nielen naše svokor, ale z neho vzniklo aj slovo švagor¹¹³, preto nebudeme termínu švagor venovať osobitnú pozornosť, ale budeme sa venovať len termínu svokor).

Termín svokor (v staroslovienčine *svekrъ*¹¹⁴, *svekrы*)¹¹⁵ je rovnomerne rozšíreným v slovanských jazykoch: vyskytuje sa v slovanských jazykoch v nasledujúcich podobách: v poľskom jazyku *éwiekier*, bulharčine *svékár*, srbochorvátčine *spekrva*, macedónčine *svekor*, srbochorvátčine *svekar*, slovenčine *svokor*, *svokra* a starej češtine *svekr*, *svekruše*, slovinčine *sveker*, ruštine *svekróv*, bieloruštine *svekar*, ukrajinčine *svékor*. Uvedené termíny majú významy manželov otec, svokor (otec manžela a manželky), výnimočne aj švagor¹¹⁶. Zjavná podobnosť foneticky príbuzných vyššie uvedených variácií nasvedčuje spoločnému praslovanskému základu, ktorý bol v podobe *svekrъ*, *svekrы*. Podľa etymologického slovníka jazyka staroslověnského bolo pôvodnejším slovo *svekrъ* pričom podoba slova *svekrъ* bolo vytvorené podľa feminína.¹¹⁷

Pre poukázanie na motiváciu vzniku tejto skupiny termínov je nutné poukázať na spoločný praindoeurópsky základ: tým bolo slovo **sveKuro-s* resp. **svelcur-o-s*, pričom prvá časť tohto slova *sve* označuje „svoje“ a *cur-o-* „ktorý prináleží“¹¹⁸, alebo „pán“¹¹⁹. Spolu tieto termíny mohli teda znamenať ten, ktorí prináleží sám sebe (voľnejšie preložené „sám sebe pánom“, „zvrchovaný pán nad sebou“, „ten, ktorý nemá nad sebou iného pána“)^{120 121 122 123}.

V prípade rodinných čeladi, v ktorých Praslovania a Slovania predštátneho obdobia ale aj v období existencie prvých foriem štátov na našom území žili malo takéto označenie hlavy rodiny význam. Jedine on bol naozajstnou hlavou rodiny a suverénom, ktorého rozhodovacej právomoci podliehali všetky osoby patriace do jeho rodiny. Do rodiny patrili aj ženy, ktoré boli do rodiny vydaté, počas života najstaršieho mužského predka (otca rodiny) boli aj nevesty pod primárnou právomocou otca rodiny, až po jeho smrti túto moc preberali jeho synovia. Význam termínu *svekrъ* v podobe ten, kto je sám sebe vládcom, je teda plne

¹¹³ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 diel.* Praha, 2010. s.904.

¹¹⁴ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského.* Praha, 1969. s. 66.

¹¹⁵ HAUPTOVÁ, Z. et al.: *Slovník jazyka staroslověnského. zv.36.* Praha, 1983. s.25.

¹¹⁶ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 diel.* Praha, 2010. s.904.

¹¹⁷ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 diel.* Praha, 2010. s.904. MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.595.

¹¹⁸ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.595.

¹¹⁹ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 diel.* Praha, 2010. s.904.

¹²⁰ Tento preklad nie je uvedený v etymologickom slovníku, je len voľným vysvetlením autora.

¹²¹ Ako relikť tohto praindoeurópskeho základu vraj možno vidieť v Grécku ako ženy oslovujú mužovho otca termínom „zvrchovaný pán“.

¹²² MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1957. s.595.

¹²³ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 diel.* Praha, 2010. s.904.

korešpondujúcim s nazeraním na dominantné postavenie hlavy rodiny ako ho podávajú dejiny štátu a práva.

Vzhľadom na to, že starosloviensky termín *svekrъ* ma dokázateľne praslovanský základ, možno konštatovať, že postavenie otca rodiny ako zvrchovanej autority na ostatnými člmi jeho rodiny existovalo už počas života Slovanov v Pravlasti, teda už pred cca.5-6 storočím nášho letopočtu.

Ako sme už uviedli vyššie, hlava rodiny bola označovaná aj termínom *starešina* alebo *starosta*. Zjavným koreňom oboch týchto termínov je staroslovienske *starъ* vo význame starý. Pre lepšie pochopenie dobového významu tohto termínu je nutné podať aj výklad významu iného slova používaného starosloviensky na označenie (súčasného slovenského) významu starý. Druhým staroslovienským slovom označujúcim starého bol termín *vetъchъ* vo význame chabého, vetchého starca. Naproti tomu bol termín *starъ* používaný na označenie starého človeka v plnej sile, ktorý bol schopný zastávať vedúce miesta v spoločnosti. O tom, že starosloviensky používala deriváty slova *starъ* vo vyššie naznačenom význame svedčia aj používané deriváty slova *starъ*: *starěšina* predstaviteľ- veliteľ, *starěšinskъ* vladársky, vládca, *starěšinstvovati* vládnuť¹²⁴.

Pre pochopenie postavenia hlavy rodiny sú zaujímavé aj deriváty termínu *dědъ* (praotec, starý otec). Vyššie sme uviedli, že tento termín pochádza z tzv. lalickej reči, teda nie je odvodený z konkrétneho praslovanského alebo praindoeurópskeho pôvodného významu, ale aj napriek tomu, deriváty tohto praslovanského termínu nadobudli právny význam. Termín *dědъ* bol nepochybne jedným z označení, ktorými bola označovaná hlava rodiny (rodinného nedielu), ako najstarší žujúci mužský člen rodiny. Etymologický slovník jazyka staroslovenského uvádza, že derivátom tohto termínu je staroslovienske slovo *dědnъ*¹²⁵ vo význame dedičná zem¹²⁶. Machek tvrdí, že dedina, pôvodne záduha, teda majetok, ktorému vládne *dědъ* mal pôvodný význam rodového majetku, pozemkového majetku alebo nehnuteľného majetku. Naproti tomu stálo slovo *statok*, ktorý označoval majetok hnutel'ný, preto aj v súčasnej slovenčine existuje slovo *statok*, na označenie dobytku, ako formy hnutel'ného majetku. Derivátom termínu *dědъ* je aj súčasné slovo *dediť*, ktoré malo

¹²⁴ JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 15 diel.* Praha, 2010. s.874.

¹²⁵ Starosloviensky písané dokumenty veľkomoravského obdobia používali na označenie „dediny“ termín *selo* vo význame sídlo, statok. Podobná sémantická motivácia termínov *dědnъ* a *selo* je teda zrejma.

¹²⁶ HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 2 diel.* Praha, 1990. s.127.

v pôvodnom tvare význam dostať dedovskú moc, neskôr získať čokoľvek z dedovského majetku¹²⁷.

Rekonštrukcia rodinných vzťahov

Na základe analýzy termínov používaných na označenie vzťahov medzi manželmi sme dokázali identifikovať to, že praslovanské slová, ktoré boli základom týchto termínov, označovali fyzické vlastníctvo manželky manželom. Avšak konštatovanie o fyzickom vlastníctve manželky v praslovanskom období nemusí nevyhnutne dokazovať aj jej fyzické vlastníctvo manželom v období nasledujúcom po rozpade praslovanského jazykového spoločenstva. V následnom období sa vzťah fyzického vlastníctva modifikoval na faktickú dominanciu manžela nad manželkou, teda na skutočnosť, ktorá je v dejinách práva pre dané obdobie všeobecne akceptovaná.

Rovnako sme preukázali aj na to, že manželstvo v praslovanskom, aj následnom období (predveľkomoravskom a predcyrilometodskom) nemalo nevyhnutne monogamný charakter, ale práve naopak: polygamný charakter manželstva nebol vylúčený ani u bežného obyvateľstva (o polygamnom charaktere manželstva vladárov sa nevedli spory ani v minulosti).

Na základe toho, že viacerí jazykovedci pri termínoch slúžiacich na označovanie manželských vzťahov opakovane zdôrazňovali, že nie je nevyhnutné predpokladať násilný charakter pri uzatváraní manželstva, vyslovili sme hypotézu o tom, že ak sa aj manželstvo v slovanských spoločenstvách uzatváralo formou únosu, muselo tomu byť len v najstarších dobách, a v období od rozpadu praslovanského jazykového spoločenstva sa pravdepodobne už medzi Slovanmi manželstvo uzatváralo prevažne (alebo dokonca výlučne) len kúpou manželky (čomu viac nasvedčuje význam pôvodných termínov, z ktorých vznikli slovienske a staroslovienske termíny slúžiace na označenie manželstva). Uvedené konštatovanie o praktickej neexistencii únosu medzi západnými Slovanmi po rozpade praslovanského jazykového spoločenstva sme odôvodnili aj tým, že v žiadnom veľkomoravskom normatívnom texte nie je zmienka o zákaze alebo trestaní takéhoto spôsobu uzatvárania manželstva (pričom práve manželské veci boli uvedenými predpismi pomerne podrobne

¹²⁷ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, 1957. s.113.

upravované). Pre obdobie predveľkomoravské a veľkomoravské je podľa nášho názoru typické len uzatváranie manželstva kúpou manželky a v období nasledujúcom po kristianizácii sa pomaly rozširovalo uzatváranie manželstva tzv. manželskou zmluvou, teda uzatváranie manželstva pred tvárou cirkvi (pričom ojedinelý únos nie je možné úplne vylúčiť, ale, podľa nášho názoru, už takéto správanie nebolo v spoločnosti ani prevažujúcim, dokonca ani spoločensky akceptovaným).

Pri takto formulovanom predpoklade o neexistencii únosu ako formy uzatvárania manželstva sme sa nevyhnutne museli vysporiadať aj so skutočnosťou, že už prví uhorskí panovníci únos ako formu uzatvárania manželstva zakazovali. Podľa nášho názoru, ak teda Slovania v sledovanom období únos ako formu uzatvárania manželstva už nerealizovali, „priniesli“ ho so sebou príslušníci staromaďarských kmeňov, ktorých lúpežná povaha v danom období bola všeobecne známa. Uvedené konštatovanie však nie je možné považovať za verifikované, a je potrebné mu venovať bližšiu pozornosť v následnom vedeckom skúmaní.

Pri popise etymologického vývoja ostatných termínov slúžiacich na označovanie vzťahov medzi rodičmi a deťmi (resp. prarodičmi a ich potomkami), ako aj ostatných termínov slúžiacich na označenie ako horizontálnych, tak aj vertikálnych rodinnoprávnych vzťahov, sme dokázali verifikovať dejinami práva predpokladané tvrdenie o úplnej dominancii hlavy rodiny nad jemu podriadenými príslušníkmi rodiny. Hlava rodiny (najstarší žijúci mužský predok) bol jediným „zvrchovaným vládcom“ nad jemu podriadenými osobami, pričom už v dobovom jazyku existovali termíny slúžiace na odlíšenie okruhu osôb podriadených hlave rodiny, ktoré sú s ním pokrvne spríbuznené a na označenie osôb, ktoré sú hlave rodiny podriadené bez ohľadu na to, či sú s ním pokrvne spríbuznené alebo nie. Jediné hlava rodiny bola plnoprávnym subjektom práva.

Je určite zaujímavým aj zistenie, že od dobového termínu používaného na označenie hlavy rodiny (*dedъ*) vzniklo aj súčasné slovo „dedina“, teda majetok deda, miesto, kde žijú potomkovia deda, ale aj termín „dedenie“, teda prechod majetku deda na jeho potomkov. Známe je aj archaické slovo *dedovizeň*. Toto slovo vzniklo z toho, že práve *dedъ* ako najstarší žijúci mužský predok vedel, kde všade sa rozkladá rodinný majetok (ktorý sa po jeho smrti stáva predmetom dedenia). Z iného označenia, súbežne používaného na označenie hlavy rodiny - „*starešina*“, vzniklo aj slovo „starat’ sa“ či „starosti“ s ich špecifickým významom

„starat' sa o niekoho“, ako aj súčasné slovo „starosta“ v pôvodnom význame ten, kto stál na čele „dediny“.

Analýza právnych prameňov

Vo všeobecnosti možno považovať za základný charakteristický znak práva obdobia feudalizmu to, že „právo malo podobu obyčajovú“¹²⁸. Znamená to, že právo počas obdobia (nielen raného) feudalizmu malo (zväčša) nepísomnú podobu a základným prameňom poznania práva boli najmä právne obyčaje. „Išlo tu prevažne o staré miestne obyčaje pochádzajúce z predchádzajúceho vývoja slovanskej spoločnosti u nás a nanovo dopĺňané nariadeniami panovníkov“¹²⁹. (Neznamená to však, že v tomto období neexistovala nijaká forma písaného práva - napríklad zákony. Už od najstarších čias uhorskí panovníci vydávali zákony, avšak tieto sa týkali skôr otázok verejného práva¹³⁰. Do oblasti súkromného práva zasahovali minimálne. V oblasti súkromného práva hralo dominantnú úlohu právo obyčajové). Aj napriek viacerým snahám o kodifikáciu uhorského obyčajového práva a jeho následnú zmenu na právo písané, všetky kodifikačné pokusy z obdobia feudalizmu boli neúspešné a právo a právny poriadok ako celok zostáva až do najnovších čias právom prevažne obyčajovým¹³¹. Znamená to, že naši predkovia sa riadili všeobecne záväznými normami, ktoré prevažne neexistovali v štátom stanovenej a uznanej písomnej podobe, ale v podobe obyčajov, ktoré boli všeobecne akceptované. Existovalo síce niekoľko zbierok, ktoré sa snažili spísať právne obyčaje uhorského práva, tieto zbierky však nenadobudli formu zákona¹³².

¹²⁸ Právna obyčaj je historicky najstarším, pôvodným prameňom práva. Obyčaj je určité pravidlo správania sa, ktoré sa v dôsledku opakovaného používania za dlhšie časové obdobie vžilo do vedomia a správania ľudí a je všeobecne akceptované spoločnosťou (alebo štátom) a postupne sa začalo považovať za záväzné. Právne obyčaje boli charakteristickým a prevládajúcim prameňom práva v minulosti, a to nielen v anglo-americkom právnom systéme, ale aj v kontinentálnej Európe. VLČEK, R.: *Vybrané kapitoly z teórie práva*. Bratislava, 2007. s. 42.

¹²⁹ MOSNÝ, P. - HUBENÁK, L.: *Dejiny štátu a práva na Slovensku*. Košice, 2005. s.19. MOSNÝ, P. - LACLAVÍKOVÁ, M.: *History of state and law on the territory of Slovakia I (from ancient times till 1848)*. Plzeň, 2009, s.14.

¹³⁰ Napríklad Zákony svätého Štefana: BEŇKO, J. a kol.: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*. Bratislava, 1998. s.109. LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava, 2002. s.66. ŠVECOVÁ, A. - GÁBRIŠ, T.: *Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku*. Plzeň, 2009. s. 35.

¹³¹ Pozri bližšie: MOSNÝ, P. - HUBENÁK, L.: *Dejiny štátu a práva na Slovensku*. Košice, 2005, s.58. Alebo VOJČÍK, P. a kol.: *Základy práva*. Nitra, 2007, s.22.

¹³² Najznámejším pokusom o kodifikáciu uhorského obyčajového práva bolo Tripartitum (*Opus tripartitum iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae partiumque adnexarum*) spísané Štefanom Verböczym roku 1514. Aj napriek tomu, že sa Tripartitum nestalo zákonom, v praxi sa široko využívalo. Vzhľadom na to, že toto dielo verne zobrazuje stav uhorského obyčajového práva daného obdobia, budeme sa naň pri popise uhorského obyčajového práva viackrát odvolávať.

Ďalej poukážeme na možnosti poskytovania starostlivosti medzi členmi komúnit analýzou jednotlivých právnych inštitútov, známych už z obdobia ranného (a v niektorých prípadoch aj vrcholného) feudalizmu. Jedná sa z drvivej väčšiny o inštitúty práva, ktoré upravovali právne vzťahy medzi členmi rodiny. Termín rodinné právo však nie je vhodné pre obdobie feudalizmu používať, nakoľko samotný termín rodinné právo pozná až právo najnovšie. Preto budeme používať termín „právo upravujúce vzťahy medzi členmi rodiny“.¹³³ Rovnako považujeme za nevyhnutné podotknúť, že právna úprava rodinných a spoločenských vzťahov v tejto časti práce obsiahnutá pochádza z doby mladšej ako boli obdobia, ktoré sme popisovali v prvej a druhej časti tejto práce. Analyzovaná predmetná právna úprava obsiahnutá v tejto časti práce pochádza primárne z čias existencie uhorského štátu a práva. Avšak štát veľkomoravský aj štát uhorský (v prvých storočiach existencie Uhorska) mali charakter ranofeudálneho štátu, je vhodné uviesť predmetnú úpravu poskytovania pomoci aj v tomto mladšom vývojovom období našich dejín, teda počas existencie územia Slovenska ako časti Uhorska.

Ak teda chceme charakterizovať poskytovanie pomoci chudobným a biednym v období uhorského feudálneho štátu a práva, musíme v prvom rade charakterizovať právo upravujúce vzťahy medzi členmi rodiny, ako aj samotné vzťahy medzi jednotlivými členmi rodiny v období feudálneho štátu a práva. Ústredným pojmom práva upravujúceho vzťahy medzi členmi rodiny už od najstarších čias bol pojem „rodina“¹³⁴, ktorá vzniká na základe manželstva a manželského plodenia.

Rodina patriarchálna bola u národov obývajúcich územie dnešného Slovenska pôvodne veľkou rodinou, ktorú Slovania nazývali „čel'ad'ou“¹³⁵. V čele veľkej rodiny stál patriarcha, t. j. najstarší žijúci mužský člen rodiny, ktorý bol zároveň predkom všetkého s ním žijúceho potomstva. Po jeho smrti sa jeho synovia stali hlavami rodín, ktoré sami založili a ktoré

¹³³ Ak tvrdíme, že v období feudálneho štátu a práva, poskytovanie pomoci chudobným a biednym spadalo do oblasti práva upravujúceho vzťahy medzi členmi rodiny, v porovnaní so súčasným právnym poriadkom získavame prvý charakteristický rozdiel: v súčasnosti právo sociálneho zabezpečenia, súčasťou ktorého je zabezpečenie sociálnych služieb a sociálnej pomoci, je časťou verejného práva, čo znamená, že v súčasnosti hlavnou úlohou pri zabezpečovaní sociálnych potrieb jednotlivca zabezpečuje štát. Ak však tvrdíme, že počas existencie feudálneho štátu a práva plnila potreby jednotlivca spojené s jeho starostlivosťou jeho rodina, vidíme, že vo feudálnom štáte a práve poskytovanie starostlivosti patrilo do oblasti súkromného práva.

¹³⁴ Problematikou rodinného (ako aj širšieho spoločenského) súžitia sa podrobne venuje vo svojom diele Matúš Kučera. Pozri napr.: KUČERA, M.: *State a články k slovenskému stredoveku*. Bratislava, 2012. Alebo KUČERA, M.: O otrokoch v Uhorsku. In: *Historiké štúdie*. roč.5, 1959, s.226-228.

¹³⁵ Pozri bližšie: BALZER, O. *O zadruze Slowianskiej, Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1899. s. 35.

obsahovali všetko ich potomstvo. Nie je však vylúčené, že aj po smrti najstaršieho žijúceho člena rodiny jeho synovia ostali žiť so svojimi bratmi a ich potomstvom¹³⁶.

Rodiny tvorili aj hospodársku komunitu, lebo ako celok hospodárili s rodinným majetkom, tvorili aj jednotku verejno-politickú a jednotku ochrannú (toto sa prejavovalo aj napríklad vykonávaním krvnej pomsty). Vyššou jednotkou, ako boli čelade, boli rody. Rody zahŕňali niekoľko čeladi. Rody boli tvorené viacerými pokrvne spriaznenými čeladami, ktoré odvodzovali svoj pôvod od spoločného predka. Zväzok, ktorý spájal do rodu viacero čeladi, nebol len fakt pokrvnosti a spoločného pôvodu od jedného predka, ale najmä bolo to vedomie pokrvnej spolupatričnosti. Ak sa medzi niekoľkými čeladami toto vedomie pokrvnej spolupatričnosti vytratilo, rod sa rozpadol na niekoľko menších rodov, zahŕňajúcich menší počet čeladi.

Pôvodne bol rod veľmi významným činiteľom. Bol jednotkou ako vojenskou, tak aj politickou. „Rod ako celok chránil jednotlivých svojich príslušníkov pred vonkajším útokom, ako aj poskytol možnosť krvnej pomsty, alebo ju za svojich členov vykonával“.¹³⁷ Rod ako celok bol aj podporovateľom svojich členov. Tieto funkcie však postupom času prebral štát. Ďalší význam rodu ako celku bol aj jeho majetkový zväzok spočívajúci v dedičskom aspekte, na základe ktorého vymretím čelade pripadol jej majetok rodu. Rovnako aj práva a povinnosti vyplývajúce pre čelad' jeho vymretím prechádzajú na rod.

Základ vyššie uvedených zväzkov a príslušnosti k rodine však netvorila len pokrvnosť sama osebe, pretože osoby majúce pokrvný vzťah kognátskeho charakteru, t. j. pokrvný vzťah sprostredkovaný ženou, vôbec nepatrili do rodiny. Z tohto pohľadu sa za plnoprávných členov rodiny považovali len muži a na ženy sa hľadelo vždy len ako na prechodných členov, ktorí vydajom prejdú do inej rodiny.¹³⁸ Pri popise rodinno-právnych vzťahov najstaršieho obdobia je nevyhnutné podotknúť, že za rodinu bolo považované omnoho širšie príbuzenstvo ako je

¹³⁶ Rozdelenie rodiny po otcovej smrti nemuselo byť automaticky nevyhnutné. V tomto prípade sa postavil do čela rodiny najstarší syn – senior. Najstarší syn však mal skôr formálne alebo čestne postavenie a skutočné vedenie rodiny patrilo kolektívu bratov ako celku. Preto sú tieto rodiny nazývané aj ako rodiny bratské. Tieto rodiny tvorili jednu súkromno-právnu ako aj súkromno-vlastnícku jednotku. Keďže v tomto období ešte neexistovalo individuálne vlastníctvo jednotlivcov, vlastníkom všetkej pôdy, stád alebo iného majetku, bola zásadne rodina ako celok.

¹³⁷ Pozri bližšie: LUBY, Š. *Dejiny súkromného práva*. Bratislava, 2002. s. 302. Porovnaj s KUČERA, M.: *State a články k slovenskému stredoveku*. Bratislava, 2012. Alebo KUČERA, M.: O otrokoch v Uhorsku. In: *Historické štúdie*. roč.5, 1959, s.226-228.

¹³⁸ Dokonca aj žena, ktorá sa stala súčasťou rodiny vydajom za jej príslušníka, bola považovaná len za druhoradého člena.

tomu v dnešných individualistických rodinách. S nástupom kresťanstva dochádza k ústupu manželskej polygamie a striktným zákonným požadovaním monogamie¹³⁹.

Neskorší vývoj rodinného práva prináša podrobnejšiu úpravu právnych pomerov medzi jednotlivými členmi rodiny. Právo upravujúce vzťahy medzi členmi rodiny existujúce na našom území v období feudalizmu rozdeľovalo rodinno-právne pomery nasledovne:

- 1) pomery manželsko-právne:
 - a) pomer snúbenecký
 - b) pomer manželský
- 2) pomery rodičov a detí:
 - a) pomer rodičov a detí manželských
 - b) pomer rodičov a detí nemanželských
 - c) pomer adopčný
 - d) pomer pestúnsky
- 3) širší pomer príbuzenský
- 4) švagrovstvo
- 5) ochranné pomery:
 - a) pomer otca a dieťaťa
 - b) pomer poručnícky
 - c) pomer opatrovnícky.

Najstaršou formou rodinného života boli vyššie spomínané čel'ade, v dobovom práve nazývané aj rodinné nedielky. Boli to spoločenstvá príbuzných osôb žijúcich zo spoločného nedielneho majetku. V podunajskej kotline sa táto forma spolužitia vyskytuje u všetkých národov, teda nielen u starých Slovákov, ale aj u starých Maďarov. Príbuzenstvo, ktoré žilo v nedielnej rodine, bolo veľmi široké a tvorili ho napríklad aj bratrance so všetkým svojim potomstvom. Až postupom času sa okruh osôb žijúcich v nediele začal postupne zužovať. Zužovanie rodinných nedielov bolo spôsobené najmä komplikáciou hospodárskych pomerov, keďže nebolo možné dobre zabezpečiť rovnakú účasť členov na rozmnožovaní a zveľadovaní majetku patriaceho rodinnému nedielu. Až zák. čl. LIV z r.1655 rodinné nedielky zúžil do takej

¹³⁹ Hoci neexistujú priame historické dôkazy hovoriace o polygamií alebo monogamií Slovanov žijúcich na našom území pred priatím kresťanstva, väčšina historikov je toho názoru, že drvivá väčšina populácie žila v manželstve monogamnom, aj keď v určitých prípadoch sa vyskytovala aj polygamia. S najväčšou pravdepodobnosťou polygamické manželstvá existovali v prípadoch náčelníkov rodov alebo u panovníkov. Aj napriek tomu, že išlo viac-menej o výnimočný jav, po prijatí kresťanstva bol tento jav úplne právne vylúčený. V období predkresťanskom máme len jednu priamu písomnú zmienku popisujúcu polygamiu Slovanov žijúcich na území dnešného Slovenska. Jedná sa o ustanovenia Fredegarovej kroniky, ktoré v časti popisujúcej vzťahy východofranskej ríše ku tzv. Samovej ríši popisujú Sama ako vládcu kmeňového zväzu, ktorý mal dvanásť manželiek, 22 synov a 15 dcér. Pozri bližšie: BEŇKO, J. et al.: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*. Bratislava, 1998. s.48. Alebo RATKOŠ, P.: *Pramene ku dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava, 1964. s.58. Alebo RATKOŠ, P.: *Magne Moravia e fontes historici*. Praha, 1966. s.20.

podoby, že v jednom rodinnom nediely nesmeli byť širšie príbuzenstvo ako bratia pochádzajúci od spoločného otca a ich potomstvo¹⁴⁰.

Z majetkovo-právnej stránky platila pre rodinný nediel zásada, že majetok nepatril jednotlivým členom nedielu, dokonca ani nie hlave nedielu, ale len nedielu ako celku¹⁴¹. Každý člen nedielu bol povinný bezvýhradne pracovať na rozmnožovaní majetku patriaceho do rodinného nedielu¹⁴². Ak túto povinnosť neplnil, mohol byť z rodinného nedielu vylúčený. Takisto všetci členovia nedielu znášali investície a náklady potrebné na správu majetku. Ak na rodinnom majetku vznikla náhodná škoda, takisto ju znášali všetci členovia nedielu spoločne.¹⁴³

Pre účely poukázania vývoja poskytovania pomoci chudobným a biednym v minulosti je však dôležitejšia osobno-právna stránka rodinných nedielov. Rodinný nediel chránil každého svojho člena, najmä nad nedospelými a chorými členmi vykonával poručníctvo. Zabitých členov rodinného nedielu rodinný nediel pomstil alebo vymohol za nich výkupné. Ak bol člen rodinného nedielu zajatý, rodinný nediel sa snažil o jeho vyslobodenie alebo vykúpenie. Rodinný nediel taktiež vydával dievčatá patriace do jeho rodiny a zabezpečoval aj prijatie ženy za člena nedielu vydajom za mužského potomka pochádzajúceho z jej rodiny. Dokonca aj zásluhy jedného člena rodinného nedielu mohli mať za následok povýšenie alebo udelenie donácie rodinnému nedielu ako celku.¹⁴⁴

V rámci osobno-právnej stránky práv a povinností rodinného nedielu sa teda realizovalo aj **poskytovanie pomoci chudobným a biednym**. Rodinný nediel ako celok mal teda elementárnu povinnosť starať sa o jednotlivých jeho členov. Podobne ako je tomu v súčasnom platnom právnom poriadku, ako aj v súčasnosti platných cirkevných encyklikách,

¹⁴⁰ Rodinné nediely mali dve základné podoby: v prvej forme rodinného nedielu nazvaný rodinný nediel otcovský žili zároveň predkovia aj potomkovia. V druhej forme rodinného nedielu nazvaným rodinný nediel bratský alebo nedielne bratstvo, žili len bratia a ich potomstvo. Na čele nedielu stál otec, ktorým býval zväčšia spoločný predok všetkých členov (nazývaný starešina alebo starosta), alebo na čele stál iný najstarší člen nedielu, alebo na čele stál člen rodu určený voľbou. Pozri bližšie: LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva*. Bratislava, 2002. s. 30. Porovnaj s KUČERA, M.: *State a články k slovenskému stredoveku*. Bratislava, 2012.

¹⁴¹ Pozri bližšie: Verböczy, Š. *Tripartitum*, I/51 § 4.

¹⁴² Pozri bližšie: Verböczy, Š. *Tripartitum*, I/44.

¹⁴³ Pokiaľ išlo o dispozíciu rodinného majetku ako celku, tento mohli scudzovať len všetci spoločne, resp. len otec rodiny so súhlasom ostatných. Významnú zmenu v tomto ohľade priniesol až § 2 zák. čl. LVII. z r. 1723, ktorý zrušil povinnosť odvádzať nadobudnutý majetok rodinnému nedielu, a tým sa vytvorila možnosť mať voľné vlastnícke právo ku majetku a naďalej zotrvať v nedieli. Pozri bližšie: Verböczy, Š. *Tripartitum*, I/43.

¹⁴⁴ Uvedený kolektivismus však platil aj negatívne, čo znamená, že ak bol uložený trest jednému členovi rodinného nedielu, znášal tento trest celý rodinný nediel. Previnenie jedného člena rodinného nedielu, mohlo mať za následok potrestanie celého rodinného nedielu. Pozri bližšie: LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva*. Bratislava, 2002. s. 302.

aj v rodinnom nedielu zreteľne vidieť princíp solidarity „silnejších so slabšími“. Členovia rodinného nedielu, ktorí boli zdraví a schopní pracovať, mali nepopierateľnú povinnosť starať sa o ostatných členov svojej rodiny, ktorí nemohli pracovať či už z dôvodu nedospelosti, t. j. nízkeho veku, alebo naopak, z dôvodu staroby, t. j. vysokého veku, alebo z dôvodu choroby, či už fyzickej, tak aj psychickej.

Vidíme teda, že u našich predkov žijúcich v období feudálneho štátu a práva sa nestretávame s nijakou diskrimináciou, vyčleňovaním alebo zbavovaním sa členov rodiny, ktorí nie sú schopní pracovať, resp. inak si plniť povinnosti členov rodinného nedielu. Uvedené uvádzame v kontraste so vžitými predstavami, že u našich predkov predkresťanskej či ranokresťanskej spoločnosti bolo bežnou praxou zbavovať sa nepohodlných alebo „zbytočných“, alebo akýmkoľvek determinantom poznačených nie plnohodnotných členov rodiny alebo spoločnosti. Aspekt solidarity u nás zjavne existoval aj pred prijatím kresťanstva.

Čo sa týka bližšej špecifikácie vzťahov v rámci rodiny, príbuzenstvo sa v uhorskom feudálnom práve zakladalo buď na spoločnom pokrvnom pôvode, adopcii alebo krste. Podľa toho sa príbuzenstvo alebo príbuzenské vzťahy rozdeľovali na pokrvné, adopčné a duchovné.

Pokrvné príbuzenstvo

Pokrvné príbuzenstvo sa zakladalo medzi dvoma osobami na základe tej toho, že jedna osoba pochádzala od druhej, alebo dve osoby pochádzali od spoločného predka.¹⁴⁵ Pokrvné príbuzenstvo mohlo mať formu zákonného a nezákonného pokrvného príbuzenstva. Zákonné pokrvné príbuzenstvo malo plné právne účinky pre okruh všetkých osôb, ktoré boli pokrvne spríbuznené. Nezákonné pokrvné príbuzenstvo sa nevzťahovalo na všetko pokrvne spriaznené príbuzenstvo, ale toto sa obmedzovalo len na nemanželské deti a ich (nemanželských) rodičov. Na základe vyššie uvedeného členovia rodinného nedielu, ktorí neboli právne

¹⁴⁵ Pokiaľ išlo o pôvod od určitej matky, nevznikali ťažkosti, lebo aj v uhorskom feudálnom práve platila zásada prebratá z rímskeho práva „matka je vždy istá“ (*mater semper certa est*). Čo sa týka preukázania pôvodu od určitého otca, pôvodne ako v rímskom práve, aj v uhorskom feudálnom práve platili určité prezumpcie: a) pri vydatej matke sa považoval za otca dieťaťa jej manžel – ak sa dieťa narodilo po 6 mesiacoch od sobáša alebo do 10 mesiacov od zániku manželstva, b) ak sa dieťa narodilo vydatej matke mimo vyššie uvedeného času, bol považovaný za otca dieťaťa ten, kto v tejto inej dobe s matkou súložil, c) pri matke slobodnej sa považoval za otca dieťaťa manžel, ktorý v čase medzi 6 mesiacom až 10 mesiacom pred narodením s matkou súložil. Podľa toho, či príbuzenstvo bolo sprostredkované manželským alebo nemanželským plodením, rozoznávalo sa príbuzenstvo na zákonné alebo nezákonné.

spříbuznení s nemanželským členom svojho nedielu, nemali teda ani povinnosť poskytovať takémuto nemanželskému dieťaťu akúkoľvek formu pomoci. Rovnako ani nemanželský člen po dosiahnutí dospelosti nemal povinnosť poskytovať akúkoľvek formu pomoci členom nedielu, ktorí s ním neboli právne spříbuznení. V prípade nemanželských detí sa povinnosť poskytovania pomoci obmedzovala len v podobe poskytovania pomoci rodičov voči deťom a detí voči rodičom (príp. starí rodičia – vnúčatá, vnúčatá – starí rodičia).

Príbuzenské pomery sa ďalej rozlišovali podľa toho, či boli sprostredkované mužom alebo ženou. Podľa toho sa rozlišovalo príbuzenstvo mužské (agnátske) alebo ženské (kognátske). K agnátom patrili všetci, teda muži aj ženy, ktorí mali spoločných mužský predkov, napríklad pochádzajúci od spoločného otca. Ku kognátom patrili mužskí aj ženský príbuzní, medzi ktorými príbuzenský vzťah sprostredkovala žena. Vzhľadom na vyššie uvedenú preferenciu mužského príbuzenstva možno tvrdiť, že aj medzi plnoprávnym pokrvným zákonným príbuzným sa pri poskytovaní pomoci jednoznačne preferovalo poskytovanie tejto starostlivosti príbuzenstvu agnátskemu. Uvedené však nemožno brať ako prejav netolerovania princípu solidarity, nakoľko každý kognátsky príslušník rodiny bol zároveň aj agnátskym príslušníkom inej rodiny, ktorá mala primárnu povinnosť starať sa o uspokojovanie potrieb svojho príbuzného. Z uvedeného teda možno dedukovať, že primárne mali povinnosť poskytovať pomoc svojim členom členovia svojich rodín spriaznených agnátsky, a len v prípade, že z rôznych dôvodov nemohli tieto povinnosti plniť agnátski príbuzní, mohlo sekundárne (subsidiárne) nastúpiť poskytovanie pomoci príbuzenstvom kognátskym.

V rámci pokrvných príbuzenských pomerov sa vo feudálnom práve na základe cirkevného vzoru rozoznávali príbuzenské vetvy. Do priamej vetvy príbuzenstva patrili osoby, z ktorých jedna pochádzala od druhej, napríklad rodičia a deti, starí rodičia a vnúčatá, atď. Do pobočnej vetvy príbuzenstva patrili osoby, ktoré pochádzali od spoločného predka. V pobočnej vetve príbuzenstva sa počítal stupeň príbuzenstva podľa pravidla: dve osoby pobočnej vetvy sú príbuzné v tom stupni, koľko splodení bolo medzi žijúcim spoločným predkom a medzi ktorýmkoľvek z oboch príbuzných od neho rovnako vzdialených, alebo medzi spoločným predkom a medzi ním z oboch príbuzných, ktorý je od neho vzdialenejší.

Stupeň príbuzenstva v priamej ako aj pobočnej vetve príbuzenstva, bol v rámci poskytovania pomoci medzi členmi rodinného nedielu relevantný pri preferencii toho, kto má

byť jej poskytovateľom, resp. kto má byť jej prijímateľom. V zásade platilo, že povinnosť poskytnúť pomoc majú osoby v bližšom stupni priameho príbuzenstva pred vzdialenejšími príbuznými priamej vetvy príbuzenstva. Rovnako platila zásada, že až v prípade, kedy neexistoval poskytovateľ pomoci medzi členmi priamej vetvy príbuzenstva, nastupovali ako povinné subjekty jej poskytovania členovia pobočnej vetvy príbuzenstva. Rovnako primárnu povinnosť poskytnúť pomoc mali príbuzní v bližšom stupni pobočnej vetvy príbuzenstva pred príbuznými vo vzdialenejšom stupni pobočnej vetvy príbuzenstva.

Príbuzenstvo adopčné

Príbuzenstvo adopčné vznikalo adopciou, ktorou vznikal príbuzenský pomer medzi adoptujúcim na jednej strane a adoptovaným a jeho potomstvom na strane druhej. Toto príbuzenstvo sa svojimi účinkami v plnej miere rovnalo pokrvnému príbuzenstvu agnátskemu. Avšak adopčné príbuzenstvo nezakladalo právne vzťahy medzi adoptovaným a príbuznými adoptanta. Spôsob rátania vzdialenosti jednotlivých členov takto vznikutej rodiny bol ten istý ako v pokrvnom príbuzenstve.

Čo sa týka poskytovania pomoci medzi príbuzenstvom, ktoré vznikalo na základe pomeru adopčného, možno tvrdiť nasledovné: primárne mohol žiadať o poskytovanie pomoci niektorý z príbuzných z priamej vetvy príbuzenstva založeného adopciou. Aj v tomto prípade má prednosť poskytovanie pomoci bližšieho priameho adopčného príbuzenstva pred vzdialenejším priamym adopčným príbuzenstvom.

Príbuzenstvo duchovné

Duchovné príbuzenstvo bolo príbuzenským pomerom, ktoré vznikalo krstom alebo birmovaním. Tento právny pomer vznikal jednak medzi krstiacim, krsteným a jeho rodičmi, resp. medzi birmujúcim, birmovaným a jeho rodičmi. Účinok tohto príbuzenstva pre feudálne právo však spočíval len v tej skutočnosti, že duchovné príbuzenstvo bolo manželskou prekážkou. Znamenalo to, že osoby zviazané duchovným príbuzenstvom nemohli uzavrieť platné manželstvo. Na základe tohto možno teda tvrdiť, že formou duchovného príbuzenstva sa nezakladala priama právna povinnosť poskytovať takto vzniknutému príbuzenstvu pomoc

a ani nevznikalo právo od takto vzniknutého príbuzenstva požadovať pomoc. Hoci toto právo nebolo súdne vymožitelné, sme toho názoru, že v praxi aj bez priamej ingerencie štátneho donútenia, sa poskytovanie pomoci realizovalo aj medzi príbuzenstvom vzniknutým na základe krstu alebo birmovania. Uvedenú skutočnosť podporuje aj fakt, že poskytovanie pomoci medzi duchovnými príbuznými sa považuje za svoju morálnu povinnosť až do súčasných čias a nie je preto na mieste predpokladať, že v minulosti tomu bolo inak.

Manželský pomer

V ďalšom texte budeme venovať vyššiu pozornosť manželstvu ako determinantu poskytovania pomoci v období feudálneho štátu a práva. Uzavieranie manželstva, ako aj jeho zánik, prekonal dlhý a zložitý historický vývoj.¹⁴⁶ Forma, akou sa manželstvo uzavieralo, do

¹⁴⁶ Ako sme uviedli vyššie, v najstaršej dobe bol najrozšírenejšou formou uzatvárania manželstva únos ženy. Nejednalo sa o symbolické uzavieranie manželstva, ale o faktický únos ženy realizovaním jej zmocnenia sa, pričom táto forma uzavierania manželstva je aj historicky doložená. Samozrejme, že šírením kresťanstva dochádza k potláčaniu tejto formy uzavierania manželstva aj v svetskom zákonodarstve. Už prvý uhorský panovník svätý Štefan výslovne zakázal, aby šľachtici uzatvárali manželstvo únosom žien a dokonca nariadil aj vrátenie unesených žien ich rodičom alebo zaplatenie zmierovacej pokuty. Ďalšou predkresťanskou formou uzatvárania manželstva, ktorá je tiež spoľahlivo historicky dokázaná, je kúpo-predaj nevesty. Táto forma manželstva sa uzatvárala uzavretím kúpno-predajnej zmluvy, predmetom ktorej bola budúca nevesta. Táto zmluva bola uzatváraná medzi otcom nevesty a otcom ženicha. Ženich nemohol túto zmluvu uzatvárať, keďže nemal spôsobilosť na právne úkony a musel byť v právnom úkone zastúpený. Táto kúpno-predajná zmluva sa neodlišovala od kúpno-predajnej zmluvy akejkolvek inej veci, pričom kúpna cena za nevestu bola reálne vyplácaná. Najmladšou formou uzavierania manželstva bola forma manželskej zmluvy, t. j. uzatvárania manželstva v takej podobe, ako ho poznáme my dnes, najčastejšie uzatvárané pred tvárou cirkvi. Aj vo feudálnom práve najstaršieho obdobia sa spočiatku uplatňovala ako nosná záležitosť len vôľa snúbencov vstúpiť do stavu manželského. Za právne platné sa považovali dokonca aj manželstvá uzavreté neverejne, pri ktorých neúčinkoval ani kňaz, ani svedkovia. To však bol veľmi nežiadúci aspekt, v dôsledku ktorého sa cirkev časom domáhala účasti na sobášoch. Podľa prevládajúceho názoru tento vývin prekonal tieto etapy: 1. najskôr cirkev sobáš len požehnávala (*benedictio*), 2. potom žiadala aj jeho cirkevné ohlásenie (*professio*), 3. napokon žiadala, aby konsenzus bol prejavovaný pred tvárou cirkvi. Forma konsenzuálneho cirkevného sobáša s povinnou aktívnou účasťou cirkvi bola definitívne a nekompromisne etablovaná až ustanoveniami tridentského koncilu. Podľa cirkevného učenia sa rozoznávalo manželstvo uzavreté a konzumované, uzavreté manželstvo (*matrimonium ratum*) vzniklo aktom uzavretia konsenzuálnej manželskej zmluvy, manželstvo konzumované sa uskutočňovalo len vykonaním manželskej súložie (*matrimonium ratum et consumatum*), a toto bolo manželstvom sviatostným, preto nerozlučiteľným. V uhorskom feudálnom práve **manželstvo zanikalo** smrťou. Smrť spôsobovala zánik manželského zväzku celkom, takže vdovec alebo vdova neboli povinní zostať slobodnými. Mohli uzavrieť druhé manželstvo, pričom v niektorých dobách aj svetské aj cirkevné právo hľadelo na druhé manželstvo nepriaznivo, čo sa prejavovalo napríklad tým, že druhé manželstvo sa nepožehnávalo. V najstaršej dobe, kedy sa manželstvo uzatváralo únosom alebo kúpo-predajom, manželstvo mohlo zaniknúť aj z ľubovôle a moci manžela. Manžel mohol manželku jednoducho prepustiť alebo odohnať a tým manželstvo ukončiť. Naopak, žena takéto oprávnenie nemala. V neskoršom štádiu mohol jeden z manželov opustiť druhého z manželov a uzavrieť nový sobáš, napríklad, ak manžel dokázal manželke neveru alebo už ju dva razy vykúpil z otroctva, do ktorého sa dostala pre krádež a hrozilo jej tretie otroctvo. Manželka bola oprávnená opustiť manžela, ak ju manžel zlomyseľne opustil alebo neprávom obvinil z nevery. Manžel aj manželka mohli manželstvo rozlúčiť aj spoločnou dohodou. Nerozlučiteľnosť manželstva stanovená cirkevným právom bola do uhorského právneho poriadku inkorporovaná až po druhom ostrihovskom cirkevnom sneme a následnom tridentskom koncile. Jediná forma kvázi ukončenia manželského zväzku akceptovaná po tomto období bola rozluka od stola a lože (*separatio*

značnej miery determinovala aj právne postavenie manželky, ako aj následné poskytovanie (respektíve neposkytovanie) akejkoľvek formy pomoci.

Čo sa týka osobno-právnych vzťahov medzi manželmi, tento pomer sa v najstaršej dobe, teda v dobe, kedy sa manželstvo uzatváralo únosom alebo kúpno-predajnou zmluvou, vyznačoval absolútnou dominanciou manžela. Manžel mal nad ženou manželskú moc, do ktorej patrilo aj právo nad životom a smrťou manželky. Muž v najstaršej dobe mohol za eventuálnu neveru beztrestne zabiť alebo podľa svojej ľubovôle trestať menšími trestami. Mohol ženu predať alebo žiadať o vydanie od každého, kto ju neoprávnene zadržoval alebo ku komu ona sama utiekla.

Absolútna moc manžela nad manželkou sa postupne obmedzovala a postupne sa vytvára a stabilizuje okruh oprávnení a povinností medzi manželmi. Medzi základné práva a povinnosti manželského súžitia patrilo: a) právo a povinnosť na pohlavný život, b) právo a povinnosť na spoločnú domácnosť, c) právo a povinnosť vzájomnej úcty a podpory, d) právo a povinnosť vykonávania rodičovskej moci nad deťmi, e) manžel okrem toho mal aj právo hlavy domácnosti, f) žena nadobúdala sobášom aj manželovo meno a jeho stav a bola povinná ho nasledovať do jeho bydliska.

Majetkové právo medzi manželmi bolo spočiatku ovládané zásadou majetkového spoločenstva manželského, ktoré sa uskutočňovalo prijatím ženy do manželovej rodiny, týmto prijatím nadobúdala užívacie a požívacie práva k rodinnému majetku ako každý iný člen rodiny, avšak majetok, ktorý priniesla so sebou splynul s rodinným majetkom. Na základe vyššie uvedených práv a povinností medzi manželmi možno dedukovať aj existenciu poskytovania vzájomnej pomoci. Primárne teda každý z manželov mohol požadovať poskytnutie starostlivosti majúcej za cieľ uspokojenie jeho základných potrieb. Len v prípade, ak nebolo tieto potreby možné realizovať medzi manželmi, nastupovalo na jeho realizáciu ostatné príbuzenstvo, a to prioritne bližšie príbuzenstvo pokrvné v priamej línii príbuzenstva, sekundárne vzdialenejšie príbuzenstvo v priamej línii pokrvného príbuzenstva, terciárne bližšie príbuzenstvo v pobočnej línii pokrvného príbuzenstva a až následne vzdialenejšie príbuzenstvo v pobočnej línii pokrvného príbuzenstva.

Feudálne právo v najnovšej dobe pamätalo aj na alimentáčnú a vydržiavaciu povinnosť medzi manželmi, ktorí nežili spolu. Manželka mala právo na svoje vydržiavanie aj v prípade, a thoro et mensa), ktorá spočívala v zániku povinnosti manželov žiť spoločne, ale manželstvo ako také nezanikalo. Pozri bližšie: LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva*. Bratislava. 2002, s. 302.

ak s ňou manžel z jeho zavinenia nežil. Rovnako možno konštatovať, že aj v situácii, ak manžel zo svojej viny s manželkou nežil, mohla manželka od neho požadovať poskytovanie nevyhnutnej pomoci. Ak však manželia nežili spoločne z viny manželky, mohla manželka žiadať vyživovanie od manžela len v prípade, ak na takúto pomoc bola odkázaná. Rovnako môžeme dedukovať, že v tejto istej situácii mohla od manžela požadovať poskytnutie pomoci len v prípade, ak na túto bola odkázaná, čo znamená, že nebol nikto iný v rámci povinných príbuzných, kto by jej túto poskytol. Určitou formou zabezpečenia potrieb manželky po smrti manžela podľa feudálneho práva bol aj inštitút obvenenia. Obvenenie bol majetok, ktorý patrila manželke šľachtica na základe zákona alebo sľubu manžela a mal predstavovať náhradu za defloráciu a vernosť manželky. Predpokladom vzniku nároku na obvenenie bola platnosť manželstva a konzumácia manželstva (manželská súlož). Uvedený majetok mal slúžiť na zabezpečenie potrieb manželky aj po manželovej smrti.

Na základe vyššie uvedeného možno konštatovať, že právnú povinnosť poskytovania vzájomnej starostlivosti medzi manželmi možno preukázateľne dokázať až v dobe, kedy sa manželstvo uzatváralo manželskou zmluvou. V predkresťanskej ére, kedy sa manželstvo uzatváralo len únosom alebo kúpno-predajnou zmluvou, nevylučujeme existenciu praktickej realizácie poskytovania vzájomnej starostlivosti medzi manželmi, avšak takéto poskytovanie nebolo právne vymožiteľné, nakoľko toto poskytovanie, resp. neposkytovanie, záležalo v plnej miere na vôli manžela.

Pomer rodičov a detí

Ďalším príbuzenským pomerom determinujúcim vzťahy medzi príbuznými bol pomer rodičov a detí. Uhorské feudálne právo rozlišovalo vzťahy medzi rodičmi a deťmi manželskými a nemanželskými.

Pomer rodičov a manželských detí

Čo sa týka rodičov a detí manželských, takýto vzťah vznikol len medzi deťmi a rodičmi, manželstvo ktorých bolo platné alebo aspoň domnelé. Dieťa v takomto manželstve muselo byť narodené (hoci mohlo byť aj počaté mimo manželstva), alebo muselo byť v manželstve

počaté (hoci sa narodilo po zániku platného manželstva). Rodičia vo vzťahu ku svojim manželským deťom boli oprávnení vykonávať právo dozoru a disciplíny, mohli deťom určovať miesto pobytu a bydliska, určovať smer a spôsob výchovy dieťaťa (pričom rozhodujúce slovo, pokiaľ nedošlo ku dohode, mal otec dieťaťa), rodičia dávali súhlas k sobášu svojich detí, boli oprávnení žiadať od detí prácu v domácnosti a na rodinnom hospodárstve a ak deti nadobudli svojím konaním nejaký majetok, tento majetok sa považoval za súčasť majetku rodičov (či rodiny ako celku). Rodičia mali ďalej povinnosť deti chrániť a vychovávať, trpieť účasť detí na užívaní a požívaní nerozdielneho majetku a zároveň vydržiavať a vyživovať deti a zároveň, v prípade potreby alebo núdze, rodičia boli oprávnení žiadať od svojich samostatných detí vydržiavanie a vyživovanie.

Práve posledný bod z vyššie uvedeného výpočtu oprávnení rodičov vo vzťahu k manželským deťom je z pohľadu realizácie poskytovania pomoci nosný. Je dôležité, že tento posledný bod definuje povinnosť poskytovania pomoci medzi členmi rodiny obojstranne. Rovnako má povinnosť poskytnúť pomoc, resp. starostlivosť, rodič svojmu potomkovi, ako aj rovnakú pomoc má v prípade potreby poskytnúť potomok svojmu rodičovi. Uvedené môžeme rozšíriť nielen na pomoc poskytovanú vo vzťahu rodič – dieťa, ale aj starý rodič – vnuk, ako aj v smere vnuk – starí rodičia. Rodičovská moc nad svojím potomstvom, a z toho vyplývajúce práva a povinnosti, zanikala fyzickou alebo občianskou smrťou, vykonaním delby rodinného majetku, prepustením z rodičovskej moci alebo odňatím výkonu rodičovskej moci v prípade porušenia rodičovských práv. Čo sa týka dcér, tieto mali práva a povinnosti voči svojim rodičom len do momentu ich vydaja. Momentom vydaja všetky práva a povinnosti dcér zanikali. Možno teda tvrdiť, že od momentu vydaja žena mala povinnosť pomáhať, a teda aj poskytovať starostlivosť rodičom svojho manžela¹⁴⁷. (Prirodzeným vývojom práva až do súčasnosti možno badať obdobnú právnu povinnosť aj v súčasnom právnom poriadku, na základe ktorého rodičia majú vyživovaciu povinnosť voči deťom a deti voči rodičom. Súčasná platná právna úprava sa však odlišuje v tom, že zatiaľ čo rodičia musia poskytnúť deťom rovnakú životnú úroveň akú majú oni, potomkovia v súčasnosti musia poskytnúť len pomoc v miere nevyhnutnej.)

¹⁴⁷ Pozri bližšie: LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva*. Bratislava, 2002, s. 325.

Pomer rodičov a nemanželských detí

Čo sa týka rodičov a detí nemanželských, takýto vzťah vznikal medzi rodičmi a dieťaťom, matka ktorého nebola vydatá, alebo dieťa bolo počaté mimo manželstva, alebo v prípade, ak rodičia mali uzavreté neplatné manželstvo, ako aj v prípade platného manželstva, avšak nemanželský pôvod dieťaťa bol dokázaný. Čo sa týka práv a povinností rodičov voči svojim nemanželským deťom, výkon týchto bol plne v ľubovôli rodičov.

Uhorský feudálny právny poriadok stanovoval len dve zásady vzťahu medzi rodičmi a nemanželskými deťmi: rodičia boli povinní vydržiavať a alimentovať svoje nemanželské deti len do času, kedy boli schopné samy sa uživiť, čo vo všeobecnosti bolo do dvanásteho až štrnásteho roku. Ďalej tieto deti nesmeli nijakým spôsobom ukrátiť zákonom uznané práva legitímnych potomkov a zákonného príbuzenstva, čo znamená, že nemali voči rodičom zákonné dedičské právo. Na základe vyššie uvedeného možno dedukovať, že uhorské feudálne právo teda neposkytovalo nemanželským deťom takmer nijakú právnu ochranu a taktiež neexistovala ani možnosť domáhať sa poskytovania starostlivosti alebo pomoci, a to či už zo strany detí voči rodičom, tak aj zo strany rodičov ku deťom.¹⁴⁸

Záver

V tejto štúdií charakteru vedeckej monografie sme popisovali a charakterizovali realizáciu vzájomnej pomoci osobám v núdzi na území dnešného Slovenska v období vrcholného stredoveku najmä v rodinnom/rodovom prostredí či prostredí územnej jednotky kde daní jednotlivci žili. (Pomoc núdnym z pozície orgánov miestnej alebo štátnej správy ešte neexistovala). Zároveň sme preukázali nesprávnosť laikmi prijímaného tvrdenia, že v predkresťanskom období sa ľudia nestarali o osoby, ktoré či už pre vysoký vek, zdravotný hendikep alebo vážnu ujmu na zdraví neboli plnohodnotnými členmi spoločnosti a týchto osôb sa zbavovali. Poukázali sme na to, že základným charakteristickým znakom pomoci chudobným a biednym počas daného obdobia bolo to, že pomoc bola poskytovaná ako neorganizovaná činnosť a realizovala sa prevažne v rodinnom (rodovom) prostredí. Pre popísanie vzťahov v rodinnom prostredí najstarších čias feudalizmu sme použili jednak analýzu materiálnych prameňov, jazykovednú analýzu a analýzu právnych prameňov.

¹⁴⁸ Pozri bližšie: LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva*, Bratislava. 2002, s. 329.

Analýzou materiálnych prameňov sme poukázali na to, že aj v najstarších obdobiach života našich predkov existovala medzi rodinnými príslušníkmi spolupatričnosť, vzájomne si pomáhali a určite biedni a chorí neboli zo skupiny vyčleňovaní, ba práve naopak, bolo o nich riadne postarané (postarané v rámci možností, ktoré daná rodina mala). Pri jazykovednej analýze a analýze právnych prameňov sme rekonštruovali formy rodinných vzťahov, práva a povinnosti jednotlivých členov rodiny, a rovnako sme poukázali na to, ako vzťahy medzi členmi rodiny determinovali poskytovanie pomoci tým členom rodiny, ktorí na ňu boli odkázaní. Definovali sme, kto a v akom rozsahu bol primárne povinný pomôcť odkázanému členovi rodiny, kto nastupoval na miesto povinného, ak si tento povinnosť nemohol splniť. Poskytovanie pomoci v rámci rodiny a rodu znamená, že z pozície súčasne prijímaného členenia práva daná právna úprava patrila do oblasti súkromného práva. Keďže poskytovanie starostlivosti patrilo v do oblasti súkromného práva, vidno vážny charakteristický rozdiel od práva súčasného: v súčasnosti právo sociálneho zabezpečenia (súčasťou ktorého je zabezpečenie sociálnych služieb a sociálnej pomoci) je časťou verejného práva, čo znamená, že v súčasnosti hlavnou úlohou pri zabezpečovaní sociálnych potrieb jednotlivca zabezpečuje štát.

Zároveň sme v tejto práci preukázali, že starostlivosť o členov rodiny či rodu bola „odveká“, a neprišla na naše územie po prijatí kresťanstva. Šírenie kresťanstva však pre dejiny poskytovania vzájomnej pomoci malo iný rozmer: pomoc chudobným a biednym bola jednou zo základných (nielen) kresťanských cností. Realizovaním tejto cnosti dochádzame k povinnosti vzájomne si pomáhať (čo sa v rodinnom/rodovom prostredí dialo aj predtým). Vyššie uvedený výklad poukazuje na (už predkresťanskú) povinnosť pomáhať členom svojej rodiny. Avšak kresťanská cnosť pomáhať blížnemu priam prikazuje pomáhať aj iným ako príbuzným, a tak sme dospeli k ďalšiemu záveru: vďaka šíreniu kresťanstva sa vymanilo poskytovanie pomoci chudobným a biednym z prevažne rodinného prostredia do prostredia mimo rodinu, teda do prostredia, kde táto pomoc bola poskytovaná subjektmi verejnoprávneho charakteru (obcami, mestami, cirkvou, rôznymi združeniami, neskôr aj štátom). A práve týmto prechodom na poskytovanie pomoci mimo rodinu vzniká základ organizovanej formy pomoci. Moment prechodu poskytovania pomoci chudobným a biednym z rodinného prostredia na prostredie externé však ešte nemožno považovať za začiatok obdobia

organizovanej formy pomoci. Týmto momentom je totiž samotné vytváranie inštitúcií, ktoré, či už priamo alebo nepriamo, poskytujú pomoc chudobným a biednym.

Zoznam použitej literatúry

Zoznam neperiodickej literatúry

BARTL, J. – KAMENICKÝ, M. – VALACHOVIČ, P.: *Dejepis pre 1. ročník gymnázií*. Bratislava : SPN.2002. 269 s.

BAHN, P.: *Vepsáno do kostí – jak lidské ostatky odhalují tajemství mrtvých*. Praha : Mladá fronta, 2002.192 s.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: *Slovanské mohyly v Skalici*. Bratislava : SAV, 1959.

BERANOVÁ, M.: *Slované*. Praha : Panorama, 1988. 312 s.

BLÁHOVÁ, E. (red.): *Aktuální otázky slovanské filologie a Šafaříkův vědecký odkaz*. Praha : Slovanský ústav, 1996. 162 s.

DVORNÍK, F.: *Byzantské mysle u Slovanů*. Praha : Vyšehrad. 1970. 393 s.

DVOŘÁK, P.: *Stopy dávnej minulosti 3 (zrod národa)*. Budmerice : Rak, 2004. 290 s.

ĎYAČENKO, G.: *Polnyi cerkovno-slavyansky slovar*. Moskva : Vydavateľské oddelenie Moskovského patriarchátu. 1993. 1120 s.

ERHART, A. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 12 diel*. Praha : Academia, 2004. 64 s.

EISNER, J.: *Rukověť slovanské archeologie*. Praha : ČSAV, 1966. 531 s.

GAŚSOWSKI, J.: *Dejiny a kultúra starých Slovanov*. Bratislava : Obzor, 1969. 223 s.

HAVLÍK, L. E.: *Kronika o Velké Moravě*. Brno : JOTA, 2013. 398 s.

HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha : Academia, 1989 a nasl. (každý zošit 64 s.)

HOMZA, M. (et al): *Svätopluk v európskom písomníctve*. Bratislava : Post scriptum, 2013. 747 s.

HAUPTOVÁ, Z. a kol.: *Slovník jazyka staroslověnského: Lexicon linguae paleoslovenicae*. Zv. 37. Praha : Československá akademie věd, 1985. 64 s.

HAVLÍK, L.: *Kronika o Velké Moravě*. Brno : Jota, 2013, 400 s.

HAVLOVÁ, E. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 1-14*. Praha : Academia, 1989-2008.

HOLUB, J.: *Stručný slovník etymologický*, 2. vyd. Praha, 1937. 364 s.

ISAČENKO, A.: *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1943. 103 s.

JANYŠKOVÁ, I. et al.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 13 diel. Praha : Academia, 2006. 64 s.

JIREČEK, H.: *Prove – Historický slovar slovanského práva*. Praha, Brno : náklad autora, 1904. 232 s.

KRAJČOVIČ, R.: *Svedectvo dejín o slovenčine*. Martin : Matica Slovenská, 1977. 261 s.

KRAJČOVIČ, R.: *Slovenčina a slovanské jazyky - Praslovanská genéza slovenčiny*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974. 324 s.

KUČERA, M.: *State a články k slovenskému stredoveku*. Bratislava : Post scriptum, 2012. 418 s.

KUČERA, M.: *Slovenské dejiny. Od príchodu Slovanov do roku 1526*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2011. 368 s.

- KUČERA, M.: *Kráľ Svätopluk*. Martin : Matica slovenská, 2010. 160 s.
- KUČERA, M.: *Postavy Veľkomoravskej histórie*. Bratislava : Perfekt, 2005. 233 s.
- KULBAKIN, Š.: *Mluvnice jazyka starolověnského*. Praha : Jednota českých filologů. 1948. 208 s.
- KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha : SPN, 1969. 245 s.
- KURZ, J. et al.: *Slovník jazyka staroslověnského*. zv. 32. Praha : Academia, 1977. 64 s.
- LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava : Iura edition, 2002. 626 s.
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha : Academia. 1968. 864 s.
- MAJTÁN, M. – KUCHAR, R.- SKLADANÁ, J.(eds.): *Historický slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, 2000. 690 s.
- MAŃCZAK, W.: *Przedhistoryczne migracje slowian pochodzenie jazyka staro-cerkiewno-slowiańskiego*. Krakov : Poľská akadémia vied, 2004. 168 s.
- MARSINA, R. – MULÍK, P.: *Etnogenéza Slovákov. Kto sme a aké je naše meno*. Martin : Matica slovenská, 2011. 213 s.
- MOSNÝ, P. - LACLAVÍKOVÁ, M.: *Dejiny štátu a práva na území Slovenska I. od najstarších čias po rok 1848*. Šamorín : HEURÉKA, 2010. 103 s.
- MOSNÝ, P. - LACLAVÍKOVÁ, M.: *History of state and law on the territory of Slovakia I (from ancient times till 1848)*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2009. 93 s.
- MOSYZŃSKI, K.: *Pierwotny zasiag jazyka praslowianskiego*. Wroclaw : Polska akademia nauk, 1957. 332 s.
- NIEDERLE, L.: *Rukověť slovanských starožitností*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd. 1953. 513 s.
- ONDRUŠ, Š.: *Odtajnené trezory slov/III*. Martin : Matica slovenská, 2004. 230 s.

- ONDRUŠ, Š.: *Odtajnené trezory slov/III*. Martin : Matica slovenská, 2002. 226 s.
- ONDRUŠ, Š.: *Odtajnené trezory slov*. Martin : Matica slovenská, 2000. 245 s.
- PAULÍNY, J.: *Arabské správy o Slovanoch (9.-12. storočie)*. Bratislava : VEDA, 1999. 214 s.
- POKORNY, J.: *Indogermanisches etymologisches Woerterbuch*. Bern.1949-1969. 636 s.
- SATURNÍK, T.: *Príspevky k šírení byzantského práva u Slovanů*. Praha : Nákladem české akademie věd a umění, 1922. 175 s.
- SLANINKA, M.: *Assemanov evanjeliár a kalendár*. Martin : Matica slovenská, 2013. 354 s.
- STANISLAV, J.: *Odkryté mená slovenských miest a dedín*. Martin : Matica slovenská, 2008. 72 s.
- STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk/1*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978. 370 s.
- STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk/2*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1987. 312 s.
- ŠKRUBEJ, K.: „*Ritus gentis*“ *slovanov v vzhodnih aplah*. Ljubljana : Littera picta, 2002, 248 s.
- ŠKRUBEJ, K.: *Ritus gentis of the Slavs in the Eastern Alps (A Model of Reconstruction on the basis of the Old Vernacular Language Material)*, Dostupné online: www.pf.uni-lj.si/media/katja.skrubej.ritus.gentis.doc.
- ŠKRUBEJ, K.: *Pravo v zgodovini*. Ljubljana : Založba, 2010. 248 s.
- ŠPAŇÁR, J. – HRABOVSKÝ, J.: *Latinsko/slovenský - slovensko/latinský slovník*. Bratislava : SPN. 1998. 1222 s.
- TŘEŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*. Praha : Lidové noviny, 2010. 384 s.
- TUROŠÍK, M.: *Roman Law*. Banská Bystrica : UMB, 2013. 115 s.

VADRNA, M.: Obraz krále Svätopluka I. v českých kronikách. In: HOMZA, M. a kol.: *Svätopluk v európskom písomníctve*. Bratislava : Post Scriptum, 2013, s. 256-257.

VAŠICA, J.: *Literárni památky epochy velkomoravské*. Praha : Lidová demokracie, 1966. 287 s.

VEČERKA, R.: *Staroslověnština*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1984. 273 s.

VYŠNÝ,P.-PÚCHOVSKÝ,J.-ŠOŠKOVÁ,I.: *Svetové dejiny štátu a práva*. Trnava : TRUNI. 2013. 319 s.

ŽIGO, P. - KUČERA, M.: *Na písme zostalo (dokumenty Veľkej Moravy)*. Bratislava : Perfect, 2012. 157 s.

Zoznam periodickej literatúry

HAVLÍKOVÁ, L.: Zpráva o stavu studia právního postavení ženy ve velkomoravské společnosti. Reflexe v české, moravské a slovenské historiografii. In: *Konštantínove listy*, 6, 2013, s. 46-68.

CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. In: *Slovenská archeológia*, roč.10,1962,č.1, s.175-219.

CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské pohrebisko z 9.storočia vo Veľkom Grobe. In: *Slovenská archeológia*, roč.7,1957,č.1, s. 174-239.

KIZLINK, K.: Právo Veľkej Moravy. In: *Právnické štúdie*, XVII, 1969, 3, s. 433–486.

KUCHÁR,R.: Slovo právo v slovnej zásobe slovenčiny predpisovného obdobia. (Postavenie a významová stavba.) In: *Právny obzor*, č. 58, 1975, s.238-257.

MAREČKOVÁ, D.: Rastislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listu a listin. In: *Listy filologické*, Praha : AV ČR, č. 91, 1968, s. 401-414.

MATULÁKOVÁ, A.: Pohansko-kresťanský synkretizmus v predcyrilo-metodskom období a jeho pozostatky v slovenskom obradovom folklóre. In: *Konštantínove listy*, 1, 2008, s. 41-59.

PAULINY, E.: Konštantín Filozof – učiteľ slovienskeho národa. In: *Slovenská reč*, Bratislava: SAV, roč. 34. č. 4. 1969.

ŠKRUBEJ, K.: Rekonstrukcia najstaršega sodnega postopka pri prednikih Slovencev. In: *Zbornik znanstvenih razprav*, LXIII, 2003, s. 399-435.

VAVŘÍNEK, V.: Угрьскыи король dans la Vie vieux-slave de Méthode. In: *Byzantinoslavica*, 25. Praha: AVČR, 1964, s. 288-301.

Edície prameňov

BARTOŇKOVÁ, D. - HAVLÍK, L. (eds): *Magne Moraviae fones historici*. Vol. 1-5. Brno a Praha : Univerzita J. E. Purkyně, 1966-1977.

BEŇA, J.: *Pramene k dejinám práva (stredovek)*. Bratislava : PRAF UK, 2007. 455 s.

BEŇKO, J. a kol.: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*. Bratislava : Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, 1998. 514 s.

HUBENÁK, L.: *Dokumenty k dejinám štátu a práva na území Slovenska I*. Banská Bystrica : UMB, 1997. 112 s.

KOLÁRIK, J.: *Právne dejiny Slovenska. I. diel*. Bratislava : Eurokódex, 2010. 236 s.

LACLAVÍKOVÁ, M - ŠVECOVÁ, A.: *Pramene práva na území Slovenska I*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2007. 415 s.

LYSÝ, M.: *Pramene k právnym dejinám Slovenska I. (do roku 1918)*. Bratislava : VO PRAF UK, 2009. 234 s.

MARSINA, R. a kol.: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov II. Slovensko očami cudzincov*. Bratislava, 1999. 311 s.

RATKOŠ, P.: *Pramene k dejinám Velkej Moravy*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1964. 459 s.

VAŠICA, J.: *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha : Lidová demokracie, 1966. 287 s.

JURAJ SCHULPE¹⁴⁹

JANA LEVICKÁ¹⁵⁰

Abstrakt: Juraj Schulpe patrí k významným európskym sociálnym reformátorom, pôsobiacim koncom 19. a v prvej polovici 20. storočia. Hlavným objektom jeho záujmu boli životné a pracovné podmienky robotníkov žijúcich v tzv. Hornom Uhorsku, teda v dnešnom Slovensku. Autorka ponúka pohľad na život a dielo Juraja Schulpeho v kontexte sociálnej práce.

Kľúčové slová: Juraj Schulpe, život, sociálny reformátor, sociálny program, robotnícke bývanie

Význam poznania dejín pre profesiu

Viacerí autori upozorňujú na význam poznania dejín sociálnej práce nielen pre teoretickú výstavbu profesie, ale aj z hľadiska praxe (Brnula, 2012, Remley a Herlihy 2007, Levická, 1999 a i.). Levická a kol. (2015) poukazujú na význam poznania histórie profesie pre profesionálnu identitu sociálnych pracovníkov a pre ich reflektovanie statusu profesie. Prirodzenou súčasťou tohoto poznania sú aj informácie o živote a diele významných predstaviteľov profesie. Práve táto oblasť predstavuje špecifickú dilemu sociálnej práce a to v súvislosti so snahou priniesť odpoveď na otázku *Kto všetko má byť vnímaný ako predstaviteľ sociálnej práce?* Majú to byť osobnosti, ktoré patria do akademickej obce a ktoré možno nikdy nerealizovali praktickú sociálnu prácu ako napr. Štefan Strieženec? Alebo skôr praktici, ktorí ale nikdy neboli vedecky aktívny ako napr. Serafina Hermanová? Alebo majú napĺňať oba atribúty? Je možné v tomto kontexte uvažovať aj o tých, ktorí usilovali o sociálnu reformu spoločenského prostredia, hoci oni samotní by sa za sociálnych pracovníkov

¹⁴⁹ Príspevok bol vypracovaný v rámci projektu APVV 0524-12 Identita sociálnej práce v kontexte Slovenska

¹⁵⁰ Prof. PhDr. Mgr. Jana Levická, PhD. pôsobí na Katedre sociálnej práce Fakulty zdravotníctva a sociálnej práce Trnavskej univerzity v Trnave. Kontakt: jana.levicka@truni.sk; j.levicka@centrum.sk

neoznačili? Jedno je isté, osobnosti ako napr. Carl Rogers, či Viktor Frankl ap. napriek ich nespornému vplyvu na rozvoj profesie, medzi predstaviteľov sociálnej práce určite nepatria.

Ako je to však s tými, ktorých označujeme za sociálnych reformátorov? Je možné v tomto kontexte uvažovať aj o tých, ktorí usilovali o sociálnu reformu spoločenského prostredia, hoci oni samotní by sa za sociálnych pracovníkov neoznačili? Pokúsime sa na túto otázku odpovedať nepriamo, prostredníctvom medailóna jedného z nich, konkrétne Juraja von Schulpe.

Päť dôvodov prečo hovoriť o Jurajovi Schulpem¹⁵¹

- 1) Jeho humanitné myslenie, ktoré sa prejavilo v legislatívnej aktivite a tiež v teoretických prácach.
- 2) Jeho prakticky orientovaná filantropia.
- 3) Jeho vzťah k Slovensku, osobitne k Bratislave.
- 4) Pretrvávajúca potreba dobudovania historických súvislostí profesie;
- 5) Autorkina osobná zaujatosť osobou Juraja Schulpeho.

Niekoľko biografických dát

Juraj Schulpe býva označovaný ako potomok nemecko-maďarského šľachtického rodu Schulpe, ktorý mal rodinné sídlo v Torontálskej župe. Napriek tomu, že v slovenskom prostredí sa jeho meno často spája s titulom barón, Schulpe tento titul nepoužíval.

Juraj Schulpe sa narodil 6.10.1867 v rodinnom sídle v Novom Kneževaci¹⁵² ako štvrté dieťa Emila Schulpeho a Matildy rodenej Ňárievej¹⁵³

V roku 1883 prichádza rodina do Bratislavy, aby Juraj spolu s bratom Alfonzom mohli začať štúdium práva na Kráľovskej právnickej akadémii. V roku 1885 spolu s bratom začali študovať na fakulte právnych a štátnych vied. Po ukončení štúdia v roku 1889 si Juraj

¹⁵¹ V prvých zdrojoch, v ktorých som našla informácie o Jurajovi Schulpem, bolo uvádzané jeho meno ako Juraj von Schulpe spolu s informáciou, že ide o baróna, ktorý žil v Bratislave. Neskôr som sa dostala k prácam G. Dudekovej, ktorá sa venuje osobe Juraja Schulpeho. Dudeková potvrdzuje, že cisár František Jozef I. v roku 1897 potvrdil príslušnosť k šľachtickému rodu aj pre Juraja Schulpeho. Rodina jeho matky, barónky Matildy Ňárievej, bola do šľachtického rodu povýšená v roku 1836 (Dudeková, 1993,1994,1995).

¹⁵² Novy Kneževac, ktorý bol v minulosti súčasťou Rakúsko-Uhorskej monarchie je dnes súčasťou srbskej časti Vojvodiny

¹⁵³ Barónka Ňárieová pochádzala z rodiny, ktorá o. i. mala rodové majetky aj na území súčasného Slovenska, konkrétne napr. v Novohrade, na Orave, Turci apod.

Schulpe v Bratislave otvoril advokátsku kancelária, ktorá v krátkom čase získala neoficiálny názov *advokátska kancelária chudobných*.

Obr. 1.: Juraj Schulpe

Zdroj: www.google.sk/search?q=Juraj+Schulpe+

V roku 1894 sa oženil s Etelou Sembergovou. O dva roky neskôr sa manželom narodil syn, ktorému dali meno Emil Ľudovít Viliam. Zomrel v Bratislave 27.3. 1936.

Hoci v mladosti rozvinul pomerne úspešnú spisovateľskú a prekladateľskú kariéru, koncom 19. storočia u neho jednoznačne prevážila orientácia na sociálne problémy Uhorska. Dudeková dáva túto zmenu do súvisu s jeho viacerými cestami po Európe počas ktorých sa osobne mohol oboznámiť so sociálnou a zdravotnou situáciou v navštívených krajinách. Ako uvádza (Dudeková, 1993, s. 31), cieľom týchto ciest bolo získať dostatok poznatkov, aby „zostavil program reforiem, ktorý by zodpovedal zaostalejším pomerom Uhorska“.

Juraj von Schulpe – sociálny reformátor.

Ako sme už v úvode spomenuli, Juraj Schulpe býva označovaný ako slovenský (uhorský) reformátor. Tento prívlastok získal pre jeho angažovanosť v sociálnej oblasti. Ako poslanec uhorského snemu predložil viacero legislatívnych návrhov, ktorých cieľom bolo

dosiahnuť zlepšenie sociálnej situácie robotníkov a strednej vrstvy v Uhorsku. Návrhy ním predložených zákonov sa týkali:

- 1) výstavby robotníckych bytov,
- 2) starobného a invalidného poistenia (v tejto oblasti je badateľná jeho inšpirácia Bismarckom),
- 3) boja proti tuberkulóze,
- 4) zriadenia sprostredkovateľne práce.

Skutočnosť, že Juraj Schulpe pochádzal zo šľachtického rodu nevyhnutne vyvoláva otázku, kde a prečo sa u neho objavil záujem o problémy robotníkov? Ako sa sám vyjadril, od 15. rokov sa pravidelne pohyboval v robotníckom prostredí a preto dôverne poznal problémy, s ktorými každodenne zápasili. Na základe preštudovaných materiálov je možné predpokladať, že motiváciu pre svoje aktivity zrejme čerpal z kresťanskej výchovy¹⁵⁴. Ďalším zdrojom boli jeho osobné skúsenosti zo zahraničných ciest, na ktorých sa zameriaval práve na štúdium sociálnych problémov a ich riešenie. Záujem o túto oblasť bol s najväčšou pravdepodobnosťou dôsledkom štúdia jeho obľúbených autorov ako boli Saint Simon, Owen, či Fourier. Juraj von Schulpe sa sám vyjadril o jeho zaujatí sociológiou, ktorá podľa neho bola vedou hľadajúcou odpovede na najpálčivejšie problémy doby. Podľa Dudekovej je opodstatnené hovoriť o Schulpovi ako uznávanom praktickom sociológovi, ktorého možno označiť za priekopníka právnej sociológie v Uhorsku a tým aj na Slovensku. Ako sociológ bol známy a rešpektovaný aj v zahraničí. Pre sociálnych pracovníkov by v tomto kontexte mohli byť zaujímavé jeho aktivity, ktoré viedli k účasti na medzinárodnom kongrese venovanom bytovej otázke robotníkov, ktorý sa uskutočnil v roku 1895 v Bordeaux, kde bol zvolený za podpredsedu. Neskôr, v roku 1897 na kongrese „v Bruseli bol zvolený za hlavného tajomníka Medzinárodného združenia pre zákonnú ochranu robotníkov.“ (Dudeková, 1993, s. 33).

Z pohľadu sociálnej práce pokladáme za potrebné upozorniť na nasledovné práce Juraja Schulpeho:

- *Törvényjavaslatok a socialis reformok terén* (1900),
- *A munkáslakásokról* (1901),
- *Die Socialreform-Bewegung in Ungarn* (1901),
- *Munkásügyi reformok. Államügyi , törvényhatósági és társadalmi szocializmus* (1908),

¹⁵⁴ Dudeková (1994) uvádza, že rodina patrila medzi tie šľachtické evanjelické rodiny, pre ktoré bola prirodzená prakticky orientovaná pomoc odkázaným rodinám v ich okolí.

v ktorých sú zachytené jeho názory na riešenie najvýznamnejších sociálnych a zdravotných problémov vtedajšieho Uhorska. Schulpe prichádzal s ich riešeniami postupne, pričom niektoré mali formu legislatívnych návrhov a iné podobu štúdií, či ucelených teoretických prác. Postupne tak vybudoval komplexný sociálny program.

Schulpeho sociálny program obsahoval časti zamerané na oblasť verejnej aj priemyselnej hygieny, ochrany zdravia pri práci, najmä na prevenciu proti úrazom a pred chorobami z povolania, boja proti tuberkulóze apod.¹⁵⁵ V sociálnej oblasti obsahoval riešenie bývania robotníkov, návrhy na boj s alkoholizmom. Z pohľadu sociálnej práce sú tiež cenné jeho požiadavky na obmedzenie práce detí a žien v rizikovom prostredí, právo na pracovné voľno, zavedenie poistenia pre robotníkov, vybudovanie siete sprostredkovateľní práce na území dnešného Slovenska, či starostlivosti o deti robotníkov. Schulpeho sociálny program obsahoval aj návrhy pre oblasť vzdelávania, kde presadzoval rozširovanie siete večerných škôl, divadelných predstavení, múzeí a ľudových knižníc, ktoré mali poskytovať aj prednáškovú či inú vzdelávaciu aktivitu napr. kurzy pre robotníkov ap.

Sociálno-etický svetonázor Juraja von Schulpe

Jeho svetonázor je obsiahnutý v práci *Sociálno-etické štúdie*, ktorá vyšla v nemeckom aj maďarskom jazyku. Základnými piliermi, z ktorých vyrastá, sú kresťanský humanizmus, solidarita a tolerancia. Ide o vlastnosti, ktoré očakáva hlavne u osobností zasahujúcich do spravovania a vedenia krajiny, medzi ktorých radil tiež učiteľov, vedcov, či teológov. V 20. rokoch minulého storočia predstavil svoju koncepciu ideálneho svetového sociálneho systému a tiež projekt medzinárodnej mierovej organizácie. V práci prezentuje nasledovné zásady, ktoré by mali byť rešpektované v sociálnodemokratickej spoločnosti:

- 1) sloboda,
- 2) rovnosť,
- 3) bratstvo,
- 4) sociálna spravodlivosť,
- 5) sociálny zmier.

Od konca prvej svetovej vojny sa vo svete kumulovali sociálne problémy a postupne svet ovládla veľká hospodárska kríza, ktorej najväznejšími následkami boli krachy veľkého

¹⁵⁵ Dudeková (1994) uvádza, že v roku 1898 predložil Schulpe uhorskej vláde návrh na riešenie tuberkulózy, ktoré vláda ignorovala, O tri roky neskôr v r. 1901 prišiel takmer s totožným návrhom Róbert Koch.

počtu firiem, bánk a v neposlednej rade veľká nezamestnanosť. Chudoba, hlad a strach sa stali súčasťou každodenného života. Robotníci preto organizovali protestné pochody a štrajky. V tejto atmosfére upozorňoval Schulpe na potrebu zachovania sociálneho zmieru. Schulpe veril, že ak spoločnosť rešpektuje ideál kresťanskej lásky a pravdy, potom je

schopná zabezpečiť slušné životné podmienky pre robotníkov a tiež primeranú prosperitu pre tých, ktorí ich zamestnávajú. Osobne bol presvedčený, že tento cieľ je možné presadzovať aj bez príslušnosti k nejakej politickej strane, pretože ide nadstranícky cieľ, ktorý je blízky každému, kto verí v humanizmus¹⁵⁶.

Schulpeho snahy nezostali nepovšimnuté, opakovane bol ocenený a to:

- v roku 1898 mu udelili rytiersky kríž Radu Františka Jozefa;
- v roku 1911 mu František Jozef udelil titul uhorský kráľovský dvorský radca;
- rytiersky kríž rádu Johanitov (dostal pravdepodobne tiež v roku 1898),
- čestný doktorát viacerých európskych univerzít a vedeckých inštitúcií.

Praktická filantropia – alebo svetonázor v praxi

V roku 1894 začal stavať byty pre robotníkov. Na Šancovej ulici v Bratislave vykúpil pozemok a dal na ňom na vlastné náklady postaviť 9 budov s nájomnými bytmi. K bytu patrila tiež povala, pivnica a záhradka. Súčasťou tohto robotníckeho sídliska boli aj spoločné priestory, v ktorých sa nachádzala *spoločenská miestnosť s knižnicou, óvoda - detská*

¹⁵⁶ Juraj Schulpe aj napriek tomu, že bol poslancom Uhorského snemu a že zastával radu rôznych funkcií, nikdy nebol členom nejakej politickej strany a ako uvádzajú Obuchová a Holčík (2006), jeho heslom bolo *humanizmus a nadstraníckosť*.

opatrovňa (postavená v roku 1903¹⁵⁷), *zdravotné stredisko/nemocničná izba, kúpeľ, lekárneň, mangľovňa, pracovňa, skladové priestory, robotnícke kasíno* a tiež *malé múzeum*. Robotnícka kolónia bola vybavená elektrinou, splachovacími záchodmi a kanalizáciou. V robotníckom sídlisku fungovala domová samospráva, ktorá riešila vnútorné problémy obyvateľov kolónie. Toto moderné robotnícke sídlisko Schulpe nazval **Klingerova robotnícka kolónia**¹⁵⁸. Klingerova robotnícka kolónia bola v tom čase pokladaná za *vzorový model bývania robotníkov* pre Uhorsko.

Obr. 2.: Schulpeho robotnícka kolónia

Zdroj: www.bratislava.sme.sk/c/3600806/

Vzhľadom k problémom s bývaním robotníkov mesto Bratislava rozhodlo, že odpustí Schulpemu dane na dobu 25 rokov. Okolo roku 1904 prišlo k zmene názvu kolónie. Na podnet jej obyvateľov bola premenovaná na **Schulpeho robotnícku kolóniu**.

Bývanie v Schulpeho bytoch bolo spojené nielen na tú dobu s vysokým hygienickým štandardom, ale aj finančnou prístupnosťou.

¹⁵⁷ Schulpe založil škôlku pre deti v období, keď sa stupňovala maďarizácia slovenských detí už v predškolských zariadeniach. A aj po prijatí Apponiho zákonov, konkrétne článkov 26 a 27, ktoré boli obsiahnuté v Corpus iuris (Uhorskom zákonníku) z roku 1907, ktoré legalizovali maďarizáciu detí inej národnosti, sa prikláňal k tomu, aby pracujúci rodičia dávali deti do škôlky. Podľa neho bolo potrebné zriaďovať škôlky, aby zamestnaní rodičia mali kam zveriť svoje deti na čas, keď sú v práci. Deťom sa podľa neho majú venovať kvalifikovaní pedagógovia, ktorí okrem dohľadu usilujú aj o ich rozvoj. Schulpe ich vnímal z pohľadu inštitúcie poskytujúcej bezpečie a rozvoj detí. Vzhľadom na jeho pôvod je pochopiteľné, že v zavedení maďarčiny ako vyučujúceho jazyka na všetkých typoch ľudových (základných) škôl a v škôlok nevidel žiadne nebezpečie.

¹⁵⁸ Predpokladám, že názov robotníckeho sídliska Schulpe odvodil podľa majiteľa továrne, v ktorej boli robotníci zamestnaní, Markusa Klingera. Familiárne bola továreň nazývaná Klingerka.

V porovnaní s inými nájomnými robotníckymi bytmi, ktoré nemali splachovacie WC a ani vodovod, bolo nájomné v Schulpeho kolónii o 20-30% lacnejšie. Ako uvádza Dudeková (1998), v roku 1894 bolo ročné nájomné v týchto bytoch 70 až 80 forintov. Pričom bývanie pre robotnícke rodiny v iných častiach mesta pozostávalo z izby s kuchyňou, ktorá bola

umiestnená buďto v pivničných priestoroch, alebo na povale¹⁵⁹. Ročné nájomné v nich sa pohybovalo v rozpätí od 80 do 100 forintov. Ale napr. v rokoch 1901-1904 bolo ročné nájomné za byt v Schulpeho kolónii 140 korún, ale nájomné za jednoizbový byt v iných častiach Bratislavy sa pohybovalo medzi 200 až 280 korunami. Nasledovný obrázok zachytáva jeden z takýchto bytov.

Obr. 3.: V pivničnom byte (autor fotografie I. Marko)

Zdroj webumenia.sk

V roku 1900 zo Schulpeho podnetu bola v Budapešti otvorená prvá uhorská **spprostredkovateľňa práce** a o pár rokov neskôr bola otvorená tiež bratislavská sprostredkovateľňa práce s pôsobnosťou pre Horné Uhorsko, teda súčasné Slovensko¹⁶⁰. Prvým predsedom bratislavskej sprostredkovateľne sa stal práve Juraj Schulpe.

¹⁵⁹ Avizovanú „kuchyňu“ je na obrázku možno vidieť v tzv. zádverí, teda v priestore hneď pri dverách. Sporák, ktorý je tam umiestnený slúžil zároveň ako ohrevné teleso, ako odkladací, či sušiaci priestor. Ďalšie súčasti kuchyne sú umiestnené na stenách izby apod.

¹⁶⁰ Lulják (2011) uvádza, že na základe nariadenia Uhorského ministerstva obchodu boli v roku 2016 otvorené súčasne tri sprostredkovateľne v Bratislave, Košiciach a Banskej Bystrici.

Medzi rokmi 1890 – 1914 zastával viacero funkcií v mestskej správe, čo prirodzene využil na presadenie viacerých svojich predstáv o riešení sociálnych problémov na úrovni mesta. Toto jeho úsilie bolo vždy sprevádzané vlastným vkladom – pracovným aj finančným. Na pretrvávajúci nedostatok bytov pre robotníkov reagoval tým, že prispel na výstavbu ďalších bytov a tak bola v roku 1902 na Palárikovej ulici dokončená výstavba ďalších 10 domov. Na ich výstavbu zakúpil pozemok a venoval 6000,-korún.

Výstavba ďalších bytových domov pre robotníkov bola nevyhnutná aj preto, že nedostatok bytov vyháňal robotnícke rodiny priamo na ulicu, nútil mnohohodtné rodiny aby bývali v stiesnených bytoch, kde v jednej izbe spolu žili zdraví i chorí, z ktorých veľa malo tuberkulózu (Ortvay, 2003). Schulpeho nesporná zásluha je v tom, že znova a znova hľadá podporu aj priamo na meste, ale tiež u solventných jednotlivcov, aby bolo možné vybudovať v Bratislave ďalšie byty pre robotníkov.

Schulpe prispel tiež na výstavbu Ľudovej (základnej) školy na Karpatskej ulici, ktorá bola postavená v roku 1908 a určená bola práve pre vzdelávanie detí robotníkov. Ako predseda sociálnej (dobrodejskej) komisie mesta, ktorej vznik sám inicioval a následne stál v jej čele desať rokov, sa zaslúžil o zriadenie staníc na vydávanie mlieka a chleba. Schulpe túto činnosť nielen organizačne zabezpečoval a finančne podporoval, ale sám sa osobne zúčastňoval pri kupovaní a roznášaní chleba a mlieka najbiednejším obyvateľom mesta (Dudeková, 1995, 1993) a knížiek pre chudobné deti (Dudeková, 2001).

Obr. 4.: Juraj Schulpe

Zdroj: www.gmb.sk

K jeho ďalším aktivitám patrilo založenie „Ľudového domu“, ktorý chápal ako inštitúciu, ktorá má prispieť k vzdelávaniu robotníkov a ich kultúrnemu rozvoju. Spolu s ďalšími osobnosťami sa zaslúžil tiež o vznik bratislavskej mestskej knižnice a v neposlednom rade stál tiež pri vybudovaní priestorov pre bratislavskú YMCU, ktorej výhodne odpredal časť svojich pozemkov, aby mohla na nich postaviť budovu, ktorá by plne vyhovovala činnosti tejto organizácie. Schulpe takto podporil hlavný cieľ organizácie, ktorým bola a aj zostala až do súčasnosti výchova mladých mužov a chlapcov od 12 rokov v duchu kresťanských zásad,

Záverom

Po vzniku ČSR mesto Bratislava zrušilo oslobodenie od dane z domov v Schulpeho robotníckej kolónii. A čo viac, daň mu bola vyrúbená späťne od r 1894. K tomuto prišlo v čase, keď už Schulpe sám býval v jednom z bytov kolónie. Z finančných dôvodov preto Schulpe ponúkol robotnícku kolóniu na odpredaj mestu. Tento predaj sa ťahal celé štyri roky.

Mesto Bratislava napokon súhlasilo s odkúpením kolónie a tiež s tým, že Schulpe zostane bývať v 1 izbovom byte a že mu bude ročne vyplácať dohodnutú časť z kúpnej zmluvy. Z týchto peňazí dostal len jedinú splátku a krátko na to zomrel **27. marca 1936** —

opustený, len v prítomnosti pani V. Knappovej, svojej domácej. Pochovaný je na bratislavskom evanjelickom cintoríne Pri kozej bráne.

Informácie, ktoré by vysvetlili, ako sa z bohatého šľachtica, úspešného politika, právnika a vedca stal nemajetný človek, momentálne nemám k dispozícii a preto môžem len predpokladať ako k tomu prišlo.

Okrem pozitívnych názorov na Schulpeho, sa v dobovej literatúre stretneme aj s názormi, podľa ktorých išlo o *utopistického vizionára, naivného rojka, žijúceho odtrhnutého od reality, človeka závislého na opiátoch*, ba dokonca bol pokladaný za *socialistického dobrodruha* (www.budovaymca.sk). Predpokladám, že práve tieto názory na Schulpeho sociálne aktivity mali negatívny vplyv na vzťah jeho rodiny k samotnému Jurajovi Schulpemu.

Usudzujem tak aj preto, lebo rodina, najmä bratia Viliam a Alfonz, ho ešte začiatkom 20. storočia finančne podporovala a tiež mal politickú podporu bratranca Béllu Talliána (ktorý v rokoch 1903-1935 bol ministrom poľnohospodárstva), je možné, že keď videli aké veľké čiastky venuje Juraj Schulpe na svoje sociálno-reformátorské projekty, osvojili si niektorý z vyššie uvedených prívlastkov. Čo je známe, je fakt, že začiatkom 20. rokov minulého storočia rodina s ním prerušila kontakty.

Chýbajúce informácie, ktoré by mohli objasniť čo sa stalo s Jurajom Schulpem v posledných rokoch jeho života sa môžu nachádzať v doteraz nepreskúmaných dobových dokumentoch. Takisto zastávame názor, že by sme mali analyzovať jeho práce z pohľadu našej profesie, predovšetkým jeho dvojzväzkové dielo *Munkásügyi reformok. Államügyi , törvényhatóságai és társadalmi szocializmus*, ktoré vyšlo v roku 1908. Aj keď najmä Dudekovej práce prinášajú pre sociálnu prácu veľa zaujímavých informácií, je možné, že niektoré pre profesiu významné fakty zostali nepovšimnuté.

Zoznam použitej literatúry

BRNULA, P. 2012. *Sociálna práca. Dejiny, teórie a metódy*. Bratislava: IRIS, 264 s., ISBN 978-80-89256-91-4

DEYL, Z. 1985. *Sociální vývoj Československa 1918–1938*. Academia Praha, 1985.

DUDEKOVÁ, Gabriela. 2014. *Schulpeho kolónia ako model robotníckeho bývania v Prešporku na prelome 19. a 20. storočia*, In: ŠENKRIK, R.(Ed.). 2014. *Dejiny bývania v Bratislavskej župe*. Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2012. Bratislava: Bratislavský samosprávny kraj 2014, s. 11-21, ISBN:978-80-971778-2-9

DUDEKOVÁ, Gabriela. 2013. *Bratislavská YMCA a Juraj von Schulpe*, 24. 2. 2013, [cit. 2015-02-05] Dostupné na internete:<http://budovaymca.sk/2013/02/24/bratislavska-ymca-a-juraj-von-schulpe/>

DUDEKOVÁ, Gabriela. 2001. *Juraj Schulpe a sociálna politika v Uhorsku na prelome 19. a 20. storočia*. Dizertačná práca. Bratislava 2001.

DUDEKOVÁ, G. 1998. *Dobrovoľné združovanie na Slovensku v minulosti*. Bratislava : S.P.A.C.E. Centrum pre analýzu sociálnej politiky. ISBN 80-96740_38-5

DUDEKOVÁ, Gabriela. 1995. *Túžba po dokonalejšom svete. Sociálnoetický svetonázor Juraja Schulpeho* In: Historická revue, 6, 1995, č. 5, s. 21-22

DUDEKOVÁ, Gabriela. 1994. *Juraj Schulpe, vedec a humanista*. Bratislava: YMCA 1994. 68 s.

DUDEKOVÁ, Gabriela. 1993. *Atypický šľachtic*. In Genealogicko-heraldický hlas, III., 1993, č. 1, s. 29-35

LEVICKÁ, J. 1999. *Náčrt dejín sociálnej práce*. Bratislava: SAP, ISBN 80-88908-29-9

LEVICKÁ, J. a kol. 2015. *Identita slovenskej sociálnej práce*. Trnava: TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS, spoločné pracovisko Trnavskej univerzity v Trnave a VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied, ISBN 978-80-8082-872-1

LULJÁK , Ivan : *K otázke nezamestnanosti za buržoáznej ČSR*. [cit. 2015-02-15] Dostupné na internete <http://www.kss.sk/temy/historia/151-k-otazke-nezamestnanosti-za-burzoaznej-csr.html>

OBUCHOVÁ, V., HOLČÍK, Š. 2006. Cintorín pri Kozej bráne, Albert Marenčin, Vydavateľstvo PT, ISBN 80-8891-28-9X

ORTVAY, T. 2003, Ulice a námestia Bratislavy, A. Marenčin, Vydavateľstvo PT, Bratislava, ISBN 80-88912-39-3

REMLEY , a HERLIHY 2007. *Ethical, Legal and Professional Issues in Counseling*. New Jersey: Person Merrill Prentice Hall, ISBN 10-013-2851-81-4

<http://www.budovaymca.sk><http://www.budovaymca.sk> [cit. 2015-02-05]

<https://www.google.sk/search?q=Juraj+Schulpe+-+foto&biw=1138&bih=561&tbm> [cit. 2015-03-03]

www.gmb.sk [cit. 2015-02-25]

<http://bratislava.sme.sk/c/3600806/atmosfera-zivota-v-meste-podla-pressburger-zeitung.html> [cit. 2015-03-02]

FENOMÉNY BAŤOVHO MANAŽERIZMU A ICH RENESANCIA V SÚČASNEJ SOCIÁLNEJ PRÁCI

BEÁTA BALOGOVÁ¹⁶¹

Abstrakt: Zámerom autorky je poukázať na význam manažerizmu Tomáša Baťu pre súčasnú sociálnu prácu. Príspevok je rekonštrukciou a interpretáciou priebehu života Tomáša Baťu formou bibliografickej reflexie. Ale aj evalvačného výskumu formou komparatívnej syntézy.

Kľúčové slová: sociálna práca, Tomáš Baťa, manažerizmus, renesancia, edukácia

Abstract: The intention of the author is to show the effect of the managerialism Tomas Bata for contemporary social work. Contribution deals with a reconstruction and interpretation of the life of Tomáš Baťa by means of a bibliographic reflection. But also of the evaluation research through comparative synthesis.

Keys words: social work, Tomas Bata, management, renaissance, education

Úvod

Príspevok vznikol ako výzva v kontexte vedeckého seminára „*Dějiny sociální práce - Souvislost minulosti a současnosti v pomoci*“, ktorým usporiadatelia dávajú priestor k historickej reflexii vývoja sociálnej práce na území *Českej a Slovenskej republiky* od minulosti až po súčasnosť. Dôkladným poznaním vlastnej histórie si sociálni pracovníci a pracovníčky budujú kvalitnejšiu identitu, čím sa vytvára priestor pre širšiu kompetentnosť a kvalitnejšiu intervenciu smerom ku klientovi¹⁶². História sociálnej práce je známa mnohými teóriami, prístupmi, ale aj osobnosťami, ktoré túto teóriu tvorili a rozvíjali. Do tohto priestoru

¹⁶¹ prof. PhDr. Beáta Balogová, PhD.riadiateľka Inštitútu edukológie a sociálnej práce, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, ul. 17. novembra č. 1; 080 01 Prešov email: beata.balogova@unipo.sk

¹⁶² Termín klient ponímame v jeho troch rovinách: jednotlivec, skupina, resp. rodina a komunita.

je možné (až potrebné) zahrnúť Tomáša Baťa, ktorý je v povedomí verejnosti skôr známy ako podnikateľ, avšak bol to človek, ktorý povedané dnešným jazykom vedy sociálnej práce – usiloval o rozvoj troch odlišných prístupov k sociálnej práci, ku klientovi (Payne 2005). Prvým je **individualisticko-reformistický**. Vníma sociálnu prácu ako činnosť, ktorá narazila na potreby dobrého zdravia, na základe individualizovaných báz. **Sociálno-kolektivistický**. Tento prístup je časťou systému, ktorý hľadá podporu kooperácie v spoločnosti tak, že väčšina utláčaných a znevýhodnených ľudí môže získať moc nad svojimi vlastnými životmi. **Reflexívno-terapeutický**. Tento prístup je nasmerovaný na podporu a uľahčenie osobného rastu v prípade aktivizácie ľudí, aby sa zaoberali utrpením a nevýhodami, ktoré sami pocítili. Tomáš Baťa bol prototypom podnikateľa, ktorému išlo nielen o zabezpečenie zisku, ale afiliáciou bolo aj blaho zamestnanca. Sám to vyjadruje slovami „*Úloha, ktorá mi bola daná, nebola vybudovať podnik, ale predovšetkým formovať ľudí. Moja námaha smerovala k tomu, zdokonaľiť svojich spolupracovníkov a čo najlepšie obslúžiť svojich zákazníkov, pretože na oboch stojí celý závod. Zistil som, že najväčšie neúspechy v priemysle a obchode boli zavinené falošným psychickým postojom ľudí voči práci, spolupracovníkom a zákazníkom. Najdôležitejšou úlohou podnikateľa, ktorý chce vybudovať veľký závod, je vytvoriť duchovné pomocné prostriedky, ktoré umožnia zamestnancom jeho závodu, aby sa zdokonalili.*“

Tieto kontextové východiská Baťovho manažerizmu (pedagógovia hovoria, že Baťovej pedagogiky) je možné aplikovať a rozvíjať aj v súčasnej dobe, samozrejme s rešpektom voči dobovým zmenám (uvedomujúc si, že niektoré prvky nie je možné zaradiť, nakoľko by boli opresívne). Výsledkom tejto reflexie je úvaha o prínose jeho manažérskych a sociálnych spôsobilostí tým, že našu skúsenosť môžeme rozvíjať cez skúsenosť iných – v tomto prípade formou per extensum.

Fenomén Tomáš Baťa

Základnou otázkou, na ktorú sa pokúsime odpovedať, je „V čom bol Tomáš Baťa a jeho prístup fenomenálny?“ V prvom rade to bola samotná filozofia podnikania, v ktorej povýšil obuvnícke remeslo na priemyselné odvetvie medzinárodnej úrovne v čase *Veľkej hospodárskej krízy* (kedy mnohí podnikatelia zatvárali svoje firmy). Ďalej je to jeho idiografickosť, ktorá spočíva v tom, že nemal a dodnes nemá v *Čechách* a na *Slovensku* obdobu.

Výnimočnosťou (v podmienkach jeho doby) bolo rešpektovanie základných ľudských hodnôt smerom, tak k zamestnancom, ako aj k zákazníkovi. Významným reformným faktorom bolo zvyšovanie sociálno-ekonomickej situácie chudobných lokalít, akými boli v tom období mestá Zlín, Svit, Bardejov, ale aj ďalšie miesta v Európe, Afrike a Amerike. Jeho manažerizmus sa môže prezentovať špecifickou kultúrou organizácie s vysoko funkčným a motivačným systémom organizácie práce, obsahujúcim progresívne sociálne programy. Na ne nadväzoval kvalitný vzdelávací a výchovný systém zamestnancov. Ak by sme tieto fenomény pomenovali dnešným jazykom vedy išlo by o: rešpektovanie spoločenského kontextu – nástup moderny; globalizačné aktivity; rovnosť príležitostí; zamestnávateľ ústretový k zamestnancovi a jeho rodine; rešpektovanie tradičných a moderných hodnôt a dôraz na vlastnú empirickú skúsenosť. Dichotomický pohľad ukazuje aj smerom k autokracii, partokracii či kolaborácii (s tým sa mnohokrát stretávame vtedy, ak je jeho činnosť posudzovaná v plnej miere dnešnou optikou).

Pokračujúc v úvahách smerujeme k odpovedi „V čom spočíva jeho úspech?“ Sám o tom hovorí takto: *„Pri budovaní podniku nás hnala túžba tvoriť, poskytovať stále väčšiemu množstvu ľudí účasť na výhodách, ktoré náš závod ako robotníkom, tak spotrebiteľom umožňoval. Len tým zostanete nepremožiteľní. Akonáhle budete myslieť iba na seba, akonáhle prestanete slúžiť svojim závozom všeobecnému dobru, stanete sa zbytočnými a padnete neodvratne.“* V súvislosti s požiadavkou edukácie svojich zamestnancov – zverencov, Tomáš Baťa zdôrazňuje *„My rozhodne nepotrebujeme pre naše deti vysvedčenie. My potrebujeme, aby sa naučili dobre a rýchlo myslieť a tiež zarábať, aby dokázali udržať krok vo výrobe s Američanmi a Angličanmi lepšie, než sme to dokázali my. Aby mali odvahu hľadať si svoj chlieb inde než v štátnej pokladni. Aby rodičia nenariekali v krčme pri plnom džbánu na veľké výdavky na školstvo. Aby deti mali dobre platených učiteľov a aby si rodičia nemysleli, že starosť o výchovu detí patrí štátu“.*

Prezentované výroky súvisia s Baťovým životným štýlom. Tento možno prezentovať cez vybrané aspekty, ako je: výchova zamestnancov od ukončenia povinnej školskej dochádzky a príchodu do firmy; samospráva dielní; účasť robotníkov na zisku; škola mladých mužov a žien; podpora občianskej zodpovednosti; ponuka rôznych foriem vzdelávania; výchova vo voľnom čase; mestá zelene; rodinné komunity – Baťové domy; sociálna a zdravotná starostlivosť o zamestnancov; zabezpečenie v starobe a úverová politika firmy...

Zaujímavosťou je, že dokázal prepojiť vývoj trhovej ekonomiky so sociálnou sférou svojich zamestnancov a zákazníkov. V medzivojnovom období, v období *Velkej hospodárskej krízy* jeho trhovú ekonomiku, či ekonomiku trhu nesie mnohé trhovo-sociálne prvky ako napríklad: výrobu smeruje k výrobe valašských prešívaných papučí (1894); neskôr sú to poltopánky a kotníkové topánky z hrubého plátna *ségl*, ktoré sa stávajú vyhľadávaným artiklom v celom Rakúsko-Uhorsku (1897), kde zladuje nízku cenu a prítiažlivý módný vzhľad. V čase *I. sv. vojny* dostáva zákazku na vojenskú obuv, konkrétne išlo o baganče pre rakúsko-uhorskú armádu. V tomto prípade išlo podľa jeho slov o záchranu obyvateľov pred nezamestnanosťou a chudobou... Zásadným pre neho bol rok 1922, v čase *Velkej hospodárskej krízy*. Kedy znížil cenu obuvi na polovicu (ovládol trh v celej ČSR), znížil mzdy o 40%, a zaručil svojim zamestnancom predaj potravín, odevov a najnutnejších potrieb na polovicu bežnej sumy, tým si zabezpečil vlastnú cirkularitu predaja. Vďaka jeho produkcii v medzivojnovom období patrila ČSR k najväčším svetovým obuvníckym veľmociam. Špecifická kultúra organizácie bola prezentovaná prostredníctvom sloganov a pracovných hesiel. Konkrétnejšie:

- „*Náš zákazník – náš pán*“ (tým boli propagované topánky pre širokú verejnosť)
- „*Náš malý zákazník – náš veľký pán*“ (topánky pre deti)
- „*Boty – vaše vizitka*“ (lacné platené topánky)
- „*Střevíček, který vás učíní královnou plesu*“ (tanečné topánky)
- „*Meltonky v zimě – lék proti rýmě*“ (zimná obuv)
- „*Boty vzduchem chlazené*“ (športová obuv)
- „*Ať je blata sebevíc, galoším nevadí nic!*“ (gumená obuv).

Výskum sociálnych výhod (bývalých) zamestnancov Tomáša Baťu

Predmetom výskumu bola evalvácia teoretických konceptov, ktoré sú prezentované v súčasnej spisbe s reálnymi skúsenosťami bývalých zamestnancov Tomáša Baťu, konkrétne na Slovensku v meste Svit. V súvislosti s kultúrou organizácie Kudzbel (2001) udáva tieto výhody v Baťových závodoch:

- kládol dôraz na zdravé pracovné prostredie, bezpečnosť a hygienu práce,
- lekárska starostlivosť bola na vysokej úrovni,
- preferoval lacné, zdravé, kaloricky a nutrične vyvážené stravovanie v podnikových jedálňach, bufetoch, ako aj v jedálňach mimo podniku,
- poskytoval lacné a moderné bývanie vo vlastných domoch,
- poskytol trikrát vyššie platy ako bol celoštátny priemer,

- výkonnosť sedemkrát vyššiu ako celoštátny priemer,
- umožňoval lacné nákupy širokého sortimentu vo vlastných predajniach a obchodných domoch.

Podľa iného autora Pochylého (1990) o sociálnych výhodách v Baťových závodoch svedčia tieto údaje:

- pracovný týždeň v Baťových závodoch bol 40 hodinový a nie 48 hodinový, ako to bolo v celej republike,
- soboty a nedele boli voľné (aj keď v iných firmách bola sobota bežným pracovným dňom),
- všetky druhy práce boli vykonávané v normalizovaných budovách,
- budovy boli umiestnené v zeleni parkov a kvetinových záhonov,
- veľký dôraz kládol na čistotu na pracovisku,
- v niektorých dielňach bola namontovaná klimatizácia,
- príjmy zamestnancov umožňovali okrem životných potrieb aj vytvárať úspory.

Cieľom výskumu bolo zistiť sociálny systém Baťových závodov za čias Tomáša Baťu. Zamerali sme sa na skupinu žijúcich bývalých zamestnancov Tomáša Baťu, konkrétne v meste Svit. Prostredníctvom komparatívnej syntézy overiť, či teoretické zdroje vypovedajú o reálnom stave sociálnej situácie v Baťových závodoch a ako ich hodnotia samotní bývalí zamestnanci.

V súvislosti s metodológiou výskumu išlo o textovú analýzu dokumentov a mapovanie prostredníctvom dotazníka. Prihliadajúc na vek respondentov sme zvolili priamu administráciu z dôvodu, aby sme reagovali na vzniknuté otázky respondentov a respondentiek. Konkrétne išlo o 30 žijúcich respondentov/tky z mesta Svit, ktorí boli zamestnancami Baťových závodov v 20-tych rokoch minulého storočia.

Pýtali sme sa na to, či: Mali zamestnanci v podniku zabezpečené stravovanie? Mohli si zamestnanci Baťových závodov zvyšovať vzdelanie? Boli v Baťových závodoch možnosti osobného rastu a pracovného postupu? Aká bola starostlivosť o zdravie v Baťovej nemocnici? Boli vo voľnom čase podmienky na šport a kultúru? Bývali zamestnanci pracujúci v Baťových závodoch za nízke nájomné alebo mohli získať vlastný dom, či byt? Dostávali starší zamestnanci finančnú podporu?

Interpretácia výskumu

Výsledky výskumu potvrdzujú, že všetky sociálne výhody – od edukácie, podpory bývania, zdravotnej starostlivosti, stravovania, využívania voľného času, sociálneho zabezpečenia rodiny (aj v prípade staroby) - akcentované Pochylým (1990) a Kudzbelom (2001) boli realizované aj v prípade Svitú. Aj po mnohých decéniách zamestnanci Baťových závodov vo Svite pozitívne hodnotili viaceré aktivity, konkrétnejšie pozitívne hodnotili *Baťovú školu práce* a iné formy ako (tak, ako ich vymenovali samotní respondenti): Spoločenský dom pre kultúrno-spoločenské akcie; Exportná škola; Škola predavačov; Výcvikovo prijímaných pracovníkov; Vyššia ľudová škola Tomáša Baťu; Študijný ústav; Klub absolventov Baťovej školy práce; Sobotná konferencia vedúcich pracovníkov; Klub osobnej výkonnosti; Banská škola pre bankových pracovníkov v Ratiškoviciach a Škola umenia. Viacerí respondenti/ky zdôrazňovali, že mnohé aktivity boli realizované v samotnom Zlíne (stretávali sa tam zástupcovia všetkých závodov z *Česka* a *Slovenska*), kde boli pravidelne vyberaní zástupcovia jednotlivých klubov, krúžkov, dielní a pod. Mnohokrát sa zúčastňovali na športových podujatiach. Športový život sa sústreďoval v Športovom klube Baťa, v klube motoristickom, turistickom, leteckom a v telovýchovných jednotách Sokol, Orol a DT. Na aktívne športovanie v Zlíne bol vybudovaný veľký štadión s ihriskami pre futbal, hokej, volejbal, atletiku a hádzanú. Konkrétne pre športovú činnosť slúžili zamestnancom telocvične, z ktorých dve mali kryté tenisové kurty. Strediskom kultúrneho života vo všetkých „Baťových mestách“ bol *Spoločenský dom*, konkrétne v Zlíne to bol 11 poschodový hotel. Okrem reštaurácie a 300 izieb sa v ňom nachádzali aj rozsiahle kaviarenské a tanečné haly, celý rad spoločenských miestností, herní a klubovní. Medzi najrozšírenejšie príležitosti na užitočné strávenie voľného času patrili: kino na Námestí práce; verejná knižnica; hudobná škola; spevácky zbor Dvořák, Zlínske trio; hudobné akcie; výtvarné umenie – maliarska a sochárska tvorba.

Významnou oblasťou bola otázka stravovania. Tomáš Baťa presadzoval zdravú výživu pre zamestnancov už na začiatku dvadsiatych rokov minulého storočia. Pochylý (1990) udáva, že nosenie „konvičiek s kávou a batôžkov s chlebom“ mu vadilo a rovnako sa mu nepáčilo, že zamestnanci jedli tento nedôstojný obed v dielni alebo na nádvoříach závodu. Na jeho podnet vznikla závodná kuchyňa s jedálňou. Postupne s prijímaním zamestnancov sa táto stravovacia

organizácia rozrástla a zabezpečovala kvalitné stravovanie pre všetkých zamestnancov Baťových závodov. Všetci „baťovci“ sa stravovali podľa toho, či boli slobodní alebo mali rodiny. Spoločné jedálne slúžili pre slobodných zamestnancov. Stravovanie rodín riešila dodávateľská služba. Mäsitý obed s polievkou a príkrmom stál toľko ako priemerná mzda za dvadsať minút práce v dielni. Na kvalitu jedla dozerala odborná kontrola. Jedlá boli dostatočne sýte, chutné a pekne naservírované. Dodávateľská služba pre rodiny nemala na poskytovanie tejto služby monopol. Jedlá neboli predražené, boli z kvalitných surovín a kvalitne pripravované.

V súvislosti so zdravotnou starostlivosťou respondenti/ky poukazovali na fakt, že starostlivosť o zdravie bola základným a najrozšírenejším odvetvím poskytovania sociálnych služieb zamestnancom v Baťových závodoch. Baťova nemocnica v Zlíne bola v tom čase moderným zdravotníckym areálom, vybavená pre všetky druhy lekárskej starostlivosti¹⁶³. Druhou dôležitou časťou zdravotnej starostlivosti bol Sociálno-zdravotný ústav. Pozostával z úradov Okresnej nemocenskej poisťovne, ktorej členmi boli aj všetci zamestnanci Baťovho podniku. Treťou významnou súčasťou zdravotnej starostlivosti o zamestnancov bola Zdravotná matrika.

Výsledkom jeho novej organizácie bývania, výživy a práce bolo zlepšenie zdravia občanov a takmer úplné vymiznutie tuberkulózy a týfusu.

Oblasť bývania patrila medzi ďalšie významné oblasti. Zásadou bolo poskytnúť zamestnancom kvalitné bývanie v zdravom prostredí za nízku cenu. Rodinné domy budoval Tomáš Baťa s cieľom vytvoriť dôstojné bývanie pre zamestnancov, aby si na týždenné nájomné mohol zarobiť robotník za tri hodiny práce. Nájomné nepresiahlo 4 až 8% mzdy robotníka a 10% mzdy úradníka. Cena takéhoto domu mala predstavovať maximálne jednoročný plat zamestnanca, ktorý mal záujem si dom sám postaviť. Aby sa vysoké náklady na sociálne výdavky zamestnancov nepremietli do ceny výrobkov, museli byť rodinné domy stavané štandardizované, v čo najväčšom počte a s využitím racionalizačných opatrení transformovaných na stavebné oddelenie Baťových závodov. Slobodní zamestnanci továrne a študenti bývali v internátoch. Pri porovnaní ceny nájomného a týždenných zárobkov je jasné,

¹⁶³ Pôvodne mala byť závodnou nemocnicou, neskôr sa však jej služba rozšírila na všetkých občanov mesta, jeho okolie aj pre zamestnancov z iných „Baťových miest“. Mala dve chirurgické oddelenia, oddelenie pre vnútorné choroby, infekčné a tuberkulózu, ďalej oddelenie ortopedické, stomatologické, ženské, pôrodnicu, oddelenie pre detské choroby a kojencov, a pre choroby ušné, nosné a krčné. Spolu s úrazovým oddelením, umiestneným v strede mesta v budove Sociálno-zdravotného ústavu, mala Baťova nemocnica 340 lôžok.

že zamestnanci mali vytvorené priaznivé podmienky. Domy stavalo stavebné oddelenie Baťových závodov.

Významne bol respondentmi/tkami oceňovaný *Baťov podporný fond*, ktorý sa zameriaval na:

- poskytovanie výpomoci zamestnancov firmy Baťa pri narodení dieťaťa;
- poskytovanie výpomoci zamestnancov firmy Baťa pri dlhej chorobe;
- poskytovanie výpomoci zamestnancom firmy Baťa pri úmrtí v rodine;
- prilepšenie vdovských rent;
- prilepšenie invalidných rent;
- zriaďovanie ozdravovní pre zamestnancov firmy Baťa;
- udeľovanie podpôr starnúcim zamestnancom a ich rodinným príslušníkom;
- podporu bytovej akcie;
- podporu vzdelávacích, kultúrnych, telovýchovných a iných akcií zamestnancov firmy Baťa.

Osobitnú pozornosť vo výskume sme venovali sociálnemu cíteniu Tomáša Baťu, ktoré sa prejavilo zladením vlastných záujmov s potrebami spoločnosti. Tomáš Baťa si systematickou prácou s ľuďmi a dôrazom na ich sociálne zázemie získal náklonnosť svojich zamestnancov a ich rodinných príslušníkov, čo je nevyčísľiteľný prínos pre konečné pracovné výsledky. Baťov výchovný systém pripravoval pracovitých, iniciatívnych a podnikavých odborníkov a podporil ich túžbu po sebazvedávaní. Tieto intervencie viedli k vyprofilovaniu spoľahlivej pracovitej generácie. Tomáš Baťa venoval veľké množstvo času i prostriedkov sociálnej starostlivosti svojich pracovníkov a pracovníčok. Vybuďoval edukačný systém, ktorým prechádzali všetci pracovníci bez rozdielu pôvodu, veku, či vyznania. Cieľom tohto systému bolo vzdelávať zamestnancov s motiváciou dosiahnuť vyššie postavenie v zamestnaní a v živote. Tomáš Baťa veril v ľudské schopnosti a formoval v ľuďoch dôveru v seba.

Záver

V predmetnej diskusii sa ponúkajú inšpirácie pre súčasnú sociálnu prácu. Predovšetkým je to oblasť firemnej či podnikovej sociálnej práce v kontexte aktuálneho stavu poznania. Historický výskum, predovšetkým toho typu, môže priniesť interpretácie reflektované v aktuálnom dobovom kontexte. Osobnosť Tomáša Baťu predstavuje významný príklad teoretického prepracovania i praktickej aplikácie základných východísk firemnej sociálnej

práce – s dôrazom etického vymedzenia účelu sociálnej práce v oblasti osobnostného rastu ako predpokladu manažérskych a výkonových úspechov. Na pozadí života T. Baťu je možné dokumentovať model (či modely) sociálnej práce.

Túto teoreticko-empirickú úvahu je možné ukončiť slovami Tomáša Baťu: „*Náš život je jediným predmetom na tomto svete, ktorý nemôžeme považovať za svoje súkromné vlastníctvo, lebo sme ničím neprispeli k jeho vybudovaniu. Bol nám iba prepožičaný s povinnosťou odovzdať ho potomstvu rozmnožený a zdokonalený. Majme cieľ. Človek bez cieľa sa potáca odo dňa ku dňu ako bludná ovca. Pevný cieľ a rozhodná vôľa dosiahnuť ho tvorí chrbticu nášho života, dodáva svalom i mozgu energiu. Ľudia, ktorí vedia čo chcú, ktorí dňom i nocou majú pred očami vytýčenú metu a celou svojou bytosťou sa venujú práci k tomuto cieľu, prekonajú všetky prekážky. Tým patrí víťazstvo. Preto majú naši vrstovníci a ešte viac naše potomstvo právo žiadať vyúčtovanie nášho života.*“

Príspevok vznikol ako výstup z riešenia Projektu VEGA MŠVVaŠ SR č. 1/0146/14 s názvom *Teoretické a metodologické kontexty socioterapie ako novoobjavenej metódy sociálnej práce.*

Zoznam použitej literatúry

BAŤA, Tomáš. 1928. *Mé začátky*. Zlín: Tisk.

BAŤA, Tomáš. 1990. *Úvahy a projevy*. Praha: Institut řízení.

BAUMANN, Karel. 2001. Řízení u firmy Baťa. In: *Sborník referátů z konference: Tvůrčí odkaz Tomáše Bati a současné podnikatelské metody*. Zlín: UTB.

BROŽ, Ivan. 1990. *Sága rodu Baťovcov*. Bratislava: Práca.

BROŽ, Ivan. 2003. Podnikanie Jána Baťu na Slovensku. In *Historická revue*, roč. XIV, č. 12, s. 20-21.

CEKOTA, Antonín. 1929. *Baťa – myšlenky, činy, život a práce*. Zlín: Tisk.

DVOŘÁKOVÁ, Eva. 1960. *Batismus a Baťovci*. Gottwaldov: Krajské nakladatelství Gottwaldov.

IVANOV, Miroslav. 1998. *Sága o životě a smrti Jana Bati a jeho bratra Tomáše*. Vizovice: Lípa.

JASSINGER, Alfréd. 1991. *Ba'ov systém podnikateľského riadenia – inšpirácia pre súčasné podnikové riadenie*. Nitra: Inštitút výchovy a vzdelávania.

KUDZBEL, Marek. 2001. *Ba'a – hospodársky zázrak*. Marianka: Marada Capital Services.

LEHÁR, Bohumil. 1960. *Dějiny Ba'ova koncernu*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

MENČÍK, František. 1993. *Poskokem u Jana Bati*. Praha: Victoria Publishing.

PAYNE, Malcolm, 2005. *Modern Social Work Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

POCHYLÝ, Jaroslav. 1990. *Ba'ova průmyslová demokracie*. Praha: Utrin.

TOMIČOVÁ, Katarína. *Ba'a a jeho sociálny systém*. (Diplomová práca). Školiteľka Balogová, B. Prešov: PBF.

VALACH, František. 1990. *Fenomén Ba'a*. Praha: Práca.

ZELENÝ, Milan. 2005. *Cesty k úspěchu. Trvalé hodnoty soustavy Ba'a*. Zlín: Čintamáni.

DĚJINY SOCIÁLNÍ PRÁCE NA ÚZEMÍ DNEŠNÍ ČR A SR

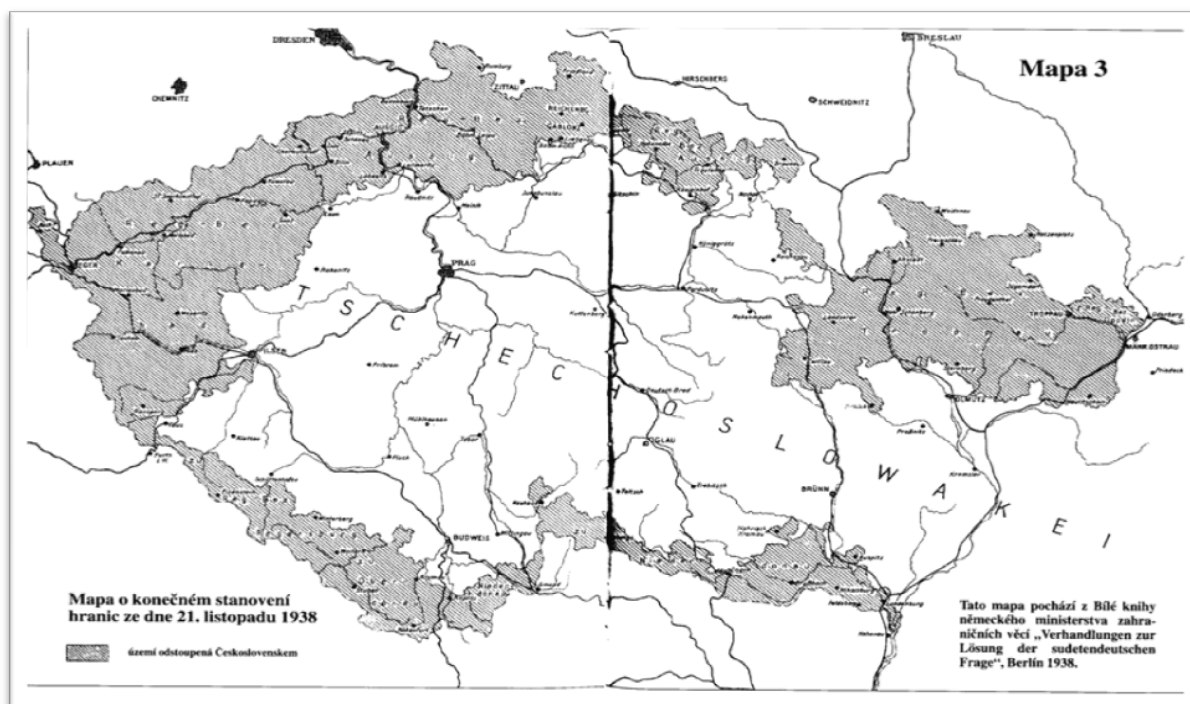
ČESKOSLOVENŠTÍ PŘESTĚHOVALCI V LETECH 1938-1945- PŘÍSPĚVEK K SOCIOLOGII MIGRACE OBYVATEL POHRANIČNÍCH OBLASTÍ ČESKÝCH ZEMÍ – PŘÍKLAD PROGRAMU SOCIÁLNÍ PÉČE O UPRCHLÍKY

(rozšířené pracovní teze)

VÁCLAV HOUŽVIČKA¹⁶⁴

Na podzim roku 1938 po záboru pohraničních oblastí českých zemí, který proběhl na základě Mnichovské dohody došlo ke spontánnímu útěku a vyhánění německých demokratů a odpůrců nacismu, Židů a mnoha Čechů usazených v pohraničí.¹⁶⁵

Obr. 1.: Německé územní požadavky vůči Československu obsažené v Godesbergském ultimatu z 23. září 1938

¹⁶⁴ doc. PhDr. Václav Houžvička, Ph.D. – Katedra práva a politologie FSE UJEP v Ústí nad Labem, vaclav.houzvicka@ujep.cz

¹⁶⁵ Kol. 1996. *Konfliktní společnosti, katastrofa, uvolnění*. Praha: UMV. 20.

Dohoda z Mnichova obsahovala několik bodů formulovaných tak, že otevíraly možnost pro další závažná jednání směřující ke změnám požadavků německé strany a vynuceným ústupkům české strany, které ve všech případech vyzněly ve prospěch agresora v tom smyslu, že bylo zabráno mnohem větší území, bez ohledu na vytyčené principy územního vymezení záboru území na základě „etnografického stanovení pásem.“ Anglie a Francie ustoupily Německu v požadavku, že budou do záboru začleněny oblasti s nadpoloviční většinou německého obyvatelstva (na základě stavu z roku 1918). De facto to znamenalo postupovat podle sčítání lidu z roku 1910, kdy sčítacím kritériem nebyla mateřská, ale takzvaná obcovací řeč (*Umgangssprache*), což nahrávalo Němcům. Protože nebylo stanoveno, zda pro procentuální podíl je rozhodující správní jednotkou obec, soudní nebo politický okres, dostaly se do záboru i takové politické okresy, kde nebyl dosažen limit poloviny počtu Němců ani před rokem 1918.¹⁶⁶

Migrační vlny z pohraničí českých zemí

- 1. vlna – Židé po první mobilizaci-květen 1938 – všechny zaměstnanecké kategorie,
- 2. vlna po 12. září 1938 a projevu A. Hitlera v Norimberku-němečtí antifašisté a demokraté,
- 3. vlna – po podpisu Mnichovské dohody,
- Nejpočetněji zastoupeny profesní skupiny- dělníci, živnostníci, státní zaměstnanci
- Hranice definující situaci útěku a vyhnání je velmi plynulá-spojnicí tvoří nedobrovolnost rozhodnutí, které musí osoba/skupina osob podstoupit.

Mnichovská dohoda byla koncipována a zdůvodňována jako zjednodušení i rozporů mezi státními hranicemi a národnostní strukturou osídlení pohraničních oblast. Avšak národnostní struktura se příliš nezjednodušila, neboť v nezabraném vnitrozemí zůstalo 235 000 Němců a v odtrženém pohraničí pozdější župy Sudety zůstalo podle kvalifikovaného odhadu J. Bartoše 578 000 Čechů. Z obsazených území ovšem prchali rovněž němečtí antifašisté, demokraté (odhadovaný počet 10-30 000), téměř úplná skupina židovského obyvatelstva (asi 15 000) a další.

¹⁶⁶ Bartoš, J. 1996., Mnichov a československé pohraničí,“in *Vyhnání Čechů z pohraničí 1938*. Praha: ÚMV.6-7.

Na pomoc přesídlencům

- založen *Ústav pro péči o přestěhovalce* (dříve uprchlíky) při ministerstvu vnitra-odbory: sociálně zdravotní, usidlovací, vystěhovalecký, finanční
- Jaroslav Šíma – autor publikace, sekretář Ústavu pověřen zpracování statistických dat
- Prvé zpracování publikace bylo 1941 cenzurou zabaveno, autor vyslýchán,
- 1942 byl J. Šíma pověřen Výborem pro pomoc přestěhovalcům pověřen, aby za pomoci Sociálního ústavu provedl šetření o sociálních a hospodářských poměrech přestěhovalců
- Hledisko především sociologické-poměry a události po přestěhování-všeobecné rysy problému-typizace

Ojedinelá publikace J. Šímy *Českoslovenští přestěhovalci* podrobně mapuje problematiku našich migrantů z hlediska sociologického, zejména cenné jsou detaily motivů, které vedly migranty k opuštění domovů. Většina respondentů uvádí, že pociťovali strach a obavy, zejména se obávali o život „aktivisté“ z řad německy mluvících obyvatel ČSR. Skutečné potíže jako důvod pro opuštění svých domovů v pohraničí uvádělo téměř 30% respondentů a obavy před potížemi uvedlo téměř 40% dotazovaných. Celkem 19% uvedlo, že touží žít buď mezi občany české národnosti nebo na území ČSR. Podle Šímy přišlo z pohraničí do vnitrozemí k 1. červenci 1939 celkem 196 714 přestěhovalců a 22 403 cizích státních příslušníků.¹⁶⁷ Pro řešení problematiky a péči o migranty byl zřízen *Ústav pro péči o přestěhovalce*, jehož činnost byla ukončena až v roce 1944.

Počty přestěhovalců

- Ze záborového území vyhnáno a uprchlo k 1.7. 1939 171 tisíc osob
- Z území zabraného Polskem 19 500 osob
- Státní správa přeložila 55 tisíc osob ze zabraného území a 3500 z Těšínska
- Evakuováno 130 tisíc rodinných příslušníků
- Migrace z odstoupených území celkem 370 tisíc osob
- V okupovaném území zůstalo nejméně půl milionu Čechů

¹⁶⁷ Šíma, J. 1945. *Českoslovenští přestěhovalci 1938-1945*. Praha: Societas. 5-8, 103.

Metodika registrace

- Předmět šetření statisticko-registračního šetření národnost, náboženství, zaměstnání, důvody odchodu zjišťovalo data dotčených osob po pěti letech (1944)
- Sepisovány sčítací archy, kartotéky Ústavu a okresních úřadů, abecedně řazený-rodinná konstelace,
- Uprchlík musel vyplnit základní tiskopis (kromě dalších formulářů) o pěti bodech- základní osobní data narození, národnost, bydliště aj.-jaký majetek přivezl z obsazeného území-důvod opuštění trvalého bydliště-zdroje momentální obživy-zda se hodlá vrátit do původního bydliště¹⁶⁸,
- Zjištěné závěry zejména mířily k definici tempa a průběhu asimilace-řešení problému,
- Podkladem zaprotokolované výpovědi běženců na policejních úřadech,
- Státní úřad statistický, všeobecný soupis přestěhovalců-užito dat z července 1939, kdy vypracována první verze-následující pozdější změny byly nevýznamné,
- Zaznamenány byly autentické výpovědi-nejedná se však o reprezentativní šetření skupiny cca 250 tisíc registrovaných osob.

Koordinovaný přístup k řešení problému uprchlíků

- Organizační zkušenosti spolupráce dobrovolnických organizací a úřadů-průřezová koordinace agendy různých rezortů,
- Vzájemně propojená/vícezdrojová registrace osob potřebujících péči,
- Cenné jsou z hlediska faktografického zejména obecné sociologické poznatky typu – motivace k opuštění domova,
- Uváděny byly důvody převážně negativní obavy hospodářské povahy (Češi a Židé), mezi prchajícími Němci antifašistické přesvědčení-obavy z fyzického ohrožení uvedlo 71%.

Důvody/motivace odchodu obyvatel z území anektovaných nacistickým Německem

- Uprchlíci (především české národnosti) uvádějí skutečné obtíže -31% byl jsem ohrožován na životě, příslušnost k čs. jednotkám SOS¹⁶⁹, neumím německy, byl jsem v Sokole či Národní jednotě, byl jsem uvědomělým Čechem, legionář, židovský zaměstnavatel rovněž uprchl aj.,
- Pětina tázaných uvedla pozitivní/citové důvody-odcházím ke svým,
- Zřízení Ústavu představovalo určitý předěl, neboť v období první republiky byla péče o uprchlíky především náplní soukromých iniciativ,¹⁷⁰

¹⁶⁸ Radvanovský, Z. 1998. *Historie okupovaného pohraničí 1938-1945*. sv.2. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně. S. 23

¹⁶⁹ Stráž obrany státu-čs. jednotky ustavené v období zvýšeného ohrožení ČSR.

¹⁷⁰ Dle sdělení doc.P. Brnuly první metodické materiály k dané problematice připravovány ve státních orgánech ČSR již koncem dvacátých let 20. století.

- Mobilita migrujících mužů byla ve sledovaném období výrazně vyšší než žen.

Úryvek textu autentického svědectví jednoho z uprchlíků:

(Věra Navrátilová, tehdy Valšová)

Po mém narození se naše rodina odstěhovala do Valšova u Bruntálu, kde jsme pokojně žili až do příchodu německých okupantů. Otec pracoval u dráhy jako posunovač a matka se doma starala o naše malé hospodářství. Měli jsme drůbež, králíky, kozy, vepře, vlastnili jsme pole a zahradu. I když v této oblasti byly české rodiny v menšině, žili jsme zde ve shodě a pokoji až do doby, kdy vstoupila na toto území německá armáda.

A zde začínají útrapy naší rodiny. Do 24 hodin jsme se museli vystěhovat do vnitrozemí-k domku byl přistaven nákladní vagon a co jsme stačili pobrat a sbalit, jsme si vzali, zbytek zůstal na místě. Do oblasti, kde žila babička a celá rodina, Třebovice u Ostravy, jsme rovněž nesměli, bylo to také zabrané území. A tak jsme jezdili od města k městu a hledali střechu nad hlavou, hladoví, zmrzlí. První zastavení bylo v Bystřici pod Hostýnem, kde jsme v jedné mokré místnosti, komoře za stodolou, žili rok. Pak si otec našel místo v Olomouci, kde jsme se třikrát stěhovali, abychom žili alespoň trochu slušně.¹⁷¹

Plány přestěhovalců a solidarita české společnosti

- Charitativní pomoc byla z hlediska časového pouze přechodného rázu,
- Značná část uprchlíků jiných než českých národností zamířila do ciziny,
- Listopad 1938-dohoda *Fondu londýnského starosty a Výboru pro pomoc uprchlíkům* o dělbě aktivit-Komitét Fondu se soustředil na péči o hromadné ubytovny, Výbor na individuální péči poskytovanou v domácnostech,
- O židovské uprchlíky pečovaly židovské náboženské obce a Sociální ústav židovských náboženských obcí,
- Němečtí uprchlíci žili z vlastních prostředků nebo stranického zaopatření (sociální demokraté, komunisté, odpůrci nacismu). Komunisty podporoval též Šaldův komitét¹⁷² zřízený roku 1934 jako Sdružení k podpoře německých emigrantů, Akční výbor sudetoněmecké uprchlické pomoci podporoval členy bývalých německých aktivistických stran, jejichž ministři zasedali ve vládách čs. republiky,

¹⁷¹ *Vyhnání Čechů z pohraničí 1938. Vzpomínky.1996. Praha: Ústav mezinárodních vztahů/Kruh občanů České republiky vyhnáných v r. 1938 z pohraničí. s. 190.*

¹⁷² Šaldův komitét – posléze zahrnoval též Pomocný výbor pro německé uprchlíky.

- Od jara 1939 byla snaha postupně likvidovat podpůrné akce-v péči měli zůstat pouze osoby bez domovské příslušnosti, přestárlí a opuštěné děti,
- Všeobecná likvidace uprchlických táborů nařízena Ústavem k 5. květnu 1939.

Ve znamení národní a rasové očisty

- Pro Čechy, Židy i německé antifašisty nastalo jedno z nejtěžších období-násilí ordnerů a Sudetendeutsches Freikorps probíhalo v celém pohraničí ve jménu „očisty území“ (K.H. Frank),
- Uplatňováno vyhoštění Čechů pomocí vypovídacích výměrů,
- Československé úřady v průběhu druhé republiky marně protestovaly proti zacházení s Čechy v anektovaném území,
- Trvalý tlak (kulturní, hospodářský a politický) proti české menšině v odtrženém území -žádná menšinová nebo jiná národní práva.

Dovětek: Přesídlování obyvatel na území Protektorátu Čechy a Morava

Přemísťování etnických skupin, které proběhlo v závěru druhé světové války a vzápětí po jejím skončení, bylo svým rozsahem bezprecedentní. V samotné Evropě se dotklo osudů více než osmnácti milionů osob. Z toho více než dvanáct milionů tvořili příslušníci skupin etnických Němců z území Československa, Polska, Maďarska, Rumunska a Jugoslávie.¹⁷³ K prvním postiženým však patřili, ještě před vypuknutím války, Češi z území odstoupených v důsledku Mnichovské dohody, jakož i sudetoněmečtí odpůrci nacismu.

V záborovém území se znacizování sudetští Němci dožadovali tvrdších zákroků proti Čechům. Bojovný, avšak příliš „lokální a tradiční“ pohled sudetoněmeckých nacistů na českou otázku musel však nakonec ustoupit stanoviskům a zájmům říšských míst a zvláště pak SS v čele s H. Himmlerem.¹⁷⁴ Důvodem umírněnosti byly však pouze praktické ohledy na udržení hladkého chodu válečné výroby pro potřeby říše, nikoliv soucit s osudem Čechů. Úsilí sudetoněmeckého vedení o vysídlení Čechů na území Protektorátu Čechy a Morava naráželo na odpor K. H. Franka a R. Heydricha. Frank odmítl již 22. září 1939 dopisem

¹⁷³ Schechtman, J. S. (1962): *Postwar Population Transfers in Europe 1945-1955*. VIII. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. Z německého pohledu viz např. Aust, S.-Burgdorff, S.(Hg.) 2002. *Die Flucht-Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. Stuttgart/München: Deutsche Verlags-Anstalt.

¹⁷⁴ Podrobně viz Bartoš, J. 1986. *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938-1945*. Praha: ČSPB. 78-79.

dolnodunajskému župnímu vedoucímu Jurymu přesídlování Čechů s odvoláním na potřebu zachovat klid v českých zemích a neznepokojovat protektorátní obyvatelstvo.

Říšskoněmecké úřady nemínily zahnat Čechy v pohraničí (podobně jako v Protektorátu) do bezvýchodné situace, která by je nutila škodit Německu politicky i hospodářsky. Nicméně ze státní správy a samosprávy na území sudetské župy byli vyloučeni naprosto všichni Češi (jakkoliv v letech ČSR kritizovali sudetští Němci neustále malý podíl zastoupení ve státní službě). České obyvatelstvo pohraničí bylo zbaveno všech základních politických a národnostních práv. Jeho úkolem bylo poslouchat a pracovat pro říši.

Důkazem, že mnichovské „řešení“ národnostních problémů ČSR zdaleka neodstranilo etnickou nesourodost a komplikace z ní vyplývající, je poznatek, že jedním z charakteristických rysů nově zřízené říšské župy Sudety byla její silná česká menšina. Německé úřady svým postupem rozšířily počet Čechů v záborovém území pohraničních oblastí, neboť prosazovaly požadavek, aby hranice byly stanoveny „pokud možno velkoryse“ ve prospěch říše. V oblastech s nejasně vymezenou národnostní většinou se mezinárodní výbor jednomyslně vzdal 13. října 1938 požadavku smluveného plebiscitu, který mnichovská dohoda stanovila. Byl to důsledek ofenzivního kroku německé delegace, která tvrdila, že „v demarkační linii byla již nalezena hranice etnografická.“ V této souvislosti se vedení SdP pokoušelo ovlivňovat rozhodování německé vlády rozsáhlými teritoriálními nároky.¹⁷⁵

Další osud této menšiny bez ochrany byl nejistý.¹⁷⁶Důvodem, proč nebyli Češi po záboru Sudet masově vypovídáni byl také zájem říšské vlády na tom, aby nepřišla o zbývající německou menšinu ve „zmenšené“ ČSR, jako o nástroj zahraničně politického nátlaku na okleštěnou ČSR. Proto se vláda Německé říše dohodla s československou vládou na tom, že vyhošťovací paragraf použije jen po vzájemné dohodě. Říšské úřady však neměly v úmyslu poskytnout Čechům v Sudetech jakákoliv práva (ať optovali pro německou příslušnost nebo ne). V tomto ohledu nalézali v sudetoněmeckém prostředí spontánní podporu.

Od počátku jednání německé vlády se „zbytkovou“ ČSR o společném prohlášení bylo zřejmé, že text má být formulován tak, aby neobsahoval žádné závazky vůči české menšině v Sudetech. Ostatně její osud příliš nedojímal ani mnichovské mírotvůrce. Mezistátní výbor

¹⁷⁵ Zimmermann, V. *Sudetští Němci v nacistickém státě*. 241.

¹⁷⁶ Názory na počty Čechů v pohraničních oblastech se rozcházejí. Za prokázané lze považovat, že podle čs. sčítání žilo na všech územích odstoupených na podzim 1938 říši 726 416 Čechů. V. Zimmermann považuje s ohledem na nespolehlivost početních údajů za pracovní základ údaj 291 000 Čechů v říšské župě Sudety, tedy 9,9% celkového počtu obyvatel odtrženého území.

pro sledování menšinové problematiky byl sice založen, ale nikdy se nesešel. Prohlášení Říše a ČSR z 20. listopadu 1938 obsahující formulace k ochraně menšinových práv zůstala prázdnou floskulí.

Německý historik V. Zimmermann uvádí příklad vyhnání 40 Čechů z Nýřan na Plzeňsku, obviněných z toho, že poškodili telefonní kabel. Československá vláda proti vysídlení protestovala 31. října 1938 prostřednictvím berlínského vyslanectví, avšak R. Heydrich vše popřel, současně ale potvrdil, že při této příležitosti byli vyzváni protiněmečtí českoslovenští železničáři, aby „co nejdříve“ opustili říšské území.¹⁷⁷

Jinak ovšem se sudetoněmeckému vedení nedařilo prosadit vysídlení Čechů. Například v roce 1941 ztroskotala snaha vyhostit sedm tisíc českých dělníků i s rodinami z Opavského vládního kraje. Sudetoněmečtí funkcionáři se museli smířit s přítomností české menšiny, kterou jim vnutily nadřazené zájmy říšské politiky, které ještě mnohem důrazněji prosazoval R. Heydrich, dosazený v září 1941 do funkce zastupujícího říšského protektora. Rovněž on spatřoval řešení „české otázky“ především v systematickém poněmčování, s cílem udržet produkci českých zemí ve službách válečné mašinerie třetí říše.¹⁷⁸

Sudetoněmeckému vedení tedy nezbylo, než si zvyknout na pokračující přítomnost Čechů a řešit situaci pomocí národně politického posilování území s vysokým podílem německy mluvícího obyvatelstva. Obdobně říšská vláda prováděla aktivní „pohraniční politiku“ na územích ležících při státní hranici. Kupodivu i po připojení pohraničí k říši očekával se v oblastech s velkým podílem Čechů „zápas o pohraničí.“ Jak vyplývá ze zpravodajských relací Sicherheitsdienstu mělo toto hodnocení původ především v intervenci sudetoněmeckých činitelů, což V. Zimmermann dokládá na zprávě z 13. prosince 1939: „Etničtí Němci na těchto územích očekávají, že v rámci posilování německého národního

¹⁷⁷ Zimmermann, V. 2001. *Sudetští Němci v nacistickém státě*. Praha: Argo. 85-86.

¹⁷⁸ „Vzhledem k válce a z taktických důvodů nesmíme připustit, aby se Čech v jistých věcech rozzuřil a vybuchl, i když musíme být v tomto okamžiku z jistých taktických důvodů tvrdí...tento prostor se jednou musí stát německým a Čech tady nemá už koneckonců co pohledávat. Potřebuji v tomto prostoru klid, aby dělník, aby český dělník zde nasadil pro německé válečné úsilí plně svou pracovní sílu a abychom nezdržovali při zdejším obrovském válečném průmyslu přísun a další rozvoj zbrojního průmyslu... Musíme uvážit, co s nimi uděláme. U jedné části špatně smýšlejících lidí dobré rasy nezbude nic jiného, než se pokusit usídlit je v říši, v čistě německém prostředí, poněmčit je a převychovat jejich smýšlení nebo, když to nepůjde, postavit je nakonec ke zdi, poněvadž vystěhovat je nemohu, neboť by tam na východě vytvořili vedoucí vrstvu, která by se postavila proti nám.“ Text nástupního projevu R. Heydricha v pražském Černínském paláci 2. 10. 1941. *Chtěli nás vyhubit* (dokumenty o nacistické vyhlazovací a germanizační politice v českých zemích). 1961. Praha: SPB/Naše vojsko. 125-137.

živlu v Sudetech se bude plánovitě pracovat na tom, aby jmenované oblasti prostoupil německý národní živel i německá kulturní a hospodářská opatření.¹⁷⁹

Seznam použité literatury

Bartoš, J. 1986. *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938-1945*. ČSPB: Praha.

Benda, J. 2013. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938 – 1939*. Karolinum: Praha.

Houžvička, V. 2005. *Návraty sudetské otázky*. Karolinum: Praha.

Radvanovský, Z. 1998. *Historie okupovaného pohraničí 1938-1945*. sv. 2. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.

Šíma, J. 1945. *Českoslovenští přestěhovalci v letech 1938-1945*. Societas: Praha.

Zimmermann, V. 2001. *Sudetští Němci v nacistickém státě*. Praha: Argo.

Sborník. *Vyhnání Čechů z pohraničí 1938. Vzpomínky*. 1996. Praha: Ústav mezinárodních vztahů/Kruh občanů České republiky vyhnaných v r. 1938 z pohraničí.

¹⁷⁹ Zimmermann, V. cit.d. 248.

TOTALITNÍ REŽIMY - ČERNÝ PETR PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI ANEB ÚVAHY O MINULOSTI PRO SOUČASNOST I BUDOUCNOST¹⁸⁰

PAVLA KODYMOVÁ¹⁸¹

„Nacistický a komunistický režim si vytvářejí „objektivní nepřátele“, jejichž „identita se mění podle převládajících okolností – takže jakmile je jedna skupina likvidována, může být vyhlášena válka jiné“

Hannah Arendtová

Dlouhý styk se zlem, stejně jako s dobrem vede k tomu, že v něm člověk najde zalíbení.

L. A. Seneca

Abstrakt: Článek je zaměřen na možnou inspiraci v historii oboru sociální práce pro její současnost.

Klíčové slová: Sociální práce, historie,

Abstract: This article is focused on the possible inspiration in the history of social work for the present

Keywords: Social work, history,

V důsledku rychle se propojujícího světa se odehrávají změny na všech úrovních: osobní, komunitní i globální. Objevují se významné rozmanitosti rodiny a rodinných struktur, které spolu s vzhledem do toho, co tvoří komunitu, začnou vyžadovat od sociálních pracovníků, přehodnocení dosud aplikovaných postupů intervencí. Také migrace rodin z jedné kultury do nové si pak postupně vynutí vývoj paradigmatu praxe na "člověk-ve-dvou-prostředí". Ani "Informační společnost" a její propojení s rozvojem technologií a internetu

¹⁸⁰ Článek se zabývá pouze ilustrativními příklady z období obou totalitních režimů, nikoliv jejich vyčerpávajícím výčtem, který by vystačil na dvě samostatné monografie.

¹⁸¹ PhDr. Pavla Kodymová, Ph.D. Katedra sociální práce Filozofická fakulta Univerzita Karlova v Praze pavla.kodymova@ff.cuni.cz

ne přestane nabízet další příležitosti-a-výzvy k poskytování služeb v elektronickém prostoru formou alternativních metod a intervencí, ale zároveň vyvolává potřebu se věnovat v tomto kontextu nově formulovaným etickým a právním otázkám, jako například práva klientů, soukromí, důvěrnost a odpovědnost.¹⁸² Mimo to, že sociální práce čelí uvedeným a mnohým dalším výzvám, dostává se jako povolání do situace, kdy společnost opět přehodnocuje její účinnost i relevanci. Toto se projevuje tak, že (a) přístup k účelu sociální práce je zjednodušený na duální aktivitu zprostředkování mezi péčí a kontrolou, (b) sociální pracovníci jsou vyzýváni, aby opět prokazovali, čím se jejich praxe a používané metody liší od praxe a metod dalších pomáhajících profesí, zároveň s tím, že (c) přichází ztráta respektování odborných znalostí i zkušeností a zřetelná snaha o degradaci profese spoléháním se na poskytování služeb neprofesionálními pracovníky. V důsledku této snahy o deprofesionalizaci oboru pak lidé, kteří rozhodují o tom, které metody budou využívány, nemají vždy dostatek znalostí, aby se mohli správně rozhodnout. A možná ještě hůř – oni si mnohdy tuto nedostatečnost ani neuvědomují, a proto ji ani neřeší. Přitom praxe sociální práce nabízí celou řadu aktivit, včetně různých forem terapie a poradenství, skupinové a komunitní práce; formulování politiky a analýzy; advokacie a politických intervencí. Podílí se na formulování a prosazování sociálních strategií, tedy začlenění do koherentního celku mikro-makro, osobně -politického rozměru intervence. Sociální pracovník tedy mimo jiné vytváří a obhajuje účinné politiky pro klienty, sociálních pracovníků a agentur¹⁸³.

Z uvedeného vyplývá, že sociální pracovníci čelí výzvám proměny potřeb společnosti a tím i potřebě modifikace dosud uplatňovaných či na našem území dosud opomíjených intervencí, snahám o deprofesionalizaci profese. A ještě silněji mnozí z nich pociťují politický tlak vyvíjený správou a samosprávou ve snaze ovlivňovat a modelovat sociální práci a sociální služby k naplnění vlastních cílů. Tyto se pak v praxi sociální práce mnohdy sociálním pracovníkům vynořují ve formě etických dilemat, jako např. „odpovědnost k obci (zaměstnavateli) vs. obec, která preferuje pouze populární formy služeb. V některých obcích může docházet k preferenci omezeného okruhu forem určitých služeb, a to pouze těch, které jsou populární u veřejnosti. (...) Pro sociální pracovníky pak vzniká etické dilema, jak naplnit profesní závazek „pomáhat“, když zadavatel (obec, někteří politici) upřednostňuje zřízení pouze služeb, které mohou přinést politické body před službami potřebnými?“¹⁸⁴

¹⁸² Families and society. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://alliance1.org>>

¹⁸³ Globální definice sociální práce

Mezi rizika sociální práce se pak řadí situace, kdy se pomalu začíná otáčet vztah mezi sociální prací a politikou, jako jedním z nástrojů v rukou sociálních pracovníků. V naší historii se toto již stalo a nebojím se říci, že s fatálními důsledky. Mám tím na mysli dva totalitní režimy, a to období Protektorátu Čechy a Morava a komunisty ovládaný stát, které v nedávné době vládly státu. Jednou z příčin žádné nebo slabé obrany sociálních pracovníků proti tomu jevu může být i nedbalá znalost dějin oboru¹⁸⁵, která nám může ukázat, jaké důsledky může mít jev, který již naše společnost zažila.

Položme si tedy otázku, jak tomuto dokázala sociální práce odolat natolik, že se jí, respektive sociálním pracovníkům podařilo profesi vrátit do Euroamerického prostoru, odkud byla vymaněna?

Z vyřčeného je tak zřejmé, že sociální práci nelze jednou pro vždy spojit s obhajobou svobody, rovnosti a demokracie, aniž by došlo k vypořádání se s válkou či genocidou v jejíž prospěch byla v historii některých států a jimi prosazované ideologie tato profese zneužita (kupř. německé sociální pracovnice v době druhé světové války, kdy právní úprava o nucené sterilizaci obrátila znalosti o sociálních problémech na nástroj ničení a genocidy části populace, které byly sterilizovány na základě eugenických argumentů z roku 1920 a rasistické argumentace, která učinila objektem "sociální práce" eugenickou politikou zakazující porody Židům, Sintům, Romům či psychiatrických pacientům a vedla k nucené sterilizaci jejich žen). Důležitou součástí nacistické teorie byla totiž i populární východiska sociálního darwinismu, aplikující termíny jako „přirozený výběr“, proto po převzetí moci nacisty v roce 1933 začalo také pronásledování "nepřátel lidu", zejména "záškodníků", kteří představovali hrozbu pro německý lid nejdříve na území Německa a v pozdějších letech i na území Čech a Moravy. Takovou hrozbu oficiálně představovaly i prostitutky, lidé po výkonu trestu, osazenstvo donucovacích pracoven a další, kteří byli zařazeni do skupiny "asociálů". Pro jejich výběr a následnou likvidaci v koncentračních táborech byly využity nejen policejní seznamy, ale i seznamy vytvářenými sociálními pracovníky pro potřeby předválečné sociální péče.

Koncem roku 1938 vznikla na našem území, ve prospěch osob prchajících z pohraničí do vnitrozemí, Národní pomoc, která byla později z nařízení Emanuela Moravce zrušena a

¹⁸⁴ Davidová, I., Etická dilemata sociální práce vyplývající z lokálních politických tlaků či tlaků zaměstnavatele. In: Janebová, R. (Ed.) Etický kodex jako nástroj podpory řešení etických dilemat sociální práce. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/files/clanky/23241/4ssp.pdf>>

¹⁸⁵ Nerada bych, abychom v tomto případě naplnili předpoklad glosu Ondřeje Neffa k dění v politice: Zkušenosti s jednou chybou nás vedou k tomu, abychom udělali novou, ještě horší. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://neviditelnypes.lidovky.cz/novinari.aspx?idnov=498>>

přetvořena v Sociální pomoc pro Čechy a Moravu, při čemž pro vedení této instituce bylo použito vzorů německých, zejména organizace NSV, tj. autoritativních pověřenců jak okresních tak i ústředního. Úkolem této instituce byla podpora sociálně potřebných a zároveň však s každým darem propagovat mezi sociálně nejpotřebnějšími říšskoněmeckou ideu, přičemž součástí nacistické teorie byla i východiska sociálního darwinismu, aplikující termíny jako „přirozený výběr“, „právo silnějšího“ na lidskou společnost. Pověřenci se stali nástrojem goebelsovské propagandy a při různých akcích, jako např. vánoční nadílky apod. provokovali a uráželi české lidi nacistickým pozdravem a provolávali zdar okupantům a vychvalovali hitlerovský režim. Organizace sociální pomoci byla zásadně nedemokratická, tvořená sítí okresních pověřenců v čele s ústředním pověřencem.

Do výkonu profese sociální práce se vložilo i Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, instituce sloužící k ovlivňování obyvatel protektorátu, zejména pak jeho dorostenců. Pod záminkou pěstování sportu a tělesné kultury vedlo mladé jedince k získávání vřelého vztahu k nacismu. Při Kuratoriu byla v roce 1944 zřízena funkce sociálního pracovníka s úkolem dohlížet na členy a jejich rodiny. Za tímto účelem byla založena i škola umožňující kurzy sociální práce vyhovující nacistické propagandě: „*Sociální práce Kuratoria není založena na soucitu a dobročinnosti sentimentálních srdcí, ale je založena na právu a povinnosti pospolitosti ...*“ „*Socialismus neznamená udílet milost, ale obnovit právo*“¹⁸⁶.

Nestálou situaci řešil silný profesní spolek českých sociálních pracovníků, který podporoval nejen své členky, ale přidružil i dobrovolné sociální pracovníce, (kterým osnovy spolku neumožňovaly řádné členství), aby mohly využívat podporu a ochranu stejně jako řádné členky. Po celou dobu války neustoupil ze snahy nejen zachránit, ale pokud možno i plynule rozvíjet profesi. Během válečných let vydal podpůrný fond spolku mnoho půjček, příspěvků a darů.

Dne 26. února 1948 byla v rámci příkazu Ústřední rady odborů zastavena samostatná spolková činnost, o pár dní později zrušeno vydávání odborného periodika, přičemž veškerý movitý i nemovitý majetek převzalo Revoluční odborové hnutí do své správy již 10. března 1948. „...doba, v níž jsme žili (...) vysvětlila lidem neschopným řídit a organizovat svůj život, že oni, právě oni mají talent vzít otěže státu do rukou a obrátit směr dějin...“¹⁸⁷

¹⁸⁶ Generální referent dr. Teuner ve svém projevu k budoucím sociálním pracovníkům Sociální práce Kuratoria, In: Lidové noviny, 12.1.1944, str. 2. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://nassmer.blogspot.cz/2011/02/nedokoncena-pout-kuratoria-xix.html>>

¹⁸⁷ Šimková, D. Byli jsme tam taky. Orbis, Praha: 1991, str. 77-

V důsledku politické a společenské změny, které přinesla nástupnictví komunistického režimu v ČR se, až na výjimky, sociální práce neměla praktikovat, protože převládalo dogma neexistence sociálních problémů. Teoretický vývoj této vědní disciplíny byl pozastaven, nevycházely téměř žádné knihy zaměřené na problematiku sociální práce.¹⁸⁸ V období socialismu se významně změnil přístup k sociálním službám, kdy celková koncepce, zejména pokud jde o typy služeb a role klienta, prošla zásadní strukturálními změnami. Originální pojetí křesťanské péče zmizelo kvůli důrazu na sekularizaci společnosti a pronásledování všech forem náboženského cítění. Církev, stejně jako ostatní poskytovatelé z oblasti péče negarantované státem, byla nahrazena státem, který převzal veškerou odpovědnost za financování, organizování a dodání všech sociálních služeb¹⁸⁹. Speciální služby pro zdravotně postižené osoby se nerozvíjely tak, aby tito mohli být integrováni do společenského života. Sociální politika byla zaměřena univerzalisticky na většinu práceschopných obyvatel a osoby mimo zaměstnanecký svět byly opomíjeny.¹⁹⁰ Ačkoli myšlenka státní pomoci byla oficiálně motivována snahou dodržet rovnostářské hodnoty socialistické společnosti a proto poskytovat služby pro všechny své občany, v praxi tento systém zmenšil možnosti otevřené pro jednotlivce a jejich specifické potřeby, a obecně posunul systém odpovědnost z jedince na stát. Ideologie, zdůrazňující úlohu státu jako vynikajícího poskytovatele služeb, následně oslabila obecný lidský pocit solidarity s těmi v nouzi.¹⁹¹ Postoj k obsahu profese se projevuje v pozdější definici sociální práce: *V socialistickém státě se sociální péče nezakládá na filantropické péči o „sociálně slabé“, o chudinu, nezaměstnané ap., nýbrž na systematické péči o pracující, jež je vymezena zákonem o sociálním zabezpečení a uskutečňuje se činností socialistických organizací.*

Za necelých dvacet let existence totalitního státu byl zaznamenán neustálý nárůst množství negativních jevů ve společnosti, mezi nejzávažnější lze zařadit: stoupající

¹⁸⁸ Chytil, O. Czech Republic: Is Social Work a Science or Is It Just a Profession? Social Work & Society. International Online Journal, vol 4, No 2, 2006. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <http://www.socwork.net/sws/article/view/165/558>

¹⁸⁹ Nováková 2006 in: Marhánková, E *Changes in “social services for elderly in czech republic – the idea of “right” old age and it’s subjective manifestation.* On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <http://sciencetop.org/changes-in-social-services-for-elderly-in-czech-republic--the.html>

¹⁹⁰ Chytil, O. Czech Republic: Is Social Work a Science or Is It Just a Profession? Social Work & Society. International Online Journal, vol 4, No 2, 2006. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <http://www.socwork.net/sws/article/view/165/558>

¹⁹¹ Nováková 2006 in: Marhánková, E *Changes in “social services for elderly in czech republic – the idea of “right” old age and it’s subjective manifestation.* On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <http://sciencetop.org/changes-in-social-services-for-elderly-in-czech-republic--the.html>

rozvodovost, sebevražednost v mladých a nejmladších ročnících, alkoholismus, znepokojující delikvence mládeže, opuštěné a zanedbané děti. Příčinou uvedených nedostatků bylo údajně nedostatečné společenské uvědomění a v kulturní úrovni některých občanů. Z hlediska širších souvislostí byla příčina shledávána v nedostatečné politickovýchovné práci ve společnosti.

Realitou socialistického Československa mimo výše uvedeného byla státní mocí monopolizovaná sociální péče a její služby, zdravotní postižení bylo víceméně tabu, neexistovala osvěta, poradenství a jiné sociální služby než státní ústavní péče, domovy pro seniory nedostačovaly kapacitně, ústavní péče mnohdy nerespektovala důstojnost jedince, v socialistické společnosti legitimně existovaly skupiny lidí pod hranicí životního minima, tedy chudí, které formálně nazývali jako jedince „s omezenou možností spotřeby“, existovala skrytá potulka a bezdomovectví.

Po celou dobu zjednodušení výkonu profese, zejména od roku 1962, kdy bylo na **XII. sjezdu KSČ veřejně** řečeno, že socialismus nevyřeší všechny sociální problémy a začalo s reformou sociálního státu. Usilovaly sociální pracovnice sdružené v profesním „kvazi“ spolku - konkrétně se jednalo o sekci sociálních pracovníků pod Českou lékařskou společností Jana Evangelisty Purkyně – renesanci profese a jejího vzdělávání.

V období totalitních režimů byla sociální péče/práce tedy i služby skrytě užívány k disciplinaci občanů a manifestaci tzv. zájmu o jedince příslušnou politickou stranou. Formy pomoci byly modelovány dle míry loajality a podpory režimu. Politika nebyla jedním z nástrojů sociální práce, ale naopak.

Odpovědí na výše položenou otázku je ta, že v obou případech to byla profesní sdružení sociálních pracovníků, která v roli aktéra vyjednávala rozvoj sociální práce, její praxe i vzdělávání a snažila se v co nejvyšší možné míře podpořit a ochránit sociální pracovníky. Závěrem tedy lze konstatovat, že „spolkové aktivity“ sociálních pracovníků napomohly zachovat profesi napříč oběma totalitními režimy v takové podobě, že po nástupu demokracie byla schopna okamžitě absorbovat pomoc odborníků ze zemí, kde její vývojová kontinuita nebyla přerušena tak výrazně nebo vůbec. Méně pasivní vztah mezi sociální prací a její historií by jistě výrazně napomohl hledat odpovědi na kritické otázky jak kupříkladu "Co teď?" Zejména pokud má historie potenciál, a v tomto oboru tomu tak je, ukázat nám možné důsledky některých rozhodnutí, ke kterým se chystáme.

Seznam použité literatury

Archivní materiály Svazu spolků sociálních pracovníků, Organizace sociálních pracovníků a Mezinárodního sekretariátu.

Davidová, I., Etická dilemata sociální práce vyplývající z lokálních politických tlaků či tlaků zaměstnavatele. In: Janebová, R. (Ed.) Etický kodex jako nástroj podpory řešení etických dilemat sociální práce. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/files/clanky/23241/4ssp.pdf>>

Families and society. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://alliance1.org>>

Globální definice sociální práce

Chytil, O. Czech Republic: Is Social Work a Science or Is It Just a Profession? *Social Work & Society. International Online Journal*, vol 4, No 2, 2006. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <http://www.socwork.net/sws/article/view/165/558>>

Kodymová, P. *Historie české sociální práce v letech 1918-1948*. Praha: Karolinum, 2013. ISBN 978-80-246-2256-9.

Nováková 2006 in: Marhánková, E *Changes in "social services for elderly in czech republic – the idea of "right" old age and it's subjective manifestation*. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://sciencetop.org/changes-in-social-services-for-elderly-in-czech-republic--the.html>>

Nováková 2006 in: Marhánková, E *Changes in "social services for elderly in czech republic – the idea of "right" old age and it's subjective manifestation*. On-line [cit dne 30-04-2016]. Dostupné z: <<http://sciencetop.org/changes-in-social-services-for-elderly-in-czech-republic--the.html>>

Rákosník, J., Tomeš, I. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*. Praha: Auditorium, 2012. ISBN 978-80-87284-30-8.

Sociální politika v Československé republice. Praha: Sociální ústav, 1924. Publikace sociálního ústavu.

Šimková, D. Byli jsme tam taky. Orbis, Praha: 1991, str. 77.

SOCIÁLNA PRÁCA AKO „RUKOJEMNÍK“ TOTALITNÝCH REŽIMOV – ÚZEMIE DNEŠNEJ SLOVENSKEJ REPUBLIKY

PETER BRNULA¹⁹²

Abstrakt: Príspevok sa zameriava na históriu sociálnej práce na území dnešného Slovenska. Autor v úvode prechádza popisom vývoja súčasnej postmodernej spoločnosti, následne definuje totalitné režimy. Jadro príspevku tvorí popis podoby sociálnej práce počas rokov 1938 – 1945 a 1948 – 1989. Tu autor popisuje ako sa sociálna práca stala rukojemníkom dvoch režimov, ktoré jej činnosť potrebovali pre posilnenie svojich vlád. V závere okrem poukázania na fakt mlčania sociálnej práce, ukazuje nutnosť, aby v súčasnosti nemlčala a poukazuje na paralely v radikalizácii spoločnosti vtedy a dnes. Sociálnu prácu ako obhajkyňu ľudských práv vníma ako práve tú, ktorá musí reagovať ak sa nechce opäť stať rukojemníkom akéhokoľvek režimu.

Kľúčové slová: Sociálna práca. Dejiny sociálnej práce. Totalitné režimy. Slovenská sociálna práca.

Abstract: This contribution focuses on the history of Social Work on the territory of Slovakia. The author in the introduction describes the development of post-modern society, then it defines totalitarian regimes. The contribution core consists of a description of the form of Social Work in the years 1938 - 1945 and 1948 - 1989. Here the author describes as Social Work has become a servant of two regimes that its operations needed to strengthen their governments. In conclusion, in addition to addressing the fact of silence Social Work, it shows the need for the currently not silence of Social Work. Also the paper draws a parallel radicalization of society then and now. Author consider Social work /which is itself a defender of human rights/ as the one, which has to respond, if it doesn't want to be a servant of any regime again.

¹⁹² doc. PhDr. Peter Brnula, Ph.D. Katedra sociální práce FSE UJEP v Ústí nad Labem. peter.brnula@ujep.cz

Keywords: Social Work. History of Social Work. Totalitarian regimes. Slovak Social Work.

Úvod

Sociálna práca píše vlastnú históriu už viac ako sto rokov. Jej samotný rozmach je možné dať do súvisu s rozvojom industriálnej spoločnosti, ktorá okrem ekonomického prospechu priniesla mnohé dnes nazývané sociálne problémy. Tieto súvisia s migráciou ľudí za prácou¹⁹³, ich doslovným vytrhnutím z pôvodného rurálneho prostredia a zároveň z prirodzených systémov pomoci realizovaných v komunite. Na základe Ingelhartovho výskumu hodnôt je možné industriálny typ spoločnosti popísať ako efektívnu spoločnosť z hľadiska masovej výroby, avšak potláčajúcu individuálnu autonómiu členov, čo sa však mení v postmodernej spoločnosti (a je s ňou aj v protiklade)¹⁹⁴.

Práve tento spôsob fungovania spoločnosti (industrializácia) priniesol rozmach pomáhajúcich profesií, na ktoré boli členovia spoločnosti oveľa viac ako kedykoľvek predtým odkázaní. Jednou z týchto profesií je aj sociálna práca.

Tá sa však odlišne inštitucionalizovala v Európe a USA ako produkt západného typu industriálnej spoločnosti.

V európskom kontexte sa dejiny sociálnej práce vzťahujú k dejinám sociálnej politiky a to z toho dôvodu, že tu sa sociálna práca rozvíjala ako súčasť sociálnej politiky vznikajúcej koncom 19. storočia ako jej nástroj.

V protiklade stál rozvoj sociálnej práce v USA. Tu sa sociálna práca rozvíja ako služba na trhu, na ktorom sa sociálna práca vymedzovala oproti iným profesiám poskytujúcim služby na trhu¹⁹⁵. Pričom v oboch prípadoch je možné identifikovať tri zdroje sociálnej práce: kresťanskú tradíciu pomoci, humanizmus a ľudsko-právne hnutia (ženské ako aj robotnícke)¹⁹⁶.

¹⁹³ V súčasnosti označovanú ako pracovnou mobilitou

¹⁹⁴ Viac in Garajská – Kučerová, 2015

¹⁹⁵ Bosá, M. Feministické korene sociálnej práce. Prešov 2013.

¹⁹⁶ Lorenz (1994); Bosá (2013) a viac in: Brnula, P. – Čavjoská, K. – Móžešová, K. et al., 2015;

V súčasnej postmodernej spoločnosti, v ktorej kladieme dôraz na individuálne práva klientov, ich autonómiu a individualizáciu pomoci môžeme popísať tri základné úlohy sociálnej práce. Sú nimi: opora, pomoc a starostlivosť.

V sociálnej pomoci, opore a starostlivosti je centrom záujmu sociálneho pracovníka klient vo svojej celosti, so všetkým, čo k nemu a k jeho situácii patrí a je dôležité pre skvalitnenie jeho života práve prostredníctvom spomínaných úloh sociálnej práce. Rozdielnosť v poskytovaní pomoci, podpory a starostlivosti je však v miere angažovanosti klienta na riešení svojej životnej situácie a tým aj preberania vlastnej zodpovednosti za svoj život, čím je typická hodnotová orientácia postmodernej sociálnej práce.

V tomto príspevku však chceme práve poukázať na veľmi krehkú hranicu medzi postmoderným vnímaním úloh sociálnej práce a možnosťou jej zneužitia totalitnými režimami.

Sociálnu prácu ako aj jej úlohy vnímame už ako zneužitú dvoma hlavnými totalitnými režimami 20. storočia – fašizmom a komunizmom. Ponúkame práve popis sociálnej práce v dvoch takýchto režimoch na území Slovenska počas 20. storočia. Budeme jej činnosť analyzovať a nakoniec ponúkneme úvahu o smerovaní sociálnej práce v prípade, ak sa opätovne „neohradí“ voči myšlienkam, vedúcim k ideológii a ktorým ako nástroj sociálnej politiky už dopomáhala v minulosti.

Sociálna práca v prípade nereflektovania súčasného vývoja v spoločnosti sa takto môže veľmi jednoducho stať rukojemníkom (alebo byť zneužitou) ideológií (ideológiami) vedúcich následne k totalitným režimom.

Toto riziko v stredoeurópskom kontexte vnímame o to rizikovejšie, že je možné vnímať v súčasnej spoločnosti radikalizáciu názorov a postojov k témam a základným cieľovým skupinám sociálnej práce¹⁹⁷.

¹⁹⁷ Ako príklady radikalizácie postojov a názorov môžeme vnímať diskusie vo verejnom priestore na Slovensku k referendu o rodine v roku 2015 a migračnú vlnu do EÚ v roku 2015.

Sociálna práca na území Slovenska za dvoch totalitných režimov

Totalitné režimy

Po zmene spoločensko-politických pomerov v roku 1989 sa do popredia dostalo označenie „totalitný režim“ ako termín označujúci dovtedajšie politické zriadenie. K nemu je tiež zaradované okrem režimu 1948 – 1989, aj politické zriadenie vojnovnej Slovenskej republiky.

Totalitné režimy, ktoré vládli v 20. storočí v Európe sú vlastne dva – fašizmus a komunizmus. Pričom ako základ pre totalitu vnímame jej silu, ktorú ale podľa Arendtovej¹⁹⁸ môže priťahovať len „lúzu“ a zároveň elitu, avšak samotné masy je potrebné pre ňu získať propagandou. Práve z tohto dôvodu vo všetkých totalitných režimoch je prítomná propaganda, ktorá vedie následne k teroru, čo môžeme považovať „za dve strany tej istej mince“¹⁹⁹.

Sociálna práca sa stala rukojemníkom totalitných režimov práve preto, lebo „totalitarizmus, ktorý je pri moci užíva štátnej správy pre svoje dlhodobé ciele“²⁰⁰. Sociálna práca na území dnešnej Slovenskej republiky bola ako nástroj sociálnej politiky práve súčasťou štátnej správy a jej „rukojemníctvo“ bolo absolútne nevyhnutné a jednoznačné.

Náplň rukojemníctva popisujeme nižšie. Avšak vo všeobecnej rovine by sme ho mohli definovať ako službu pre totalitný režim v podobe výkonu pomoci až starostlivosti²⁰¹ o občanov, ale nie na základe odkázanosti človeka, ale skôr v deformovanej podobe pomoci. Túto vnímame tak, že v nej na prvý pohľad ide o pomoc pre odkázanosť, avšak jej poskytovanie je buď podmienené „poslušnosťou“ voči režimu alebo uzákonenej tzv. nárokovateľnosti na základe stavu, pohlavia a pod. (čo samo o sebe je diskriminačné).

Totalitné štáty sa postupne podľa Arendtovej vysporiadali s ústavnou otázkou (záplavy zákonov a nariadení); nejednoliatosťou jeho štruktúry (dvojaká autorita strany a štátu); administratívnou mašineriou; rozdeľovanie autority a zdvojovanie úradov; moc deklarovaná je najmenej významná („čím sú vládne úrady viditeľnejšie, tým je ich moc menšia“²⁰²);

¹⁹⁸ Arendtová, H. 2013. *Původ totalitarizmu I – III*. 1. vyd., Praha : OIKOYMEN, 2013

¹⁹⁹ Arendtová, H. 2013. *Původ totalitarizmu I – III*. 1. vyd., Praha : OIKOYMEN, 2013, s. 473

²⁰⁰ Arendtová, H. 2013. *Původ totalitarizmu I – III*. 1. vyd., Praha : OIKOYMEN, 2013, s. 536

²⁰¹ Starostlivosť tu vnímame ako koncept, v ktorom sa za klienta vykonávajú takmer všetky činnosti, ktoré by mohol vykonávať aj sám, ale ide o protektívnu starostlivosť, ktorá človeka aj zneschopňuje, čo vnímame ako ďalší z cieľov takto poskytovanej starostlivosti. Teda, že človek je plne odkázaný na systém starostlivosti.

²⁰² s. 550

vodcov koncentrovaný absolútny monopol moci a autority. Toto je práve cesta zmien v sociálno-politickej ceste ako aj vo výkone jej opatrení. Tieto cesty boli absolútne „poplatné“ obom režimom.

Vaculík²⁰³ popisuje totalitný režim spreď roku 1989 slovami: „... Je možno úspech tohto systému, že sú všetci najedení, oblečení a nikto nespí na ulici. Preto tu nikto neprotestuje. Vznikol homogénny ľud. Režim sa oproti svojim začiatkom zlepšil, nie je už taký krutý, pretože ani nemá byť ku komu. Kto si na nič nestáažuje, nemá si na čo sáažovať. Vady režimu, ktorý uspokojuje základné potreby ľudí, sú akosi kvalitnejšie; unikli väčšine a javia sa len lepším ľudom, a i z tých sa len málo odváži k protestu...“.

Inak povedané budovanie totalitného režimu (fašizmu alebo aj komunizmu) je okrem jasného zafinovania prerozdelenia moci budované aj homogenizáciou ľudí/obyvateľov.

Na túto úlohu okrem uspokojenia základných ľudských potrieb bola použitá oboma režimami aj sociálna práca. Tá sa snažila naplniť potreby starostlivosti o ľudí, ktorí však v tichosti ako za výmenu práve za starostlivosť kolaborovali zo systémom (režim poskytol prácu, ubytovanie, vzdelávanie, plat atď., čím vytvoril masu ľudí, ktorí nemali potrebu zmeny). Šimečka²⁰⁴ toto dokumentuje slovami, že prvou starosťou normalizačného režimu bolo uchovanie pomerne vysokého životného štandardu československého ľudu, vyhnúť sa poruchám v zásobovaní, zlepšiť postavenie niektorých skupín obyvateľstva (napr. dôchodcov), zafinovať niektoré povolania v ideologickej oblasti, pohnúť aspoň trochu s bytovou krízou, odľahčiť bremeno starostlivosti pre mladé rodiny (materské školy a pod.).

Ďalej Šimečka konštatuje, že pacifikácia pobúreného ľudu po roku 1968 bola postavená práve na tomto type politiky sprevádzanou veľkou propagandou. Týmto režim dal jasne najavo, že z dvoch vecí – blahobytu a slobody môžu mať ľudia k dispozícii len jednu. Ako ukážku je možné vnímať odmeňovanie blahobytom tých, ktorí podporovali obnovenie poriadku: zvláštna lekárska starostlivosť v štátnych sanatóriách, prístup k pôžitkom, zaručená ľahkosť úradných postupov, najlepšie školy pre deti – výsady, ktoré mnohokrát stáli za viac ako samotné peniaze. Politická korupcia sedemdesiatych rokov 20. storočia podľa Šimečku²⁰⁵ znela: „človek sa musí zaviazat tak, aby už nikdy nemal možnosť uskočiť, aby si sám zavrel všetky tajné nádeje na nejakú zmenu a bol naveky zviazaný s režimom poriadku“.

²⁰³ Vaculík, L. 1990. *Srpnový rok. (fejetony z let 1988 – 1989)*. 1. vyd., Praha : Mladá fronta, 1990, s. 62

²⁰⁴ Šimečka, M. 1990. *Obnovení pořádku*. 1. vyd. Brno : Atlantis, 1990

²⁰⁵ Šimečka, M. 1990. *Obnovení pořádku*. 1. vyd. Brno : Atlantis, 1990, s. 156

Na podoby sociálnej práce poskytované v obdobiach 1939 – 1945 a 1948 – 1989 môžeme nazerať ako na realizáciu sociálnej politiky totalitných režimov, ktorým ako rukojemník sociálna práca slúžila práve svojimi činmi.

Z pohľadu profesie/vedy, ktorej základné hodnoty sú definované v dodržiavaní a rešpektovaní ľudských práv a slobôd, ľudskej dôstojnosti, autonómie a dôležitosti medziľudských vzťahov je tento typ jej výkonu vysoko neakceptovateľný, nepochopiteľný a z istého uhlu pohľadu aj neospravedlňiteľný.

Je tiež zarážajúce, že po viac ako 26 rokoch od zmeny spoločensko-politických pomerov sa z obce sociálnych pracovníkov/sociálnych pracovníčok nik za kolaboráciu neospravedlnil. Dodnes existujú totiž aj snahy z hľadiska spracovanej histórie popisovať činnosť, avšak bez hodnotiaceho aspektu, čo odmietame²⁰⁶.

Podoby sociálnej politiky a sociálnej práce v rokoch 1938 - 1945²⁰⁷

Vojnový slovenský štát predstavoval spojenca hitlerovského Nemecka, čo sa prejavilo aj v jeho zriadení. Slovenská republika vznikla ako nezávislý štát, pričom sa však koncipovala ako vznikajúci štát z druhej československej republiky. To v praxi znamenalo, že rozhodnutím Slovenského snemu (už v zákone č. 1/1939 Sl. z.) všetky dovtedy platné zákony, nariadenia a opatrenia z prvej aj druhej ČSR ako aj z čias Rakúska – Uhorska ostávali naďalej v platnosti iba so zmenami, ktoré vyplývali zo vzniku samostatného Slovenska. - tzv. recepčná norma²⁰⁸. Z tohto dôvodu aj v oblasti sociálnej politiky ostali v platnosti normy prijaté za éry spoločnej československej sociálnej politiky. Pričom aj keď hovoríme o autoritatívnom režime diktatúry HSĽS, nesporne snaha predstaviteľov štátu smerovala k budovaniu sociálneho štátu v podobe vyrovnania všetkých triednych rozdielov ako to samotný Tiso v roku 1940 zdôrazňoval²⁰⁹. Isto však išlo len o vyrovnanie triednych rozdielov

²⁰⁶ Pre odmietanie kolaborácie sociálnej práce s totalitnými režimami existujú diela, v ktorých autorky a autor jednoznačne hodnotia a odmietajú kolaboráciu s režimom. Vid' Šiklová, 2001; Kodymová, 2001; Brnula, 2012; Kodymová, 2013;

²⁰⁷ Táto časť textu vychádza z autorského článku Brnula, P. *Sociálna práca a jej podoby za slovenského vojnového štátu*. s. 75 – 83 in Fórum sociálnej práce 1/2014 Praha : Karlova Univerzita

²⁰⁸ Hubenák, L. Právne dejiny Slovenska do roku 1945 II. diel. Banská Bystrica : UMB, 2001.

²⁰⁹ in: Rákosník, J. – Tomeš, I. a kol. Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918 – 1992. Praha : Auditorium, 2012, s. 45

prívržencov režimu a tých, ktorí neboli režimom diskriminovaní. Konečný a Radičová²¹⁰ píše, že následné zmeny sociálneho zákonodarstva slovenského štátu nevyplývali ani tak zo zmien režimu, ale skôr boli dôsledkom zúriacej vojny, ktorá sa Slovenského štátu priamo aj nepriamo dotýkala.

Zásadný rozdiel vo fungovaní štátu znamenalo zavedenie stavovského zriadenia. To bolo zavedené na základe Ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky. Išlo o tzv. korporativizmus, ktorý je založený na princípe združovania občanov podľa svojej profesie²¹¹. Podľa siedmej hlavy §60 Ústavy (vyššie citovaného ústavného zákona) boli občania zoskupení do nasledovných šiestich stavov: poľnohospodárstva, priemyslu, obchodu a živnosti, peňažníctva a poisťovníctva, slobodných povolání, verejných zamestnancov a osvetových pracovníkov. Pričom podľa §61 musel byť každý občan organizovaný v stave, ale funkcie mohli mať len straníci (HSES). Úlohou stavov bolo starať sa o „hospodárske, sociálne a kultúrne záujmy svojich zložiek najmä o zvýšenie ich výkonností a životnej úrovne, o úpravu pracovných pomerov, o vyrovnanie a usmerňovanie záujmov medzi stavmi, medzi výrobcami a spotrebiteľmi a o riešenie prípadných sporov medzi zamestnávateľmi a zamestnancami“²¹². Stavby mali aj vlastnú samosprávu.

Podľa Hubenáka²¹³ v roku 1942 vznikla na základe zákona *Slovenská pracujúca pospolitost'*, ako povinná organizácia pre všetkých pracujúcich a dokonca aj pre dôchodcov. Táto pospolitost' nebola ničím iným ako transformovanými odborovými organizáciami. Tie začal režim Slovenskej republiky postupne rozpúšťať hneď od svojho nástupu. Rákosník – Tomeš a kol.²¹⁴ uvádzajú, že bolo zavedené povinné členstvo v tzv. Združení slovenských kresťanských odborových organizácií, ktoré práve bolo zákonom č. 70/1942 Sl. z. premenené na vyššie spomínanú stavovskú organizáciu *Slovenskú pracujúcu pospolitost'*. Týmto činom bolo zamedzené definitívne slobodnému odborárskemu združovaniu na Slovensku.

²¹⁰ Konečný, S. – Radičová, I. Sociálna politika vo svete a u nás. s. 249 – 274 in: Tokárová, A. Sociálna práca. Kapitoly z dejín, teórie a metodiky sociálnej práce. Prešov, 2003.

²¹¹ Rákosník, J. – Tomeš, I. a kol. Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918 – 1992. Praha : Auditorium, 2012.

²¹² Ústava Slovenskej republiky. Ústavný zákon zo dňa 21.7.1939 o ústave Slovenskej republiky 185/1939 Sl. z.

²¹³ Hubenák, L. Právne dejiny Slovenska do roku 1945 II. diel. Banská Bystrica : UMB, 2001.

²¹⁴ Rákosník, J. – Tomeš, I. a kol. Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918 – 1992. Praha : Auditorium, 2012.

V období Slovenského štátu sa podľa Kováčikovej²¹⁵ vytvoril Ústredný úrad práce a úrady práce, pod ktorých kompetenciu spadalo organizovať a chrániť trh práce ako aj samotných pracujúcich²¹⁶. Išlo o organizáciu, ktorá regulovala trh práce prostredníctvom svojej siete ako aj určoval mzdovú politiku. Podľa Rákosníka – Tomeša a kol.²¹⁷ s týmito úradmi súviselo aj zavedenie tzv. pracovných knižiek, ktorými sa uľahčila registrácia a následná distribúcia pracovných síl potrebných k vojnovému priemyslu. Podľa uvedených autorov toto opatrenie bolo jedno z mála oceňovaných aj exilovou londýnskou vládou.

Z hľadiska sociálnej práce tieto úrady predstavovali poskytovanie poradenstva v oblasti práce (voľba povolania; nezamestnanosť) ako aj zariadenia, v ktorých sa snažili pripravovať mládež pre uplatnenie na trhu práce²¹⁸. Môžeme konštatovať, že v sociálnej práci slovenského vojnového štátu pretrvalo smerovanie rozvoja za počatého v prvej republike a to v podobe metódy prípadovej práce s jej charakteristickou technikou poradenstvom²¹⁹.

Trh práce v Slovenskej republike bol na tom vynikajúco. Podľa Haburajovej-Ilavskej a Bakovej²²⁰ sa podarilo štátu svojimi opatreniami odstrániť nezamestnanosť, čo bolo dovtedy nevídaným javom. Odstránenie nezamestnanosti by sme mohli zdôvodniť troma opatreniami. Prvým opatrením bolo zvýšenie zamestnanosti v priemysle (stúpila na cca 150 tisíc ľudí), druhé opatrenie predstavovalo všeobecný rozvoj hospodárstva a tým aj rozvinutie trhu živností remesiel a služieb ako aj zamestnávanie ľudí, ktorí obsadzovali miesta po odsunutých do Protektorátu Čechy a Morava (úradníci, vojaci, učitelia, štátni zamestnanci a pod.). Kodymová²²¹ píše, že aj väčšina českých sociálnych pracovníčok pôsobiacich na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi (ako iní odborníci/odborničky) sa museli vrátiť ako navrátilci na územie Protektorátu Čechy a Morava, kde sa museli etablovať na pracovnom trhu sociálnej praxe. Posledným tretím opatrením bola možnosť zavedenia práce v Nemecku.

Toto opatrenie Rákosník – Tomeš a kol.²²² vysvetľujú aj tým, že bol nevýhodný kurz koruny k marke, ako aj relatívne vyššia mzda v Nemecku. Píšu, že už koncom roka 1939 bolo

²¹⁵ Kováčiková, D. Filozfické, náboženské a historické východiská sociálnej práce. Banská Bystrica PdF UMB, 2010.

²¹⁶ nariadenie č. 284/1940

²¹⁷ tamtiež, s. 111

²¹⁸ Haburajová-Ilavská L. – Baková, D. Mapovanie historických medzníkov vo vývoji sociálnej politiky a sociálnej práce. Praha : Hnutí R, 2012.

²¹⁹ Viac in: Kodymová, P. Historie české sociální práce v letech 1918-1948. Praha : Karolinum, 2013, s. 61

²²⁰ tamtiež

²²¹ Kodymová, P. Historie české sociální práce v letech 1918-1948. Praha : Karolinum, 2013.

²²² tamtiež

zamestnaných okolo 60 tisíc robotníkov v Nemecku. Premenu pracovného trhu znamenalo aj zavedenie povinnej pracovnej povinnosti práceschopných mužov a žien vo veku 18 – 60 rokov, v tej podobe, že potom už šlo skutočne o plnú zamestnanosť.

Relatívne dobré hospodárske výsledky Slovenského štátu priniesli efekt aj pre sociálnu sféru. Okrem toho, že občania dostávali mzdu, zarábali značne dobre, (na Slovensku podľa Rákosníka – Tomeša a kol.²²³ reálna mzda neklesala a zachovávala si svoju hodnotu až do roku 1943 na rozdiel od Protektorátu, kde v roku 1944 reálna mzda predstavovala 84% stavu z roku 1939) prijímali sa aj opatrenia pridelovania prídavkov.

V roku 1941 prijal Slovenský snem zákon o prídavkoch na deti²²⁴. Na tie mali nárok zamestnanci, ktorí podliehali nemocenskému poisteniu. Aj v oblasti bývania bolo vydaných niekoľko zákonov, ktorých cieľom bolo zvýšiť bytovú výstavbu²²⁵.

Haburajová-Ilavská a Baková²²⁶ ešte k opatreniam v oblasti sociálnej politiky pridávajú, že existovala verejná starostlivosť o opustenú mládež²²⁷, pričom táto bola organizovaná prostredníctvom osobitných ústavov alebo prostredníctvom funkcie verejných poručníkov a tzv. sirotských otcov. Autorky píšu aj o tzv. „sociálnych náčelníkoch“, ktorí sa uplatňovali v podnikoch. Títo mali za úlohu sledovať sociálny pomer zamestnancov a na náklady zamestnávateľa vykonať opatrenia na zlepšenie pracovných podmienok zamestnancov²²⁸.

V oblasti sociálnej práce samotnej však za najdôležitejšie považujeme zriadenie Sociálneho ústavu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany so sídlom v Bratislave²²⁹. Kováčiková zhrnula jeho úlohy nasledovne: vykonávať sociálnu a sociálno-zdravotnú starostlivosť; usmerňovať jej realizáciu po stránke vecnej, organizačnej a osobnej v ustanovizniach určených pre sociálnu a sociálnozdravotnú starostlivosť, nahliadať do hospodárenia

²²³ tamtiež

²²⁴ Zákon 217/1941 Sl. z.

²²⁵ Kováčiková, D. Filozfické, náboženské a historické východiská sociálnej práce. Banská Bystrica PdF UMB, 2010.

²²⁶ Haburajová-Ilavská L. – Baková, D. Mapovanie historických medzníkov vo vývoji sociálnej politiky a sociálnej práce. Praha : Hnutí R, 2012.

²²⁷ upravená zákonom 213/1941 Sl. z.

²²⁸ Túto funkciu môžeme označiť za predchodcu podnikového sociálneho pracovníka typického pre neskoršie 70. – 80. roky 20. storočia.

²²⁹ Konečný a Radičová (Sociálna politika vo svete a u nás. s. 249 – 274 in: Tokárová, A. Sociálna práca. Kapitoly z dejín, teórie a metodiky sociálnej práce. Prešov, 2003) označujú tento ústav tiež názvom *Ústredie pre sociálnu starostlivosť*

dobročinných a dobrovoľných spolkov, a nakoniec podávať posudky o sociálnych a sociálnozdravotných úlohách²³⁰.

Pred jeho zákonným prijatím jeho zriadenie obhajoval poslanec snemu Anton Šalát. Zo správy sociálneho a zdravotného, ústavnoprávneho a rozpočtového výboru o návrhu poslanca Dr. Karola Mederlyho a spoločníkov na vydanie zákona o Sociálnom ústave pri Hlinkovej slovenskej ľudovej strane²³¹ vyberáme:

„Keď umelci majú svoj dom umenia, prečo by nemohol byť aj akýsi spoločný domov, ústav sociálny, z ktorého by prúdila zdravá iniciatívnosť, sociálna, potrebná kontrola a usmerňovanie pre sociálnu činnosť celej verejnosti. Z tohto ústavu budú vychádzať smernice, ako vychovať sociálnych pracovníkov, aký postoj zaujať k rôznym sociálnym novotám, ktoré sa už praktizujú v cudzine.

Dnešná doba ženie sa v znamení sociálnych reforiem, z ktorých mnohé sme už aj my Slováci — prispôsobeno k našim pomerom — ochotne prevzali a uviedli v prax.

Bude veľmi dobre, keď v budúcnosti Sociálny ústav Hlinkovej slovenskej ľudovej strany — ako odborná ustanovizeň verejných sociálnych pracovníkov — zaujme stanovisko ku každej novej snahe na poli sociálne-zdravotníckom a podá svoju mienku povolaným kruhom štátnym“.

Konkrétne činnosti Ústavu boli upravené nasledovne:

1) „Vykonávať preventívnu sociálne-zdravotnú starostlivosť, a to:

- a) o rodinu (starostlivosť o matku a dieťa), t. j. mali sa starať predovšetkým o budúce matky, o matky s mnohými deťmi, o matky slobodné a ovdovelé. Mali sa starať po všetkých stránkach najmä o deti týchto matiek. Túto činnosť ústav realizoval cestou poradní pre matky a deti a sekcií starostlivosti o matku a dieťa pri miestnych odbočkách. Poradne boli zriadené vo všetkých mestečkách i väčších obciach a všade tam, kde to potreba vyžadovala;
- b) starostlivosť o mládež od 6—20 roku. a to: o mládež, ktorá bola vo vlastnej rodine, a o mládež opustenú, túlavú a žobravú, alebo z iných dôvodov na cudziu pomoc odkázanú;
- c) o dorast. Starostlivosť táto zahrňovala aj starostlivosť tzv. „ozdravovenskú“ (ozdravovne).

2) Starostlivosť o slovenskú dedinu prevádzaním a organizovaním:

- a) výstavby zdravotne vyhovujúcich rodinných bytov;

²³⁰ Kováčiková, D. Filozfické, náboženské a historické východiská sociálnej práce. Banská Bystrica PdF UMB, 2010. s. 152.

²³¹ Zpráva o 86. Zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 6. mája 1942, s. 13

- b) asanácie, inak povedané výstavby vzorných hnojísk, studní, záchodov atď.;
 - c) starostlivosť o opustených, dospelých a starých, ďalej
 - d) organizovanie a prevádzkanie akcie tzv. „Zimnej pomoci“, pozorovať, aký je osud vojenských poškodencov, invalidov, vdov a sirôt.
- 3) Usmerňovať činnosť ustanovizní, ktoré prevádzajú sociálne-zdravotnú starostlivosť každého druhu;
- 4) Ako aj podávať dobrozdania pri zakladaní nových ustanovizní, uvedených v bode 2²³².

Je viditeľné, že sociálna práca a sociálna politika naozaj akoby „ruka v ruke“ rástli a rozširovali svoju pôsobnosť v tomto období. Ak hovoríme o raste, ten je diskutabilný z dôvodu, že sociálna práca v tomto období akoby zapredala svoje hodnoty (sloboda; spravodlivosť; ľudská dôstojnosť...) na ktorých stála. V takomto prípade hovoriť o sociálnej práci je skutočne diskutabilné.

Podoby sociálnej politiky a sociálnej práce v rokoch 1945 - 1989²³³

Po tzv. „Vít'azstve pracujúceho ľudu“ (25.2.1948), nastala opätovne zmena v politickej aj sociálnej klíme, čo malo dopad samozrejme aj na praktický život občanov. V Československu začal byť budovaný komunizmus, ktorý Kamenický, et. al.²³⁴ definujú ako komunistický socializmus – spoločenský systém založený na ideológii socializmu, ktorý sa sformoval a šírili pôvodne v Sovietskom zväze po tzv. Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii. Po skončení druhej svetovej vojny sa začali šíriť aj tzv. socialistických krajinách sovietskeho bloku. K nim patrilo aj Československo. Tento systém zjednodušene povedané stál na myšlienkach Vladimíra Iljiča Lenina, ktorý rozpracoval myšlienky Karola Marxa do svojej podoby. Základom ideológie bolo, že pre spravodlivú spoločnosť treba spoločné vlastníctvo výrobných prostriedkov (všetky inštitúcie musia byť znárodnené a tým sa odstráni vykorisťovanie), čím sa upraví postavenie robotníckej triedy a zlepši ich život (odstránia sa sociálne problémy).

²³² Zpráva 86. Zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 6. mája 1942, s. 14

²³³ Táto časť textu vychádza z autorovej monografie: Brnula, P. *Sociálna práca. Dejiny, teórie a metódy*. 1. vyd., Bratislava : Iris, 2012

²³⁴ KAMENICKÝ, M. – MRVA, I. et al. 2003. *Lexikón svetových dejín*. 3. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2003

V sociálnej oblasti robilo v tomto období dosť, avšak to boli činy, ktoré viedli k postupnému zdecimovaniu resp. zúboženiu sociálnej práce v Československu, resp. sa postupne stávala rukojemníčkou uvedeného režimu²³⁵.

Charvátová (1987) to popisuje tak, že opatrenia, ktoré boli prijímané celoštátne v oblasti sociálnej, vychádzali z predpokladu, že vyriešia všetky sociálne problémy.

Ukázalo sa však, že tieto opatrenia poskytli len základ, ale sociálne problémy úplne nezmizli. Roky 1948 – 1966 boli v oblasti sociálnej práce obdobím osemnásťročnej stagnácie a zastavenia systematického pracovania v oblasti teórie sociálnej práce na území dnešného Slovenska.

V praxi sociálnej práce to zo začiatku s nepotrebnosťou sociálnych pracovníkov až tak jednoznačné nebolo. Kubr²³⁶ ešte v marci 1948, presne mesiac po „Vít'aznom februári“, píše, že sociálni pracovníci sú veľmi dôležitým činiteľom v sociálnej starostlivosti najmä o deti. Popisuje, že je možné ich nájsť v poradniach pre matky s deťmi, Masarykovej lige proti tbc. a iných sociálnych ústavoch. Zároveň konštatuje, že ich počet v súčasnosti ani zďaleka nestačí na tie úlohy, ktoré ich čakajú v budúcnosti a teda že okrem poľa ich pôsobnosti bude musieť byť rozšírený aj ich počet. Činnosť sociálnych pracovníčok v budúcnosti sa má presunúť najmä na preventívnu činnosť, t. j. predchádzaniu vzniku akýchkoľvek sociálnych problémov. V Kubrovom texte je prítomná tendencia, ktorá vládla celosvetovo v tomto čase. To znamená presunúť ťažisko sociálnej práce do preventívnej činnosti. V Československu sa mala realizovať tzv. ženská polícia (tvorená sociálnymi pracovníčkami), ktorá mala nadväzovať na školskú sociálnu starostlivosť a vykonávať dozor nad mládežou formou prevencie pred zlyhaním.

V novembri roku 1948 sa však už Vlasta Mattušová²³⁷ na sociálnu prácu pozerá iným spôsobom. Vo svojom článku *Sociální a zdravotní péče dříve a nyní*, hovorí o vývoji sociálnej práce a jej smerovaní. V predchádzajúcom období sociálnej práce, ktoré nazýva za obdobie kapitalistické podľa nej bola sociálna práca vykonávaná ako súkromná činnosť v rôznych spolkoch, ktorú nazývala skôr filantropiou a almužníctvom. Kritizuje jej represívnu, odstraňovaciu činnosť a vyčíta jej, že sa nezameriavala preventívne²³⁸. Naproti tomu nová

²³⁵ V jej činnostiach, ktoré popisujeme nižšie.

²³⁶ Kubr, F. 1948. *Sociálně-zdravotní pracovnice*. s. 43

²³⁷ Mattušová, V. 1948. *Sociální a zdravotní práce dříve a nyní*. s. 117

²³⁸ Zrejme autorke uniklo, že preventívna orientácia sociálnej práce sa v celosvetovom meradle objavila až po skončení druhej svetovej vojny.

sociálna práca v tzv. ľudovodemokratickom režime je podľa nej aj so sociálnou politikou ľudskejšia. Vyzdvihuje jej preventívnu činnosť ako aj plnú zamestnanosť, ktoré ako opatrenie sociálnej politiky zabezpečuje finančný príjem. Odvoláva sa na dva významné zákony, ktoré predurčili budúcnosť sociálnej práci. Prvým je zákon č. 48/1947 Zb. o organizácii starostlivosti o mládež z 19.3.1947 a zákon č. 49/1947 o poradenskej zdravotnej starostlivosti tiež z 19.3.1947. Oba tieto zákony obmedzujú starostlivosť realizovanú spolkami a zveruje rozhodovanie o starostlivosti štátnej inštitúcii. Tým prichádza aj k „zoštátneniu“ sociálnej práce a jej starostlivosti. Tu je práve vidieť nielen propagandu totalitného režimu, ale zároveň aj užívania si moci systému a jej zneužívanie v prospech rukojemníctva sociálnej práce komunistami.

V zákone č. 48/1947 Zb. o organizácii starostlivosti o mládež z 19.3.1947 je doslovne stanovené, že starostlivosť o mládež budú prevádzkovať národné výbory a na Slovensku okresné národné výbory a povereníctvo sociálnej starostlivosti zvláštnymi komisiami s názvom „Okresná starostlivosť o mládež“. Členmi tejto komisie mali byť odborníci, dobrovoľní pracovníci z odboru starostlivosti o mládež, zástupcovia Revolučného odborového hnutia a Jednotného zväzu slovenských roľníkov. Z hľadiska úradnej funkcie boli členmi komisie prednosta okresného súdu, okresný lekár a okresný školský inšpektor. Uvedený zákon predpisuje, že všetky spolky zúčastnené na starostlivosti o mládež sú povinné vyvíjať svoju činnosť v súlade so smernicami, ktoré budú vydané ministerstvom zdravotníctva a ministerstva sociálnej starostlivosti.

Týmto sa absolútne zamedzuje akejkolvek inovatívnosti v poskytovaných službách sociálnej práce. Nemyslíme si, že poskytovanie starostlivosti by nemalo byť upravené v intenciách normy, ale poskytovanie starostlivosti v súlade so smernicami je niečo iné ako upraviť minimálne štandardy, ktoré má každá organizácia dodržiavať pri svojej činnosti (čo je napr. v súčasnosti takto stanovené). Práve aj v tomto (okrem už v teórii popísanému) sa skrýva spomínané zdecimovanie sociálnej práce a jej rukojemníctvo.

V oblasti sociálnej politiky sa podľa Rákosníka²³⁹ v päťdesiatych rokoch 20. storočia v Československu začal budovať „leninský typ sociálneho štátu“, ktorý takto nazval Johann De Deken vo svojej typológii a považuje ho za celkom samostatný a svojbytný typ sociálneho štátu. V tomto poňatí ide najmä o evidentný dôraz na kontrolu občanov zo strany štátu. Tento

²³⁹ Rákosník, J. 2010. *Sověťizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960*. 1. vyd., Praha : FiF UK v Praze, 2010

typ je silno paternalistický, pričom garanciu práv predstavovala plná zamestnanosť. Zamestnanie ako také tvorilo podstatu sociálneho zabezpečenia občana, ale nešlo o výkon v práci, ale skôr o kombináciu prítomnosti občana v práci a lojality (aspoň deklarovanej) voči štátu a strane (KSČ).

Matlák²⁴⁰ popisuje toto budovanie v jednotlivých krokoch. Už v roku 1952 boli tzv. vecné dávky národného poistenia včlenené do zdravotníckych služieb a financované zo štátneho rozpočtu. Tento celý mechanizmus sa však spustil už zákonom č. 102/1951 Zb. o prebudovaní národného poistenia. Od roku 1953 správu nad nemocenským poistením prebrali ústredné výbory odborových zväzov. Až prišlo k vyvrcholeniu celej transformácie a zavedenie reformy sociálneho zabezpečenia práve zákonom č. 54/1956 Zb. o nemocenskom poistení zamestnancov. (Následne v roku 1964 bol prijatý zákon č. 101/1964 Zb. o sociálnom zabezpečení, kde už aj v názve bolo zakotvené zabezpečenie²⁴¹).

V roku 1956 bola teda dotvorená štruktúra československého sociálneho štátu do podoby, v ktorej pretrval bez zásadnejších zmien až do roku 1989²⁴².

Do legislatívy sa v tomto období zavádza pojem *sociálne zabezpečenie* po vzore Sovietskeho zväzu. Pojem sociálne zabezpečenie znamenal „zaistenie práva pracovníkov na hmotné zabezpečenie v starobe a pri práceneschopnosti (neskôr aj – pozn. autora) zaručené Ústavou ČSSR a hmotné zabezpečenie pozostalých pri úmrtí pracovníkov“²⁴³.

Ako prvý sa začal používať v západných krajinách v tridsiatych rokoch 20. storočia pojem: *sociálna bezpečnosť*, ktorým sa označuje skutočnosť, kedy človek nie je vystavený nebezpečenstvu existenčnej likvidácii. Doslovne Rákosník²⁴⁴ píše, že sociálna bezpečnosť „znamenal komplexné sociálne zaistenie všetkých obyvateľov pri všetkých relevantných negatívnych sociálnych udalostiach na princípe občianstva a nie na pôvodnom zásluhovom modeli sociálneho poistenia Nemecka a Rakúsko-Uhorska“. Tento pojem sa rozšíril po celej západnej Európe aj po 2. svetovej vojne, avšak ako už spomíname v 50-tych rokoch 20. storočia v Československu bol nahradený pojmom sociálne zabezpečenie.

²⁴⁰ Matlák, J. 1996. *Právo sociálneho zabezpečenia v historickom, súčasnom a európskom kontexte*. 1. vyd. Bratislava : VOPRAF UK v Bratislave, 1996

²⁴¹ Matlák, J. et al. 2009. *Právo sociálneho zabezpečenia*. 1. vyd., Plzeň : Aleš Čeněk, 2009

²⁴² Rákosník, J. 2010. *Sověťizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960*. 1. vyd., Praha : FiF UK v Praze, 2010, s. 18

²⁴³ Mařík, J. – Soukup, J. et al. 1974. *Sociálne zabezpečenie pracovníkov*. 1. vyd., Bratislava : Práca, 1974, s. 7

²⁴⁴ Rákosník, J. 2010. *Sověťizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960*. 1. vyd., Praha : FiF UK v Praze, 2010, s. 30

S pojmom sociálne zabezpečenie sa po prvýkrát podľa Tomeša²⁴⁵ stretávame v Dekréte o sociálnom zabezpečení (1918) a v programe Všeľvzovovej komunistickej strany (1919) v ZSSR pre označenie systému sociálnych dávok pre všetkých zamestnancov. Z týchto dekrétov je zrejmý paternalistický postoj socialistického štátu k potrebám svojich občanov, ktoré bude podľa svojich ideologických predstáv zabezpečovať. Pojem sociálne zabezpečenie v tejto svojej deformovanej podobe však natoľko zdomácnel, žeby zmena jeho obsahu mohla vyvolať nežiaduce nedorozumenia medzi občanmi.

Komunisti odmietli pôvodný pojem sociálna starostlivosť používaný v prvej republike z dôvodu, že je to „buržoázny prežitok“. Podľa tejto ideológie všetky sociálne problémy vyrieši komunizmus. V roku 1962 však svoj názor upravili a termínom sociálna starostlivosť začali označovať sociálne služby pre ľudí so zdravotným postihnutím, čím však tento termín skomolili a zdiskreditovali.

Bolo ním teda označovaná zvláštna činnosť štátnych orgánov, ktoré spadali pod zákon o sociálnom zabezpečení²⁴⁶.

Rovnako upozorňuje ešte na jednu anomáliu. V dobe tzv. „normalizácie“ sa v krajinách s komunistickou ideológiou používa pojem sociálny často nesprávne tým, že sa zamieňal s pojmom hygienický v súvislosti so „sociálnymi“ zariadeniami (toalety)²⁴⁷.

Zúboženie odboru sociálna práca je možné dokumentovať počtom sociálnych pracovníčok. V roku 1948 bolo 300 sociálnych pracovníčok klasického vzdelania na Slovensku a v roku 1968 už len 50. Sociálne pracovníčky klasického vzdelania sociálnej práce boli nahradzované absolventkami sociálnoprávnej nadstavby, ktoré však už sociálne pracovníčky vôbec neboli. Podľa slov Vašečku ich náplň práce bola už niečo úplne iného ako náplň práce sociálnych pracovníčok klasického vzdelania v sociálnej práci.²⁴⁸ Pričom „niečo úplne iné“ môžeme práve definovať ako pomoc/starostlivosť poskytovanú pod rúškom rukojemníctva sociálnej práce k totalitnému režimu.

Druhá polovica šesťdesiatych rokov sa niesla v duchu obnovy sociálnej práce. Cesta uvoľnenia pre jej opätovný rozvoj bola daná najmä uvoľnením politickej situácie, ktorá v Československu prichádza už začiatkom tohto desaťročia. Vyvrcholením politického

²⁴⁵ Tomeš, I. 2010. *Úvod do teórie a metodologie sociální politiky*. 1. vyd. Praha : Portál, 2010

²⁴⁶ Tomeš, I. 2009. *Sociální správa. Úvod do teórie a praxe*. 2. vyd., Praha : Portál, 2009

²⁴⁷ Tomeš, I. 2010. *Úvod do teórie a metodologie sociální politiky*. 1. vyd. Praha : Portál, 2010

²⁴⁸ Viac v pripravovanej publikácii Kodymová, P. – Brnula P. Sociálna práca v období normalizácie

uvoľnenia bola Pražská jar roku 1968. Po nej nastúpila normalizácia, v ktorej už nebol až taký veľký priestor na rozvoj sociálnej práce, i keď nebola opätovne úplne potretá ako v minulom období.

Šiklová²⁴⁹ sa vyjadruje aj o tom, že sa v tomto období hovorilo otvorene o chybách v sociálnej politike, začínajú vychádzať prvé učebnice sociálneho zabezpečenia a sociálnej starostlivosti a hovorí sa o obnove vedného odboru sociálna práca. Angažujú sa v nej najmä absolventky Vysokej školy sociálnej – Věra Novotná, Věra Schimmerlingová a Helena Šálková.

V roku 1968 zrejme pod vplyvom politických udalostí nastal posun aj v organizovaní sociálnej práce prostredníctvom tzv. Okresných národných výborov.

Do nich prichádza v roku 1968 156 sociálnych pracovníkov, pričom ďalších 111 malo nastúpiť v roku 1969 a v roku 1970 opäť 83 sociálnych pracovníkov. Celkom ich malo byť 350. Pričom vychádzame z oficiálnej metodickéj príručky Ministerstva práce a sociálnych vecí z roku 1968 s názvom Sociálny pracovník²⁵⁰.

Vnímanie sociálnej práce samotným ministerstvom sa v tomto materiály posunulo možno povedať až míľovými krokmi.

Sociálna práca je v ňom definovaná na základe Šmýdovej definície z roku 1966²⁵¹ a vnímaná je ako spoločensky závažná a nevyhnutná (porovnaj s rokom 1948, kedy sa hovoril pravý opak). Bola spájaná s činnosťou pre tzv. sociálne odkázaných ľudí, ktorými boli vnímaní najmä seniori. Sociálna práca bola súčasťou starostlivosti o človeka, ktorá má podľa dokumentu za úlohu riešiť sociálne problémy občanov. Tie má sociálny pracovník odhaľovať, odstraňovať resp. zmierňovať svojim pôsobením na sociálne odkázaného človeka a jeho prostredie. Je vidieť prechod k prevencii ako spôsobu práce a zároveň vnímanie skvalitnenia života klienta ako základné poslanie. Posun je tiež vo vnímaní toho, že sociálny pracovník nemá svoju pozornosť venovať len hmotnému zabezpečeniu, ale aj vnímaniu iných skutočností, ktoré spôsobujú nepriaznivost' životnej situácie klienta. Má teda zabezpečovať

²⁴⁹ Šiklová, J. 2001. *Sociální práce v našem státě od druhé světové války do současnosti*.

²⁵⁰ Ministerstvo práce a sociálních věcí. 1968. *Sociální pracovník. Metodická příručka*. 1. vyd., Bratislava : MPaSV, 1968

²⁵¹ Šmíd, B. 1966. *Sociální služby*. 1. vyd., Praha : VÚSZ, 1966

komplexnú starostlivosť o sociálne odkázaného občana. Dokument vymedzuje konkrétnych jedenásť úloh sociálneho pracovníka:

- 1) vyhľadávať sociálne odkázaných občanov;
- 2) spolupracovať s miestnymi orgánmi sociálneho zabezpečenia;
- 3) vyšetrovať sociálne pomery v domácnostiach a riešiť sociálnu situáciu občanov, podávať návrhy na poskytnutie potrebnej pomoci;
- 4) skúmať, či a do akej miery sú životné potreby občanov uspokojované zo strany tých, ktorí k tomuto občanovi majú zákonnú vyživovaciu povinnosť;
- 5) vykonávať poradenskú činnosť a pomáhať sociálne odkázaným (najmä seniorom) pri vybavovaní ich úradných, prípadne i súkromných záležitostí;
- 6) organizovať opatrovateľskú službu, stravovanie dôchodcov, kultúrne služby dôchodcom, využitie voľného času seniormi;
- 7) kontrolovať úroveň služieb doplnkovej starostlivosti v konkrétnych prípadoch;
- 8) viesť evidenciu sociálne odkázaných občanov;
- 9) zisťovať, či postačuje rodinná starostlivosť o zdravotne postihnutého;
- 10) organizovať prieskum sociálnej situácie v obvode;
- 11) a vypracovávať rozbor sociálnej situácie v obvode.

Za nemenej zaujímavé považujeme vnímanie postavenia sociálneho pracovníka, ktorý mal byť súčasťou odboru sociálneho zabezpečenia ONV²⁵². Jeho poverenie bolo výlučne len na socio-diagnostickú činnosť v rodinách, z čoho vyplývalo, že miestom jeho výkonu práce bude najmä terén a nie rezidencia úradu. Príručka vyslovene hovorí, že „nevykonáva nijaké administratívne práce, nemá však ani právomoc rozhodovaciu, ale iba navrhovaciu“ (s.6). Je zreteľné, že tzv. odborný referent na oddelení sociálneho zabezpečenia ONV mal byť k dispozícii sociálnemu pracovníkovi, nie však ako podriadený, ale ako nápomocný článok vo výkone sociálnej práce. Odborný referent mal za povinnosť chystať podklady pre sociálneho pracovníka a viesť administratívu²⁵³. Dokonca samotná správa z terénu od sociálneho pracovníka mala mať jednoduchú a prehľadnú formu s odôvodnením, „aby sa z toho nevyvinula zložitá administratíva“. Ak porovnáme plánovanie sociálnej práce vo verejnej správe s realitou súčasnosti, musíme žiaľ konštatovať, že uvedený model jednoznačne v sociálnej práci vo verejnej správe nefunguje.

Kvalifikácia, ktorá sa očakáva od sociálnych pracovníkov bola stanovená na absolventov odbornej strednej sociálnej školy, alebo takej školy, ktorá predtým vychovávala sociálnych pracovníkov. Pričom sa vyžadovala aj tzv. celková vzdelanosť, primeraná prax (5

²⁵² Okresného národného výboru – ďalej len v skratke ONV.

²⁵³ Tento model, ak by sa ujal bol by býval prelomový, pretože je skutočnosťou, že v pomáhajúcich profesiách je často prítomný model administratívneho pomocníka (psychiater – zdravotná sestra/ psychológ/sociálny pracovník a pod.), čo by prospelo k odbyrokratizovaniu výkonu samotného sociálneho pracovníka.

rokov), dobrý morálne politický profil a potrebné znalosti aj z odborov sociálneho zabezpečenia, zdravotníctva, práva, psychológie, pedagogiky, sociológie a metód sociálnej práce. Za zaujímavé považujeme požiadavku morálne politického profilu, v ktorom jednoznačne vidieť spriaznenosť vykonávateľov sociálnej práce s totalitným režimom v minimálnej miere v tom, že mu neprotirečili a navonok pôsobili lojálne.

V roku 1969 podľa Šiklovej²⁵⁴ vzniká Spoločnosť sociálnych pracovníkov, ktorá sa v roku 1973 stala súčasťou Českej lekárskej spoločnosti J. E. Purkyně pri ktorej fungovala ako Sekcia sociálnych pracovníkov až do roku 1990.

Sociálna práca sa v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch nerozvíjala ako veda, ale skôr ako prax. Predstavitelia Komunistickej strany Československa a normalizační vodcovia si však už uvedomovali, že sociálne otázky je nutné riešiť aj za socializmu a naplno.

Prichádza aj k renesancii a rozšíreniu vzdelávania sociálnych pracovníkov, predlžuje sa tzv. materská dovolenka z 18 týždňov na dva, neskôr tri roky, rozširuje sa aj starostlivosť o seniorov²⁵⁵ a pod.

V osemdesiatych rokoch sa začala raziť aj druhá veľká oblasť sociálnej práce vo veľkých závodoch a vo výrobných podnikoch. Postupne sa systematizovalo miesto sociálnych pracovníkov v továrňach, ktorí sa mali starať o „pracovné kádre“. Viaceré služby sociálnej práce a sociálne služby samotné sa dostávajú do kompetencie závodov najmä koncom obdobia normalizácie²⁵⁶.

V rámci systematizovaného miesta sociálneho pracovníka v závode bola jeho kompetencia stanovená na poskytovanie starostlivosti o pracovníkov v troch oblastiach:

- v opatreniach, ktoré sa realizujú z dôvodu, aby uspokojovali základné a všeobecné potreby a záujmy pracovníkov, resp. aj ich rodinných príslušníkov, ochranu zdravia pri práci, bývanie, stravovanie, využívanie voľného času a materiálno-technických služieb;
- v starostlivosti o uspokojovanie špeciálnych potrieb tých kategórií a skupín pracovníkov, ktorí zo sociálneho pohľadu si vyžadujú tzv. osobitnú pozornosť;
- poskytovanie individuálneho poradenstva a pomoci sociálne odkázaným pracovníkom pri riešení ich problémov.

²⁵⁴ Šiklová, J. 2001. *Sociální práce v našem státě od druhé světové války do současnosti*.

²⁵⁵ vid' Schimmerlingová, 1972

²⁵⁶ Šiklová, J. 2001. *Sociální práce v našem státě od druhé světové války do současnosti*

Zdôrazňované však bolo, že pomoc sociálneho pracovníka mala mať zásadne preventívny charakter. Činnosť sociálneho pracovníka v podniku má predchádzať situáciám, ktoré by ohrozovali pracovníka a len v prípade, že už vznikla sociálne nepriaznivá situácia bolo vhodné zabezpečiť kuratívnu pomoc. Sociálny pracovník takto v podniku vykonáva odbornú a kvalifikovanú činnosť²⁵⁷.

Práve v osemdesiatych rokoch je teda možné badať rozvoj tzv. podnikovej sociálnej práce, ktorej obsah Strieženec²⁵⁸ definoval ako „riadenie, komunikáciu, sociálnu štruktúru, sociálnu klímu, sociálnu mobilitu, účinky pracovného procesu a sociálne správanie v podniku, záujmová činnosť a rekvalifikácia“. Pričom Jusko²⁵⁹ ju zároveň chápe ako významný nástroj súčasnej podnikovej sociálnej politiky, ktorej zas rozumie ako súboru sociálnych aktivít podniku, ktoré smerujú k zlepšeniu životných a pracovných podmienok zamestnancov prípadne ich rodinných príslušníkov.

Šiklová²⁶⁰ konštatuje, že „pôvodne zavrhnutá sociálna práca sa pomaly a skoro neviditeľne obnovuje“. Existoval vraj plán, že na každých 2500 zamestnancov mal pripadať jeden sociálny pracovník. Ale po niekoľko desiatok rokov trvajúcej degradácii odboru sociálna práca počet vyštudovaných sociálnych pracovníkov bol nedostatočný.

Rovnako sa už koncom normalizácie nedalo „zvaľovať“ všetky krikľavé sociálne problémy na kapitalizmus, ktorý skončil pred štyridsiatimi rokmi²⁶¹.

Z uvedených príkladov podôb sociálnej práce je viac ako jasne vidieť previazanosť opatrení a služieb sociálnej práce s oboma totalitnými režimami.

Je viac ako zarážajúce, že na jednej strane totalitná ideológia komunizmu odmietala sociálnu prácu, avšak na strane druhej jej služby a činnosť nesmierne využívala. Išlo v podstate politicky kontrolovanú činnosť, ktorou sa stala zároveň aj nástrojom moci režimu nad občanmi a z moci vyplývajúcej kontroly nad obyvateľstvom a rizikami pre tzv. socialistickú spoločnosť. Spriaznenosť sociálnej práce jej priniesla pečať rukojemníka, aj keď je pravdou, že pod rúškom sa kvalitatívna zmena diala.

²⁵⁷ Keller, F. – Charvátová, D. 1981. *Starostlivosť o pracovníkov*. 2. vyd., Bratislava : SPN, 1981. 204 s.

²⁵⁸ Strieženec, Š. 1996. *Slovník sociálneho pracovníka*. 1. vyd., Trnava : AD, 1996, s. 163

²⁵⁹ Jusko, P. 2010. *Sociálna práca a podniková sociálna politika*.

²⁶⁰ Šiklová, J. 2001. *Sociální práce v našem státě od druhé světové války do současnosti.*, s. 148

²⁶¹ Šiklová, J. 2001. *Sociální práce v našem státě od druhé světové války do současnosti.*, s. 150

Vašečka uvádza, že o všetko sa staral „štát“ a uspokojované boli len „oprávnené potreby pracujúcich“ v dobovej terminológii. Individuálne potreby akoby neexistovali, existovali po roku 1968 v podobe chát, áut, záhradiek, individuálnych rekreácií v zariadeniach ROH. Inak potreby individuálne boli uspokojované prostredníctvom kolektívnych potrieb u zamestnávateľov a pracovného kolektívu²⁶².

Previazanosť služieb sociálnej práce a sociálnej politiky je teda v oboch režimoch vidieť práve v prepojení s totalitnými režimami a službe propagandy a tým aj režimu ako aj politike zamestnanosti. Práve prostredníctvom plného zamestnania má režim absolútnu kontrolu nad obyvateľstvom nielen fyzického charakteru, ale aj charakteru morálneho.

Riziká opätovného zneužitia sociálnej práce radikalizujúcou sa spoločnosťou

Súčasná spoločnosť prešla veľký kus cesty. V priebehu jedného storočia bolo na území Európy niekoľko významných udalostí, ktoré posunuli aj vnímanie sveta. Okrem už vyššie spomínaných dvoch ideológií ako základov pre totalitné režimy a ich realizáciu, prebehli dve svetové vojny a následne po tej druhej nastal nevídaný rozvoj spoločnosti v podobe tzv. vedecko-technickej revolúcie. Táto revolúcia priniesla zmenu v tom, že dnešnú spoločnosť môžeme nazvať spoločnosť tretieho vlny.

Život spoločnosti tretej vlny prináša absolútne nový spôsob života. Život v nej je založený na diverzifikovaných, obnoviteľných zdrojoch, na nových výrobných postupoch, ktoré činia pôvodný spôsob továrenskej výrobnéj linky za zastaraný, je postavená na inej ako nukleárnej rodine, akoby stála na novej inštitúcii – „elektronickom dome“, na radikálne meniacich sa školách a meniacej sa budúcnosti. Civilizácia tretej vlny formuluje (naformulovala) aj nový etický kódex a vedie cestu mimo štandardizácie, synchronizácie a centralizácie²⁶³. V Európe sme k tejto tretej vlne dospeli postupne.

Tofflerovci jasne popisujú, že prvá vlna – poľnohospodárska – trvajúca niekoľko storočí sa menila vlnou priemyselnej revolúcie. Tá zasa poskytla možnosť vzniku industriálnej spoločnosti alebo inak povedané, spoločnosti modernej. Následná tretia vlna informačnej revolúcie v už postmodernej spoločnosti prináša zmenu v základoch spoločnosti,

²⁶² Viac v pripravovanej publikácii Kodymová, P. – Brnula P. Sociálna práca v období normalizácie

²⁶³ Toffler, A. – Tofflerová, H. *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. 1. vyd., Praha : Dokořán. 2001

ktorá už stojí na znalostiach a informáciách. Dnešné Slovensko, ktorého územie patrí do strednej Európy, však možno aj vďaka dvom totalitným režimom v tomto vývoji akoby zaostávalo v novej vlne postmodernej spoločnosti najmä v myslení občanov.

Rétorika súčasných politických elít v strednej Európe prináša delenie Európskeho kontinentu a Európskej únie opätovne na Západ a Východ ako za čias studenej vojny. Toto môže veľmi súvisieť aj s myslením obyvateľstva v strednej Európe. To, ako uvádzame vyššie, žije v znalostnej a informatizovanej spoločnosti, ale myslenie ako by ešte neprešlo premenou.

Politické elity v strede Európy jednoznačne presadzujú tvrdú rétoriku, ktorá protirečí hodnotám, ku ktorým sa spoločnosť tretej vlny (a sociálna práca v nej) hlási a to hodnotám ľudských práv, ľudskej dôstojnosti a slobody.

Cesta spoločnosti k zmene hodnôt je viditeľná už vo vyššie spomínanom Ingelhartovom výskume. V ňom sa ukázalo, že postmoderná spoločnosť kladie dôraz na individuálne práva a hodnoty, na autonómne pôsobenie. Toto viedlo spoločnosť k väčšej individuálizácii a presadzovaniu ľudskej dôstojnosti a autonómie²⁶⁴.

Cesta ako k tomu spoločnosť tretej vlny dospela je podľa Ingelharta závislá na ekonomickej bezpečnosti a istote obyvateľstva a tie vedú k odmietaniu rigidných náboženských príkazov a hierarchických inštitúcií a dávajú priestor na oveľa väčšiu variáciu v hodnotách ako spoločnosti pred ňou.

Na tento výskum nadväzujúc, môžeme konštatovať, že podľa Lipovetskeho²⁶⁵ žijeme v tzv. postmoralitnej spoločnosti. Tá je práve typická rozvratom pôvodných hodnôt predchádzajúcich spoločností. Súčasná spoločnosť vytvára spoločnosť tzv. „etiky tretieho typu“ (cca od r. 1950). Toto obdobie etiky je typické novou logikou procesu sekularizácie etiky od povinností. Hovorí o tzv. rozpustení povinností. Obdobie etiky tretieho typu odmieta ideál odriekania, podporuje okamžité priania, egoistické vášne, súkromné a hmotné šťastie. Pod jej vplyvom spoločnosť zlikvidovala hodnotu obetovania sa, hodnotu záväzkov vzťahovať sa k niečomu inému ako k sebe samému. Lipovetsky tvrdí, že ide o minimálnu etiku, ktorá nepozná povinnosť ani sankcie. V tejto spoločnosti sa nebývalým spôsobom rozvíja individualizmus, teda akési rozširovanie súkromného priestoru, odklon od ideológií aj od politiky. Individualizmus zasahuje do všetkých oblastí a charakteru súčasného života.

²⁶⁴ Garajská – Kučerová, 2015

²⁶⁵ Lipovetsky, G. 2011. *Soumrak povinnosti. Bezbolestná etika nových demokratických časů*. Praha : Prostor, 2011

Iný pohľad na hodnoty súčasnej spoločnosti poskytuje Greene²⁶⁶. Ten tvrdí, že morálka však nie je na to, aby nás viedla ako jednotlivcov. Vysvetľuje, že morálka má význam ako akási cestovná mapa, ktorá ukazuje, ako môžu jednotlivci žiť úspešný sociálny život v rámci komunit a ako komunity môžu efektívne interagovať navzájom. Podľa Greena, je tragédiou ľudstva a ľudskej morálky to, že osobné záujmy jednotlivcov sú v rozpore so záujmami väčšiny. Ak by sa nám podarilo do istej miery limitovať osobné záujmy jednotlivcov, napr. rešpektovaním určitých pravidiel, ľudstvo nemusí byť zničené. Greene tvrdí, že ľudská morálka vyžaduje, aby sme občas uprednostnili “My” pred “Ja”.

Akoby šlo o nejaký návrat ku kolektivismu oproti absolútnemu individualizmu postmoralitnej spoločnosti.

Greene tvrdí, že ako ľudské bytosti cítime záväzky voči svojim blízkym, avšak necítime ich voči tým vzdialenejším členom spoločnosti. Navrhuje preto potrebnosť akejsi “metamorálky”, ktorá je založená na spoločných hodnotách uznávaných všetkými ľudskými bytosťami. Zároveň navrhuje šesť základných pravidiel na riešenie tragédie ľudskej morálky:

- 1) V prípade morálnej kontroverzie má človek konzultovať, a neveriť svojim morálnym inštinktom;
- 2) Práva nemajú byť na hádky, sú určené práve na ich ukončenie;
- 3) Človek by sa mal zamerať sa na fakty, a povedať iným aby robili to isté;
- 4) Človek sa má vyvarovať zaujatej čestnosti;
- 5) Človek má užívať všeobecné hodnoty v prospech spoločnosti Používaj všeobecnú menu (hodnôt) (Common currency)
- 6) Dávaj.

Z uvedeného môžeme jednoznačne usúdiť, že aj v postmoralitnej spoločnosti²⁶⁷, ktorá sa rozvinula najmä v druhej polovici 20. storočia je potrebné, aby sociálna práca reagovala.

Mala by reagovať verejne a verbálne nahlas, aby sa opätovne nestala rukojemníkom niektorého z ďalších režimov.

Myslíme tým, že základnou úlohou v súčasnosti by malo pre sociálnu prácu byť reflektovanie spoločenských tém. Ak sociálna práca skutočne stojí na hodnotách, ako to tvrdí, z akého dôvodu sa nepýta elit ako pomôcť migrantom, ako pomôcť segregovaným, ako

²⁶⁶ Greene, J. 2013. *Moral Tribes. Emotion, reason, and the Gap between us and them*. 1 st ed., New York : The Penguin Press, 2013

²⁶⁷ ovplyvnená dvoma svetovými vojnami, dvoma totalitnými režimami, rozvratom spoločných hodnôt;

pomáhať pri nerovnostiach...? Z akého dôvodu neháji ľudské práva v rétorickej rovine, z akého dôvodu sa verejne nepýta a nevyjadruje?

Vnímame totiž riziko opätovnej radikalizácie Európy, minimálne v jej politických elitách, ktoré môžu radikalizáciu „odovzdať“ aj občanom. A práve ako prevencia by mohla toto úsilie elit eliminovať funkčne reagujúca sociálna práca, ktorá si nevyberá cestu opätovného rukojemníka...

Poučenie z histórie vývoja spoločnosti je jedna z úloh, aby sme nedopustili radikalizáciu politickej scény, pretože ak už tu nezačne sociálna práca reagovať²⁶⁸, tak to môže viesť k jej opätovnému vzatiu do väzby rukojemníctva ako nástroja politických ideológií, propagandy a potreby „nakŕmenia“ nás.

Slovami Zajaca²⁶⁹ „mentálna transformácia strednej Európy doposiaľ neprebehla“ a to je veľké riziko...

Záver

Záverom si dovoľíme parafrázovať veľikána J. S. Milla, ktorý považoval slobodu ako synonymum všetkých hodnôt a zároveň je predpokladom akéhokoľvek kladu. Podľa neho len sloboda podmieňuje kultúru, pokrok a poznanie pravdy²⁷⁰.

Slobodu ako základnú hodnotu vnímame ako motto sociálnej práce a pre súčasnú spoločnosť aj základnú agendu, ktorú nevyhnutne „musí“ sociálna presadzovať, aby predišla nielen vlastnému „vazalstvu“, ale aj predišla možným zmenám v spoločnosti západného typu.

Zoznam použitej literatúry

ARENTOVÁ, H. 2013. *Původ totalitarizmu I – III*. 1. vyd., Praha : OIKOYMEN, 2013. 680 s. ISBN 978-80-7298-483-1

BOSÁ, M. 2013. *Feministické korene sociálnej práce*. 1. vyd., Prešov : FiF Prešovskej univerzity v Prešove, 2013. 86 s. ISBN 978-80-555-0952-5

²⁶⁸ ako „obhajkyňa práv“

²⁶⁹ <https://dennikn.sk/360963/peter-zajac-nemam-tendenciu-spatne-vycitat-veci-ktore-sa-rozhodol/>

²⁷⁰ Viac k Millovi odporúčame: Mill, J. S. 1995; Komárková, B., 1990

BRNULA, P. 2012. *Sociálna práca. Dejiny, teórie a metódy*. 1. vyd., Bratislava : IRIS, 2012. 264 s. ISBN 978-80-89256-91-4

BRNULA, P. – ČAVOJSKÁ, K. – MÓZEŠOVÁ, K. et al. 2015. *Úvod do teórií sociálnej práce*. 1. vyd. Bratislava : IRIS, 2015 212 s. ISBN 978-80-89726-36-3

GAJARSKÁ – KUČEROVÁ, M. 2015. *Hodnoty v živote človeka a ich vývoj*. s. 13 – 24 in: ONDRUŠEK, D. (ed). *Hodnotové strety hrou*. 1. vyd., Bratislava : PDCS, 2015. 191 s. ISBN 978-80-89563-41-8

GREENE, J. 2013. *Moral Tribes. Emotion, reason, add the Gap between us and them*. 1 st ed., New York : The Penguin Press, 2013. 422 p. ISBN 978-1-59420-260-5

HABURAJOVÁ-ILAVSKÁ, L. – BAKOVÁ, D. 2012. *Mapovanie historických medzníkov vo vývoji sociálnej politiky a sociálnej práce*. 1. vyd., Praha : Hnutí R, 2012. 198 s. ISBN 978-80-86798-30-1

HUBENÁK, L. 2001. *Právne dejiny Slovenska do roku 1945 II. diel*. 1. vyd., Banská Bystrica : UMB, 2001. 376 s. ISBN 80-8055-530-3

CHARVÁTOVÁ, Dagmar. 1987. *Metody sociální práce I. pro střední školy sociálně právní*. 4. vyd., Praha : SPN, 1987. 148 s. 14-219-87

JUSKO, P. 2010. *Sociálna práca a podniková sociálna politika*. s. 109-113 in HUDECOVÁ, Anna – JUSKO, Peter et al. 2010. *Profesijné kompetencie sociálnych pracovníkov*. 1. vyd., Banská Bystrica : UMB, 2010. 150 s. ISBN 978-80-557-0112-7

KAMENICKÝ, Miroslav – MRVA, Ivan et al. 2003. *Lexikón svetových dejín*. 3. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2003. 319 s. ISBN 80-10-00001-9

KELLER, F. – CHARVÁTOVÁ D. 1981. *Starostlivosť o pracovníkov*. 2. vyd., Bratislava : SPN, 1981. 204 s.

KODYMOVÁ, P. 2013. *Historie české sociální práce v letech 1918-1948*. 1. vyd., Praha : Karolinum, 2013. 132 s. ISBN 978-80-246-2256-9

KOMÁRKOVÁ, B. 1990. *Původ a význam lidských práv*. 1. vyd., Praha : SPN, 1990. 234 s. ISBN 80-04-25384-9

KONEČNÝ, S. – RADÍČOVÁ, I. 2003. *Sociálna politika vo svete a u nás*. s. 249 – 274 In: TOKÁROVÁ, A. 2003. *Sociálna práca. Kapitoly z dejín, teórie a metodiky sociálnej práce*. 2. vyd., Prešov : Akcent Print, 2003. 572 s. ISBN 80-968367-5-7

KOVÁČIKOVÁ, D. 2010. *Filozfické, náboženské a historické východiská sociálnej práce*. 1. vyd. Banská Bystrica : PdF UMB, 2010. 174 s. ISBN 978-80-8083-997-0

KUBR, F. 1948. *Sociálně-zdravotní pracovnice*. s. 43 in Sociální a zdravotnícka práce – časopis ROH zväzu zamestnancov sociálny a zdravotných služieb. roč. II., č.6, 1948, 25.3.1948

LIPOVETSKY, G. 2011. *Soumrak povinnosti. Bezbolestná etika nových demokratických časů*. Praha : Prostor, 2011. 384 s. ISBN 978-80-7260-237-7

MAŘÍK, J. – SOUKUP, J. et al. 1974. *Sociálne zabezpečenie pracovníkov*. 1. vyd., Bratislava : Práca, 1974. 332 s. 74-018-74

MATLÁK, J. 1996. *Právo sociálneho zabezpečenia v historickom, súčasnom a európskom kontexte*. 1. vyd. Bratislava : VOPraF UK v Bratislave, 1996. 113 s. ISBN 80-7160-012-1

MATLÁK, J. et al. 2009. *Právo sociálneho zabezpečenia*. 1. vyd., Plzeň : Aleš Čeněk, 2009. 383 s. ISBN 978-80-7380-212-7

MATTUŠOVÁ, V. 1948. *Sociální a zdravotní práce dříve a nyní*. s. 117. in Sociální a zdravotnícka práce – časopis ROH zväzu zamestnancov sociálny a zdravotných služieb. roč. II., č.15, 1948, 25.11.1948

Ministerstvo práce a sociálnych vecí. 1968. *Sociálny pracovník. Metodická príručka*. 1. vyd., Bratislava : MPaSV, 1968. 8 s. – príloha mesačníka Sociálne zabezpečenie

MILL, J. S. 1995. *O slobode*. 1. vyd., Bratislava : IRIS, 1995. 118 s. ISBN 80-88778-07-7

RÁKOSNÍK, J. 2010. *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960*. 1. vyd., Praha : FiF UK v Praze, 2010. 503 s. ISBN 978-80-7308-303-8

RÁKOSNÍK, J. – TOMEŠ, I. a kol. 2012. *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918 – 1992*. 1. vyd., Praha : Auditorium, 2012. 416 s. ISBN 978-80-87284-30-8

SCHIMMERLINGOVÁ, Věra. 1972. *Metody sociální práce se starými lidmi*. 1. vyd., Praha : MPaSV ČSR, 1972, 137 s.

STRIEŽENEC, Š. 1996. *Slovník sociálního pracovníka*. 1. vyd., Trnava : AD, 1996. 255 s. ISBN 80-967589-0-X

ŠIKLOVÁ, J. 2001. *Sociální práce v našem státě od druhé světové války do současnosti*. s. 139 – 154 in: MATOUŠEK, Oldřich. 2001. *Základy sociální práce*. 1. vyd., Praha : Portál, 2001. 309 s. ISBN 80-7178-473-7

ŠIMEČKA, M. 1990. *Obnovení pořádku*. 1. vyd. Brno : Atlantis, 1990. 208 s. ISBN 80-7115-003-7

ŠMÝD, B. 1966. *Sociální služby*. 1. vyd., Praha : VÚSZ, 1966

TOFFLER, A. – TOFFLEROVÁ, H. 2001. *Nová civilizace. Třetí cesta a její důsledky*. 1. vyd., Praha : Dokořán, 2001. 125 s. ISBN 80-86569-00-4

TOMEŠ, I. 2009. *Sociální správa. Úvod do teorie a praxe*. 2. vyd., Praha : Portál, 2009. 304 s. ISBN 978-80-7367-483-0

TOMEŠ, I. 2010. *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. 1. vyd. Praha : Portál, 2010. 440 s. ISBN 978-80-7367-680-3

ÚSTAVA SLOVENSKEJ REPUBLIKY. 1939. *Ústavný zákon zo dňa 21.7.1939 o ústave Slovenskej republiky 185/1939 Sl. z.*

VACULÍK, L. 1990. *Srpnový rok. (fejetony z let 1988 – 1989)*. 1. vyd., Praha : Mladá fronta, 1990. 122 s. ISBN 80-204-0193-8

ZAJAC, P. 2016. *Rozvrat Radičovej vlády sa začal deň po jej nástupe*. 3.2.2016 denník N dostupné na: <https://dennikn.sk/360963/peter-zajac-nemam-tendenciu-spatne-vycitat-veci-ktore-sa-rozhodol/>

ZPRÁVA o 86. Zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 6. mája 1942.
Dostupné na:

<http://www.nrsr.sk/dk/Download.aspx?>

[MasterID=135193&Type=DocVar&DocVarID=28677&DocID=288414](http://www.nrsr.sk/dk/Download.aspx?MasterID=135193&Type=DocVar&DocVarID=28677&DocID=288414)

HISTÓRIA KREOVANIA VYSOKOŠKOLSKÉHO ŠTÚDIA SOCIÁLNEJ PRÁCE

JÁN GABURA²⁷¹

Téma História kreovania vysokoškolského štúdia sociálnej práce nie je spracovaná z aspektu historiografickej analýzy, je skôr subjektívnou reflexiou autora, ktorý bol priamym účastníkom kreovania a vývoja prvej samostatnej katedry sociálnej práce v Bratislave.

Koncepcia vysokoškolského štúdia sociálnej práce nevznikala vo vzduchoprázdne. Po druhej svetovej vojne fungovali v Československu dve vysoké školy zamerané na problematiku sociálnej práce, Vysoká škola politická a sociálna v Prahe a Vysoká škola sociálna v Brne. Zároveň sa zakladali vyššie školy sociálno – zdravotné. Takto organizované vzdelávanie v oblasti sociálnej práce predstavovalo v rámci vtedajšej Európy nadštandard. Komunistickým prevratom v roku 1948 sa radikálne zmenil postoj k sociálnej práci a tým aj k vzdelávaniu v tejto oblasti. Politickú, riadiacu aj realizačnú garanciu za sociálnu oblasť prevzal štát ako svoj monopol. Pomerne rýchlo sa formoval administratívno-byrokratický systém sociálnej práce, sociálna práca sa uzatvárala do kancelárií a rezidenciálna sociálna práca sa zredukovala na saturáciu základných životných potrieb ľudí v uzatvorených zariadeniach. Štát zrušil nie len vysoké sociálne školstvo, ale zlikvidoval aj štúdium psychológie a sociológie (tieto odbory označoval ako buržoázne pavydy). Zanikol systém mimovládnych organizácií, zanikli poradenské služby, bola zrušená charita, takmer úplne sa z praxe vytratila terénna sociálna práca. V roku 1953 už existovala iba jedna stredná sociálno - zdravotná škola pre celé Československo. Administratívny pracovník či „opatrovateľ“ v sociálnej oblasti nepotrebovali špecifickú odbornú prípravu ani profesionálne zručnosti práce s ľuďmi. V pozíciách sociálnych pracovníkov začali pracovať ľudia s rôznym profesionálnym pozadím (bývalé predavačky, úradníčky, nekvalifikované ženy z domácnosti, policajti, vojaci). Nechcem jednostranne tvrdiť, že sa v oblasti sociálnej práce nič nerobilo,

²⁷¹ prof. PhDr. Ján Gabura, CSc. Katedra sociálnej práce a sociálnych vied FSVaZ UKF Nitra, gabura@sercom.sk

mnohí pracovníci využívali svoj ľudský potenciál pri práci so sociálnymi klientmi. Otázkou však ostáva, či ich činnosť môžeme považovať za kvalifikovanú sociálnu prácu. Komunistická ideológia ani nepripúšťala možnosť sociálnych problémov, považovala ich iba za dedičstvo kapitalistickej minulosti, predpokladala, že v socialistickom zriadení sociálne problémy úplne vymiznú. Až koncom šesťdesiatych rokov nastalo aj v tejto oblasti chvíľkové uvoľnenie, začal sa napríklad formovať systém predmanželského, manželského a rodinného poradenstva (autor zakladal prvú poradňu na Slovensku), ktorý po živelných začiatkoch prikryl rezort práce a sociálnych vecí. Tento systém kreoval špecifické vzdelávanie, zamerané na spoluprácu s klientom pri riešení jeho problémov, vydával množstvo odbornej literatúry z oblasti pomáhajúcich profesií, neskôr participoval pri formovaní využitia supervízie v tejto oblasti. Podobný systém manželského a rodinného poradenstva fungoval aj v Čechách a na Morave (zakladateľ dr. Stelšovský).

V období takzvanej normalizácie medzi sedemdesiatym a deväťdesiatym rokom síce pokračoval štát v svojej monopolistickej politike v oblasti sociálnej práce, ale postupne sa už objavujú aj živelné iniciatívy jednotlivcov a osvietenejších organizácií, ktoré sa snažili vniesť profesionálne prvky do systému sociálnej práce s individuálnym klientom, rodinou a skupinou. Niektorí pracovníci sa začali zúčastňovať vzdelávacích podujatí organizovaných manželskými poradňami, študovali publikácie vydávané týmito organizáciami, koncom osemdesiatych rokov sa už aj pracovníci v sociálnej oblasti zúčastňovali terapeutických výcvikov, výcvikov v zručnostiach potrebných pri spolupráci s klientmi a začínajúcej prípadovej supervízie.

Revolučné zmeny v roku 1989 zasiahli aj sociálnu oblasť. V nových politických kontextoch sa proklamačne mení aj koncepcia sociálnej politiky, ktorá vyžaduje nové prístupy pri riešení sociálnych problémov na všetkých úrovniach. Zmena vychádza zo zmeny legislatívy v tejto oblasti, paternalistické centralizované riadenie postupne by postupne mala nahradiť diferencovaná sociálna práca so širokou paletou rôznych subjektov, ponukou služieb, ktoré sa posúvajú viac k človeku a rešpektujú jeho jedinečné podmienky. Prezentuje sa snaha meniť doteraz prevládajúce prístupy orientované na administratívnu agendu, ktoré v svojom dôsledku invalidizovali človeka na bezmocnú bytosť, úplne závislú od úradníka a dávok. Novou úlohou sociálnych pracovníkov by malo byť mobilizovať potenciál človeka, podporovať schopnosť človeka využívať potenciál svojho sociálneho okolia, stimulovať ho k prevzatiu zodpovednosti za seba, za svojich blízkych, za spoločnosť v ktorej žije. V novej

filozofii sociálnej práce sa človek chápe ako aktívna bytosť, ktorá spolurozhoduje o svojom osude, participuje na riešení svojich problémov a preberá na seba zodpovednosť za svoj život. Presadzuje sa zmena pozícií vo vzťahu sociálny pracovník a jeho klient, direktívno – kontrolný prístup by mal byť postupne nahradený symetrickým vzťahom, v ktorom je klient akceptovaný ako autonómna bytosť so svojou individuálnou životnou históriou. Profesionálny vzťah človek – človek zrkadlí základné humanistické východisko sociálnej práce. Sociálna práca by sa mala dostávať bližšie k človeku, efektívnejšie využívať prirodzené sociálne väzby, uplatňovať systémový či ekosystémový prístup.

Programovo prezentované zmeny nevyhnutne vyžadovali aj zmenu vzdelanostnej štruktúry sociálnych pracovníkov. Sociálny pracovník by mal byť špecialista, graduálne pripravovaný na vysokých školách v novej filozofii sociálnej práce, mal by získať potrebné zručnosti pre efektívnu spoluprácu s ľuďmi, byť kontinuálne vzdelávaný vo svojej profesii a podporovaný účinnou supervíziou.

Potreba špecializovanej prípravy vysokoškolsky vzdelaných sociálnych pracovníkov smerovala k etablovaniu sociálnej práce ako nového vedného odboru a ku kreovaniu prvých programov študijného odboru sociálna práca. Prvá samostatná katedra sociálnej práce na Slovensku vznikla na pôde Pedagogickej fakulty UK v Bratislave. Vzniku katedry predchádzali diskusie o potrebe zmeny systému vzdelávania v tejto oblasti, zakladajúci členovia sa inšpirovali programami vzdelávania zaniknutých vysokých škôl a privítali najmä účinnú pomoc zo strany holandských kolegov, ktorú v počiatkoch organizoval podporovateľ Charty Jeff Helmer. Prvá skupina odborníkov odišla na stáž spojenú s prípravou na vzdelávanie v sociálnej práci v roku 1990 a druhá v roku 1991. Stáže v Holandsku pokračovali až do roku 1995. Na pobytoch v Holandsku sa zúčastnili aj kolegovia z Čiech, ktorí tiež pripravovali pôdu na kreovanie vysokoškolskej prípravy sociálnych pracovníkov (napríklad: Matoušek, Musil, Šiklová). Pri zrode katedry zohral najvýznamnejšiu úlohu liečebný pedagóg V. Labáth, ktorý viedol dlhodobé diskusie s predstaviteľmi katedier pomáhajúcich profesií (najmä liečebná a špeciálna pedagogika), kde si spoločne vymedzovali svoje profesionálne pole, identifikovali špecifiká a hľadali možnosti vzájomnej spolupráce. Po týchto odborných diskusiách sa vytvoril priestor umožňujúci zriadenie katedry sociálnej práce na Pedagogickej fakulte v Bratislave. Komplikovanejšie boli debaty s odporcami vysokoškolského štúdia sociálnej práce, ktorých bola v tom čase na fakulte väčšina. Témou diskusií bola najmä otázka, či je sociálna práca samostatný vedný odbor, či by mali byť

sociálni pracovníci univerzitne vzdelávaní, kto bude vyučovať sociálnu prácu na pripravovanej katedre. Významný zlom nastal v roku 1991, keď nový dekan doc. PhDr. M. Bažány po počiatočnom váhaní, jednoznačne podporil vznik novej katedry. Samostatná katedra sociálnej práce vznikla v máji 1991. Dvoch zakladajúcich pracovníkov ešte do konca leta doplnili ďalší pedagógovia.

Paradoxom doby bolo, že na Slovensku neboli žiadni vysokoškolsky vzdelaní sociálni pracovníci, preto pedagógmi tohto odboru boli odborníci príbuzného profesionálneho pozadia, ktorí mali skúsenosť práce s individuálnym klientom, rodinou a skupinou. Väčšina členov katedry mala absolvovaný dlhodobý výcvik v psychoterapii, skúsenosť práce so vzdelávacími, výcvikovými a terapeutickými skupinami, a preto sa od začiatku kreovalo poradensko – terapeutické zameranie katedry (v zmysle Painových malých paradigiem sociálnej práce). Týmto smerom sa uberal aj koncept kreovania študijného programu. Ďalším východiskom smerovania katedry bola interdisciplinárnosť. Vďaka podpore dekana mala katedra sociálnej práce už od svojich začiatkov pomerne dosť externých spolupracovníkov z iných vedných odborov, ktorí kompletizovali odbornú prípravu študentov z aspektu rôznych odborov (psychiater, právnik, filozof, etik, demograf, ekonóm). Osobné kontakty na rôznych pracoviskách nám umožnili zabezpečiť podporu praxe pre študentov sociálnej práce. V prvej etape nám pomohli aj odborníci zo zahraničia. Na katedre vyučovali prof. Perichta z Katholische Fachhochschule fur Sozialarbeit, Saarbrucken, prof. Smiar z University of Wisconsin, prof. Waldijke z Hogeschool de Horst, prof. Jordan z University Exeter, prof. Koval Denver University, prof. Dixon z University of British Columbia a mnohí ďalší. Najintenzívnejšia bola niekoľkoročná spolupráca s Howard University Washington, v rámci ktorej prebehli výmenné stáže pedagógov a zorganizovali sme spoločne dve medzinárodné konferencie. V ďalšej etape na zahraničné pobyty chodili pedagógovia aj študenti katedry (USA, Škótsko, Nórsko, Fínsko, Taliansko, Nemecko, Holandsko, Česko atď.).

Jednou z prvých úloh pracovníkov katedry sociálnej práce bolo vytvoriť edukačné štandardy a študijný program, ktorý vznikol kombináciou vybraných zahraničných modelov so skúsenosťami prvých pracovníkov katedry. Študijný program bol koncipovaný v troch oblastiach. Ťažisko tvoril teoretický základ, ktorý bol komplementárne doplnený sociálno-psychologickým výcvikom a študentskou praxou (pomer 60% teórie, 15% výcvikov a 25% praxe). Takto členené štúdium predstavovalo výnimku oproti študijným programom katedier psychológie, liečebnej, špeciálnej a sociálnej pedagogiky, ktoré boli výrazne viac orientované

na teóriu. Spolu so študijným programom sme spracovali profil absolventa štúdia sociálnej práce s príslušnými kompetenciami.

Pedagogické aktivity v odbore sociálna práca začali ešte pred založením katedry. Boli prijatí študenti do nultého ročníka a pre záujemcov z radov absolventov štúdia liečebnej pedagogiky sme pripravili ročné špecializačné štúdium v odbore sociálna práca. Pri rozbiehaní štúdia nám akútne chýbali učebné texty najmä z predmetov, ktoré sa týkali samotnej sociálnej práce. Mnohé publikácie nám darovali naši zahraniční partneri, ale jednou z prvých úloh katedry bolo spracovanie slovenských učebných textov. Od svojho formovania a vzniku katedra úzko spolupracovala s vznikajúcimi katedrami sociálnej práce v Prahe (Šiklová) a Brne (Musil).

Po prvých prijímacích pokračovaniach začalo štúdium sociálnej práce v dvoch formách internej a externej. Začali sme vyučovať ako jediná katedra na fakulte v blokoch, to znamená, že predmet bol rozdelený do troch až štyroch niekoľkohodinových blokov počas semestra. Výhodou blokového vyučovania bola kontinuita spracovania dielčích tém, viacej samostatnej práce na projektoch a ich prezentácii. Pracovníci spracovali prvé curriculum.

Prvé poznatky z praxí študentov a spätné väzby absolventov nás upozornili na závažný rozpor. Študenti si síce osvojili v škole najaktuálnejšie poznatky z odboru, získali relevantné zručnosti pre prácu s klientom, ale terén nebol ešte pripravený tieto poznatky využívať a tlačil absolventov do zabehaných stereotypov, ktoré boli veľmi odolné voči avizovaným politickým a sociálnym zmenám. Školstvo oveľa flexibilnejšie zareagovalo na deklarovánú, novú filozofiu sociálnej práce, ako rigidný a konzervatívny systém praxe, ktorý sa dodnes snaží odolávať novým trendom. Nepomáhajú ani kozmetické legislatívne úpravy, ktoré neflexibilný systém často prijme iba formálne a po čase ich znova vytlačí na okraj. Absolventi štúdia sociálnej práce tak nemali možnosť uplatniť poznatky a zručnosti v praxi, pretože narážali na reaktívnu sociálnu politiku, odpor za strany vedenia sociálnych organizácií i spolupracovníkov. Tie konštatovania platia najmä pre štátny a verejný sektor sociálnej práce. Situácia v neziskových organizáciách býva odlišná, najmä v možnosti uplatňovania nových prístupov, ale aj tieto organizácie sú brzdené reaktívnou, často neefektívnou sociálnou politikou, problematickými legislatívnymi normami a spôsobom prerozdelenia spoločných financií. Plne sme si uvedomovali, že pre efektívne nastavenie procesov nestačí vždy iba vedieť a chcieť, ale sociálni pracovníci by mali mať možnosť uplatniť svoje vedomosti

a motiváciu na svojom pracovisku. Z tohto dôvodu sme pedagogické aktivity katedry sociálnej práce zamerali aj na vzdelávanie riadiacich pracovníkov v sociálnej oblasti, ktorí mali veľmi rôznorodé graduálne vzdelanie (právnik, sociológ, andrológ, liečebný pedagóg, ekonóm atď). Pripravili sme prvé päťročné špecializované vzdelávanie pre riadiacich pracovníkov v sociálnej oblasti, ktorým sme študijný program obohatili o regionálnu sociálnu politiku, teóriu riadenia, optimalizáciu procesov práce s ľuďmi, vedenie ľudí, projektové riadenie, riadenie zmeny atď. Predpokladali sme, že špecializovane vzdelaní riadiaci pracovníci vytvoria na svojich pracoviskách podmienky pre implementáciu zmeny systému sociálnej práce, účinnejšie využitie humanistických princípov v tejto oblasti a pre využitie potenciálu svojich pracovníkov. O niečo neskôr, sme v posledných dvoch ročníkoch štúdia, umožnili dve formy špecializácie – špecializácia na intenzívnu prácu so sociálnym klientom a špecializácia na sociálnu politiku a riadenie v oblasti sociálnej práce. Cieľom bola tiež príprava budúcich manažérov v tejto oblasti.

Na žiadosť Ministerstva spravodlivosti a Generálneho riaditeľstva zboru väzenskej a justičnej stráže sme v spolupráci pripravili program štúdia sociálnej práce špecializovaný na penitenciárnu a postpenitenciárnu starostlivosť. Spoločne sme hľadali priestor pre profesionálne uplatnenie sociálnych pracovníkov v tejto oblasti.

Až takmer po desiatich rokoch sme museli prijať kreditový systém štúdia a v školskom roku 2005/2006 na základe Bolonského procesu aj dvojstupňový model štúdia s diferencovaným bakalárskym a magisterským stupňom. V našom odbore to nemalo veľkú logiku, pretože pre ukončený bakalársky stupeň neboli v personálnej matici Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny takmer žiadne štandardizované pracovné miesta. Z tohto dôvodu takmer všetci študenti po ukončení bakalárskeho stupňa pokračovali v magisterskom štúdiu.

Od jej vzniku, bolo prioritnou stratégiou katedry sociálnej práce čo najrýchlejšie zapojiť do priameho pedagogického procesu študentov katedry, ktorí už mali vysokoškolské vzdelanie v oblasti sociálnej práce a aspoň krátkodobú prax v teréne. Dnes sú už bývalí študenti sociálnej práce na katedre vo väčšine a mnohí bývalí študenti spolupracujú s katedrou externe.

V rámci študijného odboru sociálna práca sa od roku 1999 realizuje aj rigorózne štúdium, ktoré je ukončené titulom PhDr.

Významnou podporou katedry sociálnej práce bolo od roku 1998 Občianske združenie sociálna práca, ktoré tvorili pedagógovia fakulty a niektorí jej absolventi. Prostredníctvom občianskeho združenia katedra zabezpečovala externé štúdiá, získané prostriedky združenie využívalo na vydávanie publikácií pedagógov, prevádzkovalo knižnicu pre pedagógov a študentov, ponúkalo reprodukčné služby, financovalo rekonštrukciu učební, vybavenie učební počítačmi a kamerami. Združenie financovalo aj niektoré služobné cesty pedagógov do zahraničia.

Možno je to už vekom, možno som príliš skeptický, ale niekedy mám pocit, ako by sme sa oblúkom vracali do obdobia pred revolúcie v roku 1989. Súčasná bezbrehá definícia sociálnej práce, sociálna politika v úlohe hasiča sociálnych problémov, preferencia formálnych, administratívnych úkonov, podmienky pre prácu, veľký počet klientov na jedného odborného pracovníka, rivalita jednotlivých pomáhajúcich profesií, adaptovanie ľudí na problematiku sociálneho systému, neefektívne vynakladané financie sa podieľajú na súčasnej neutešenej situácii. Optimizmus však vzbudzuje najmä nový zákon o sociálnej práci a novo kreovaná komora sociálnych pracovníkov, ktoré nie len že vymedzujú sociálnu prácu, rolu sociálneho pracovníka a jeho kompetencie, ale vytvárajú široký priestor pre uplatnenie sociálnych pracovníkov i v súkromnej praxi. Je teraz na členoch komory ako využijú jedinečnú šancu na zmenu statusu sociálneho pracovníka a ochranu tejto profesie od konfúzie s inými profesiami.

VÝZKUM A TEORIE - MINULOST INSPIRACÍ PRO SOUČASNOST

VÝZKUMNÁ AKTIVITA V OBLASTI PRÁCE NA PŘELOMU 60. A 70. LET

PAVEL KUCHAR²⁷²

Sféra práce, pracovních vztahů a podmínek, patří bezesporu k nejvíce zkoumaným oblastem v historii sociologických výzkumů. Jen s malou nadsázkou platí, že právě v této oblasti se utvářely základní metodologické principy aplikované sociologie, ale i psychologie a dalších věd. Na těchto tématech se v praxi ověřovaly příslušné výzkumné metody a techniky, řečeno současnou terminologií kvantitativních i kvalitativních přístupů. Historickým souvislostem výzkumné aktivity v této oblasti je věnována řada přehledových analýz, jak starších, tak novějšího data, většinou spojených s institucemi, které se příslušným výzkumům věnovaly (Nečas 1938, 10 rokov komplexného..., 1976, Havlová, Sedláček 2004, Rašek 2004, Nešpor 2007 ad.). V následujícím textu je pozornost věnována zejména aktivitám na začátku 70. let, jejichž byl autor již aktivním účastníkem.

Nejprve je třeba se věnovat institucionálnímu zakotvení výzkumné činnosti v této oblasti. První takové pracoviště na území Československa vzniklo v roce 1919, kdy byl založen Sociální ústav Československé republiky. Podle svých stanov měl být vědeckým ústavem pro studium sociálních věd a střediskem všech pracovníků na poli sociálně politickém, dále měl působit jako poradní orgán ministerstva sociální péče při jeho legislativní a administrativní činnosti a kromě toho měl úkol propagační – „šířit ve veřejnosti vědecké poznatky sociální a vyšší sociální nazírání“. Vedle přednáškové a popularizační činnosti zde byly realizovány první výzkumné práce, věnované zejména problematice mezd, pojištění, nezaměstnanosti a dalším tématům (viz Publikace vydané Sociálním ústavem Československé republiky, dostupné na www.vupsv.cz). Ústav ukončil svoji činnost v roce 1941.

Vedle tohoto ústavu se vědeckovýzkumnou činností v této oblasti v první polovině 20. století zabývala i řada dalších institucí, jako Masarykova akademie práce, Psychotechnický

²⁷² Doc. PhDr. Pavel Kuchař, CSc. – Katedra sociální práce FSE UJEP Ústí nad Labem

ústav, z něhož se později stal samostatný Ústřední psychotechnický ústav, později přeměněný na Ústav lidské práce, který se po 2. světové válce přeměnil na Československý ústav práce, jehož činnost byla ukončena v roce 1951.

V roce 1957 byl v rámci Státního úřadu sociálního zabezpečení zřízen Studijní ústav, jehož posláním bylo zajišťovat studium a výzkum v oblasti sociálního zabezpečení. Ten byl v r. 1961 přeměněn na samostatný resortní výzkumný ústav, který byl v roce 1964 přejmenován na Výzkumný ústav sociálního zabezpečení.

Novou kapitolu, fakticky pokračující až do současnosti, bylo založení Československého výzkumného ústavu práce v roce 1965 v Bratislavě. Jeho posláním bylo rozvíjet a koordinovat vědecko-výzkumnou činnost v oblasti práce. Zaměřoval se na výzkum pracovní síly a pracovního procesu, vědeckého řízení, racionalizace a organizace práce, na pracovní právo. V roce 1974 byly Výzkumný ústav sociálního zabezpečení a Československý výzkumný ústav práce sloučeny v novou instituci Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí se sídlem v Bratislavě a pracovištěm v Praze a bylo tak institucionálně dokončeno propojení obou hlavních výzkumných oblastí. Následně byl v roce 1984 ústav přeměněn na Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce Bratislava s pobočkou Praha, do kterého přešli rovněž pracovníci zrušeného bratislavského Výzkumného ústavu životní úrovně. Nově zřízený ústav se zaměřoval na výzkum práce, výzkum sociálního rozvoje a formování osobnosti, výzkum sociálního zabezpečení, péče o pracující, způsobu života, životní úrovně a životního prostředí.

Na přelomu roku 1990/1991 se ústav přejmenoval na Výzkumný ústav práce a sociálních věcí a zaměřoval se především na sociální efekty reformních kroků v ekonomice a aktuální otázky sociální politiky. Tento federální ústav byl zrušen v r. 1992 a na jeho základě vznikl dnešní Výzkumný ústav práce a sociálních věcí nejprve jako příspěvková organizace, nyní jako veřejná výzkumná instituce.

Tento historický exkurz byl nezbytný z několika hledisek. V první řadě potvrzuje potřebu zkoumání dané problematiky, která tady, s výjimkou jednak válečných let, jednak stalinistického období první poloviny 50. let, má svoji dlouholetou tradici. Patrně nebude zcela od věci si za 3 roky připomenout založení zmíněného Sociálního ústavu ČR. Současně také ukazuje, jak velký vliv na zmíněné instituce měly hlavní historické události, které se vždy, dříve nebo později, promítly také v organizačních změnách a tím i v odborném

zaměření těchto institucí. V neposlední řadě ukazuje dlouhodobou vzájemnou propojenost obou ústředních témat, tedy práce a zaměstnanosti s problematikou sociálních souvislostí práce.

Vedle zmíněného dominantního postavení institucí, ze kterých se postupně vytvořil nynější VÚPSV, se ovšem danou problematikou v minulosti zabývala i jiná pracoviště, byť v poněkud odlišných podobách. Opět je ale třeba se nejprve podívat na historické souvislosti.

Začneme-li tzv. novověkem výzkumné činnosti v této oblasti, tj. zhruba polovinou 60. let²⁷³, musíme si uvědomit, že právě tehdy se začaly pod tlakem hospodářské situace objevovat první výzkumy na úrovni podniků, za nimiž stáli v roli řešitelů především výzkumníci z vysokých škol a nově založeného Sociologického ústavu AV. Nutno zdůraznit, že ono „objevení se“ sociologických výzkumů bylo vyvoláno jejich objektivní potřebou zdola, tedy od podniků samotných (nikoliv, jako tomu později proto, že na ně podnik dostal přiděleny peníze). Později, když se do praxe zapojili první absolventi studia sociologie, se mohla výzkumná činnost rozšiřovat do stále většího počtu podniků a institucí. Zpočátku jen ve velkých, později ale i v menších podnicích se objevovala systemizovaná místa sociologů a psychologů práce, kteří se mohli výzkumům věnovat naplno. Na přelomu 60. a 70. let se uskutečnily desítky výzkumů, mapujících situaci v tehdejších podnicích. Byly to ovšem výzkumy na tehdy obvyklé úrovni nejen tematické, ale zejména metodologické, zpracovávané tehdy dostupnými statistickými postupy a technickými prostředky.

Významným impulsem, který silně ovlivnil tuto činnost zejména v 70. a částečně i 80. letech, byly personální čistky, kterými prošla přední společensko-vědní pracoviště v období nastupující normalizace. Ta musely opustit desítky pracovníků, většinou mladých asistentů či vědeckých aspirantů, kteří ovšem za sebou často měli již první zkušenosti ze zahraničních pracovišť v západní Evropě či USA. Disponovali tedy nejen aktuálními odbornými znalostmi, ale i osobními kontakty z těchto pracovišť. A když museli odejít z vysokých škol či akademických pracovišť, odnesli si tyto znalosti a kontakty přirozeně s sebou na svá nová pracoviště.

Těmi se u části z nich staly právě podniky a tehdy nově vznikající či se zásadně proměňující rezortní ústavy. Tak se někteří asistenti z proslulého „Machonin Werku“, tj. USPV UK, dostali do tehdy se transformujícího již zmíněného ČSVUPSV (Josef Alan,

²⁷³ Československá sociologická společnost vznikla v dubnu 1964, Sociologický ústav ČSAV v roce 1965.

Bohumil Jungmann, Věra Rollová), do Ústavu racionalizace ve stavebnictví přešel Libor Prudký, na VÚSTE odešla Jitka Havlová z katedry sociologie FF UK, z Právnické fakulty UK do Technicko-ekonomického ústavu hutního průmyslu přešel Igor Tomeš, ze Sociologického ústavu přešel Dragoslav Slejška, Vladimír Herstus a Ota Sedláček do Domu techniky ČSVTS v Pardubicích a následně Ota Sedláček do Výcvikového střediska energetiky v Tušimicích a takto by bylo možné pokračovat (srv. Machonin 2004, Havlová, Sedláček 2004). Netřeba pochybovat o tom, že tyto nucené odchody výrazně poznamenaly další odborný i soukromý život všech takto postižených, současně ovšem znamenaly výrazný impuls pro odborný rozvoj jejich nových pracovišť.

Zastavím se u jednoho produktu tohoto období, kterým je sekundární analýza výzkumů soužití pracovníků v závodech, zpracovaná pod vedením Dragoslava Slejšky ve zmíněném Domu techniky ČSVTS v Pardubicích v letech 1972-3. Důvody mě k tomu vedou dva. První je nostalgický: v polovině 70. let jsem byl vyslán svým tehdejším šéfem Antonínem Matějovským do Domu techniky v Pardubicích s tím, že si tam mám „vypůjčit“ pokud možno všechny svazky této analýzy (je jich celkem 9 + 3 díly výsledků terénního šetření, celkem cca 15 kg). Druhým, jistě důležitějším důvodem je fakt, že šlo o patrně největší sekundární analýzu empirických výzkumů, jaká kdy byla u nás dělána a která již patrně nebude nikdy překonána. Této analýze byla v různých pamětnických přehledech zatím věnována spíše okrajová pozornost (Nešpor 2014, Rašek 2004), což je dle mého názoru poněkud nespravedlivé.

Autorský tým shromáždil necelé dvě stovky sociologických výzkumů, které byly realizovány v průmyslových podnicích zejména na přelomu 60. a 70. let (nejstarší byly ovšem již z roku 1960, nejmladší z roku 1972). Už tento časový rozptyl, zasadíme-li jej do tehdejších reálií, vypovídá jak o nesmírném množství práce, kterou tato analýza vyžadovala, současně ovšem také naznačuje, že její metodologické zpracování nutně odviselo od kvality zdrojů, které měli výzkumníci k dispozici a také od dostupných analytických prostředků. K dispozici byly tehdy většinou pouze závěrečné zprávy z výzkumů, primární data v podobě datových souborů (tehdy samozřejmě uchovaných na dřevných štítcích či mikrofilmech) bylo možné využít jen u těch výzkumů, které byly prováděny v samotném Domě techniky. Viděno dnešními očima „poměrně bohaté datové zdroje byly ovšem zpracovávány velice jednoduše“ (Nešpor 2014, s. 119).

Autoři si samozřejmě byli těchto limitů vědomi, proto byla velká pozornost věnována kritické analýze metodických přístupů k těmto výzkumům. V úvodní, tzv. Přípravné studii, byly vymezeny základní pojmy a formulovány hypotézy, byla popsána podoba operacionalizace příslušných témat, použité techniky sběrů dat a výběrových postupů, úroveň statistického vyhodnocení výsledků a formulace sociotechnických doporučení. Základní závěry z úvodní metodologické studie týkající se problémů sekundární analýzy jako výzkumné techniky mají trvalou platnost – aproximativnost takto zjištěných poznatků, jejich omezená reprezentativita a v případě průmyslových podniků významná role, kterou hrají jednotlivá odvětví, velikost firem a jejich regionálního umístění. Jinými slovy to, co platí v jednom oboru, regionu a pro firmu jedné velikosti, nemusí platit u jiných. Bezpochyby závěry, které platí pro sekundární analýzy i mimo průmysl, včetně analýzy institucí působících v našem oboru, tj. v sociální práci.

Tematické zaměření analýzy vycházelo z tehdy (a fakticky i dnes) platného konceptu sociálního klimatu podniku, odrážejícího podobu sociálního systému podniku (s jeho sociální a demografickou strukturou, institucionální a pospolitostní strukturou) do vědomí pracovníků a jejich interakcí. To vše zasazeno do reálného společenského prostředí a jeho sociálních, ekonomických, demografických, kulturních a dalších determinant. Třebaže autoři zdůrazňovali jak dynamické pojetí sociálního klimatu, tj. jeho proměnu ve vazbě na vnější a vnitřní podmínky podniku, tak roli podnikové tradice, dnes bychom patrně s oběma těmito aspekty zacházeli poněkud jinak. Je totiž nutné si uvědomit, že zatímco tehdy, tj. na přelomu 60. a 70. let, byl plánovací horizont (čili „jak daleko firmy vidí“) stanoven v pětiletých plánech většinou na mnoho let dopředu, dnes se pohybuje u většiny menších a středních firem na úrovni několika málo let (a v krizových časech často jen měsíců).

Vlastní sekundární analýza podnikových výzkumů byla zaměřena na čtyři hlavní tematické okruhy:

- 1) Skupinové nebo horizontální mezilidské vztahy
- 2) Vertikální mezilidské vztahy
- 3) Organizační vztahy, vztahy k podniku
- 4) Společenský život a zájmová činnost v podniku

Tato témata byla následně podrobněji rozpracována do podoby 9 dílů analýzy. První obsahoval již zmíněné přípravné studie. Druhý díl byl věnován horizontálním a třetí díl vertikálním mezilidským vztahům a poměru pracovníků k podniku. Čtvrtý díl se zabýval

širšími souvislostmi soužití v podnicích, zejm. faktory ovlivňujícími spokojenost zaměstnanců a skupinovou soudržnost a dále vzájemnými souvislostmi horizontálních a vertikálních vztahů. Pátý díl se zabýval problematikou společenských a zájmových aktivit zaměstnanců, šestý díl byl věnován hodnotovým postojům, roli nadřízených, konfliktům z hlediska horizontálních a vertikálních vztahů. Sedmý díl analyzoval demografické a zaměstnanecké skupiny v podnicích, osmý pak vzdělanostní a profesionální determinanty soužití. Poslední, devátý díl, byl věnován výsledkům sekundární analýzy sociometrických šetření v podnicích.

Je zjevné, že tematicky byly pokryty všechny hlavní okruhy, které tehdy sociologie práce zkoumala. Ze současného pohledu bychom k těmto tématům mohli spíše přidávat témata další, zejména vnímání stability pracovních míst a obav z nezaměstnanosti, než abychom některá témata z analýzy vyjmuli.

Z našeho pohledu jsou zajímavé poznatky o vlivu dílčích faktorů práce na hodnocení celkové spokojenosti. Těchto faktorů bylo vymezeno celkem 24 a jako nejsilněji působící byl, podle očekávání, identifikován výdělek. Na dalších místech to bylo hodnocení nadřízeného, organizace práce, vyřizování připomínek pracujících, celková sociální péče podniku, využití kvalifikace a hodnocení bezpečnosti práce. Naopak jako méně silně působící to byla pracovní doba, únavnost práce, zvyšování kvalifikace a dojíždění.

Je přirozeně otázkou, jak by zmíněné faktory působily dnes. Jistě by k těm nejsilněji působícím přibyla zmíněná jistota práce, možná by se poněkud výše posunulo vnímání distribuce pracovní doby či problematika benefitů. Podstatné je, že by se patrně příliš nezměnila pozice hodnocení sociální péče podniku, tedy toho, co podniky nabízejí svým zaměstnancům k uspokojení jejich sociálních potřeb (srv. Svobodová ad. 2015, s. 30). Vypovídá to o relativní stabilitě tohoto aspektu práce, současně ale také o tom, že jeho vnímání ze strany zaměstnanců odráží širší společensko-ekonomické souvislosti situace v podnicích. Jinými slovy, pokud se firmě daří, mají zaměstnanci (pochopitelnou) snahu z této situace pro sebe více vytěžit, pokud je firma v krizi, většinou ze svých požadavků slevují (neboť si uvědomují, že jinde je to podobné). Poznatky z nedávné hospodářské recese tento závěr potvrzují.

Sekundární analýza se v posledním díle věnovala výsledkům sociometrických šetření v podnicích. Tato specifická a ovšem dosti náročná metoda je sice v současnosti využívána spíše sporadicky, nicméně svoji relevancí si bezpochyby udržuje stále. Počet výzkumů,

kterými se analýza zabývá, byl samozřejmě menší (18 zpráv). Nejde ovšem ani tak o počet, jako o fakt, že tato metoda měla tehdy své místo ve zkoumání sociálních vztahů v podnicích a její výsledky přinášely příslušný poznatkový efekt. Autor tohoto článku se podílel na realizaci několika sociometrických šetření nejen v podnicích, ale také, v rámci výzkumu negativních jevů u mládeže, na školách a internátech. Zde je patrně průnik se standardními tématy sociální práce největší a jej jen škoda, že se pro identifikaci skupinových problémů a následné sociotechnické zásahy nevyužívá více.

Je jasné, že situace v podnicích je dnes zcela jiná, než tomu bylo v letech, jichž se prezentovaná sekundární analýza výzkumů týká. Od té doby uběhlo téměř 50 let, zásadně se změnil společenský systém, změnila se technologická a organizační struktura podniků, profesní struktura a vzdělanostní a kvalifikační úroveň jejich zaměstnanců, změnil se životní způsob naprosté většiny obyvatel.

Nicméně hlavní sociální problémy, se kterými se lidé v podnicích a institucích setkávají, jsou ve své podstatě stále stejné či dosti podobné: kvalita mezilidských vztahů na horizontální i vertikální úrovni, nezbytnost adaptace na měnící se podmínky charakteru a organizace práce, identifikace se zaměstnavatelskou institucí, vliv sociálního klimatu ve firmě na pracovní spokojenost a následnou výkonnost ad. Pokud bychom ovšem měli dnes dělat podobnou analýzu výzkumů, řekněme za posledních 10-15 let, patrně bychom jen stěží získali dostatečné množství podkladů pro jejich zpracování. Hlavním důvodem je fakt, že většinu vedoucích pracovníků podobné analýzy nezajímají a bláhově se domnívají, že je ani nepotřebují. Že je tato domněnka mylná, se obvykle ukáže, až když se firma dostane do potíží a musí řešit problémy s rostoucí nespokojeností svých zaměstnanců. Jsou jistě firmy s osvíceným vedením, které si tuto potřebu uvědomuje, ta jsou však jen pomyslnou kapkou v moři.

Seznam použité literatury

10 rokov komplexného výskumu práca v ČSSR. ČVUPSV Bratislava 1976

Havlová, Jitka, Oto Sedláček. 2004: „Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (5): 651-664

Machonin, Pavel. 2004: „K sociologii v období normalizace.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (5): 643-650

Nečas Jaromír, 1938: *Dvacet let sociální péče v Československé republice*. Praha: Ministerstvo sociální péče.

Nešpor, Zdeněk R., 2007 „*Institucionální zázemí české sociologie před nástupem marxismu*“ Sociologické studie, č. 2, Sociologický ústav AV

Nešpor, Zdeněk R., 2014: „„Šedá zóna“ v éře tzv. normalizace: Dům techniky ČSVTS Pardubice v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (1): 107-130

Rašek, Antonín. 2004. „Poznámky k podnikové sociologii v letech normalizace.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (5): 681-686

Sekundární analýza výzkumů soužití pracovníků v závodech, I-IX díl. Vedoucí výzkumného týmu D. Slejška. Dům techniky ČVTS Pardubice 1972-74.

Svobodová Lenka, Mlezivová Iveta, Vinopal Jiří, Červenka Jan, 2015: *Proměny kvality pracovního života*. Praha: VÚBP

CIZINEC V POJETÍ KLASIKŮ

PETR BALEK²⁷⁴

Na počátku zájmu o problematiku vztahu mezi cizincem a přijímací společností stojí tři významní sociologové: George Simmel, Robert Ezra Park a Alfréd Schütz. V jejich statích speciálně zaměřených na uvedenou problematiku je možné nalézt inspiraci nejen pro teoretické přístupy v oblasti začleňování migrantů do většinové společnosti, ale i pro praktickou sociální práci s migranty.

Za první vstup do uvedené problematiky můžeme považovat esej „Cizinec“ George Simmela. Cizince definuje jako toho, *„kdo dnes přijde a zítra zůstane – jako jakýsi potencionálně putující, který, i když nepokračoval v cestě, nepotlačil zcela onu volnost v přicházení a odcházení. Je připoután k určitému prostorovému okruhu, - či okruhu, jehož hranice jsou určeny analogicky hranicím prostorovým -, jeho postavení v něm je však zásadně určeno tím, že k němu zásadně nepatří, že do něj vnáší vlastnosti, jež v něm nemají a nemohou mít původ.“* (G. Simmel, 1997 str. 26.) Klasickým cizincem v jeho pojetí je obchodník, ten, který přijde, na čas se usadí, ale potencionálně je stále na odchodu. Díky tomu není osobně angažován v dění kolem sebe. Jeho postavení mu umožňuje svobodu vyplývající z toho, že není *„vázan žádnými pevnými danostmi, které by mohly jeho vnímání, chápání a hodnocení existujícího vnést předpojatost.“* (G. Simmel, 1997, str. 29). Vztah cizince k původnímu společenství je vztahem objektivním. Tato objektivita vyplývající z odstupu od skupinové kultury je pro skupinu výhodná neboť tak získává nezkrácené hodnocení zaběhlých, a tedy členy skupiny nevnímaných věcí.

Pro Simmela je problematika cizince svázána s určitou, specifickou formou vztahů. V rámci interakce mezi skupinou a cizincem je nám cizinec zároveň blízký a zároveň vzdálený. *„Cizinec je nám blízký, pokud mezi ním a sebou cítíme shodné momenty národního či sociálního, profesního či obecně lidského typu: je nám vzdálený, pokud tyto shodné momenty jeho i nás přesahují a spojují nás s ním jen proto, že obecně spojují velice mnoho*

²⁷⁴ PhDr. Petr Balek, Katedra sociální práce FSE UJEP v Ústí nad Labem, petr.balek@ujep.cz

lidí. „ (G. Simmel, 1997, str. 30). Tato jednota vzdálenosti a blízkosti relativizuje vztah skupina – cizinec neboť, je-li společné pouze to co je obecným, zvýrazňuje se to co společné není. „ *to však v případě člověka, který je cizincem vzhledem k dané zemi, městu, rase atd., opět nepředstavuje nic individuálního, jde tu o cizí původ, který je společný mnoha cizincům nebo by jim společný být mohl.* „ (G. Simmel, 1997, str. 32) Vztah k cizinci se stává spíše vztahem k příslušníku určité skupiny. Okouzlení z jedinečnosti a výlučnosti se tak mění v odcizení.

Simmel se sice v rámci vztahu cizinec – skupina soustřeďuje především na vliv cizince na skupinu, na její povahu a strukturu, zatím co vliv skupiny na cizince opomíjí, ale přitažlivým se dnes pro zastánce multikulturního přístupu stává ona jednota blízkosti a vzdálenosti jako základní forma interakce. Cizinec, bez ohledu na jeho vlastní představy, je vnímán jako příslušník skupiny v rámci skupinové identity a ne jako individuum se specifickými vlastnostmi.

Robert Ezra Park jako příslušník chicagské školy považuje město za ekologický systém, ve kterém jsou diferencovány příležitosti jednotlivých skupin na základě třídních, rasových či národnostních charakteristik. Tato diferenciací charakteristická různým přístupem k ekonomickým zdrojům se projevuje i prostorově v existenci etnických enkláv v rámci města.

Parkův zájem o problematiku migrace a proces asimilace cizinců je reakcí na změny, které sebou přinesla urbanizace a které jsou spojeny s procesem reorganizace tradiční vztahů. Klasickým znakem tohoto stádia urbanizace je dezorganizace díky minimalizaci sociálního konsenzu projevujícího se v redukci a nestabilitě osobních sociálních vztahů a existenci světů různých kultur s různými systémy sociální kontroly a definování normality. Příčinou deviací spojených s imigrací pak dle představitelů chicagské školy není pouze charakter migrující populace, ale i způsob organizace sociálních procesů v rámci města. Řešení etnických konfliktů vidí v přetavení (a tedy v zániku) etnicity díky procesu, který připodobňuje k „tavícímu tyglíku“.

Hlavní sférou jeho zájmu o proces asimilace je změna (nebo možná spíše stabilita) etnických vztahů v rámci amerických měst. Základní podmínkou pro adaptaci migrantů je akulturace, tedy adaptace na nové kulturní prostředí, která „*mohla, ale nemusela vést k úplné asimilaci nebo ztrátě etnické odlišnosti.*“ (Erikson, 2012, str. 46) Park zdůrazňuje význam

etnických sítí jako prostředku k dosahování cílů jednotlivců, ovšem pro mobilitu v rámci společenského systému je přijetí hodnot a způsobu života majoritní skupiny.

Park sice definuje cizince podobně jako Simmel, ale jestliže Simmela zajímá především vliv cizince na přijímací skupinu a postavení cizince definuje jako nezávislé, Park spojuje cizince s imigrací a vidí ho jako toho, kdo je nevyhnutelně zapojen do sociálních vztahů v novém prostředí. Středem jeho pozornosti se stává postavení cizinců, jejichž počáteční pozici definuje v článku „Marginální člověk“ jako pozici zároveň uvnitř i vně společnosti. Výsledkem těchto procesů je podle Parka marginální člověk, „*kulturní hybrid, člověk, který žije a sdílí kulturu a tradice dvou odlišných národů, člověk, který není ochoten odpoutat se od minulého života a zároveň není zcela přijat v nové společnosti v níž se snaží nalézt místo. Je člověkem na okraji dvou kultur a dvou společností, které se vzájemně nikdy neprolnou ani nepřetaví*“ (Park, R., E., 1928 str. 892). Základním problémem cizince je tak jeho postavení mezi dvěma kulturními světy, původním a současným s tím, že ani jeden z nich není jeho vlastní, ani do jednoho z nich nepatří. Marginální člověk je produktem konfliktu kultur na jedné straně a zároveň vnitřního konfliktu rozděleného já spojeného s původní i novou identitou. Tento konflikt, přistěhovalec může vyřešit tak, že buď pozitivně reorganizuje svůj život a přijme standardy odpovídající nové situaci, nebo dochází k jeho demoralizaci díky tomu, že zavrhne staré návyky bez reorganizace svého života ve smyslu přizpůsobení se kultuře nové.

Důvodem života mezi dvěma světy je nedostatečná míra asimilace, která vede k symbiotickému vztahu odlišných kultur. Asimilace je podle Parka záležitostí změny myšlení, které je specifické v tom, že pod vlivem střetu různých kulturních světů dochází k prolínání původní a nové kultury. Důvod nedostatečné asimilace vidí Park především v minimální interakci s majoritní populací, díky čemuž nedochází k vzájemnému poznávání a změnám vzorců chování nutných k vzniku potřebné míry solidarity. Marginální člověk je dle něj součástí prvotních etap asimilačního procesu, ve kterém dochází k promíšení a akulturaci různých skupin populace, vzájemnému přizpůsobení v etapách od izolace, přes soutěžení, konflikt až k asimilaci.

Park, stejně jako Simmel, vidí pozitivum přítomnosti cizinců v tom, že díky interakci s přistěhovalci si starousedlíci uvědomují sepejetí s vlastní skupinou, což ovlivňuje jejich myšlení a postupně vede ke změně sociální organizace, k menší závislosti na tradičních

sociálních vazbách. Zároveň si však uvědomuje, že vznikající rasové rozdíly, projevující se v sociální diferenciaci, se stávají bariérou kulturní asimilace a vedou k tomu, co Park nazývá symbiotickým vztahem. Výsledkem asimilace nemá být úplné potření rozdílů nýbrž vytvoření určité míry solidarity, ke které je však nutná komunikace vedoucí k tvorbě meziskupinových vazeb. Kulturní a sociální asimilace je podle Parka dlouhodobým procesem probíhajícím po několik generací přistěhovalců, kdy místo nerovností na etnickém základě začínají hrát roli ostatní aspekty sociálního statusu, což vede k přetavení etnických charakteristik a vyrovnávání přístupu různých etnických skupin k ekonomickým zdrojům.

Park si, přes zdůrazňování primordiálních charakteristik uvědomuje, že význam etnické příslušnosti je proměnlivý a etnicitu lze využívat v rámci ekonomické soutěže. Zároveň, díky definování etnicity jako vztahu a možnosti etiketizace etnických identit, upozornil na to, že mohou existovat rozdílné možnosti v přístupu ke zdrojům na základě etnické příslušnosti odrážející se v etnických konfliktech.

Alfréd Schütz propojuje pojem cizince se světem každodennosti do kterého cizinec vstupuje jako do světa neznámého, světa odlišného od toho, ze kterého přichází. Ve stati „Cizinec“ se v duchu svého fenomenologického přístupu snaží vysvětlit sociální jednání z hlediska konstrukce a uspořádání smyslu, který je tvořen ve vědomí jednajícího individua, v tomto případě cizince. Schütz, stejně jako Park, se soustřeďuje na proces prvotního setkávání se s novou skupinou, kdy dochází k střetu původních interpretačních schémat se schématy dané skupiny. Oproti Parkovi ho ani tak nezajímá proces asimilace, ale situace, kdy dochází k přibližování se ke skupině. Jak sám uvádí, cílem je *“pomocí všeobecné teorie interpretace zkoumat typickou situaci ve které se cizinec ocitá v momentě, kdy se pokouší interpretovat kulturní vzor nové sociální skupiny, skupiny ke které se přibližuje a v které se snaží orientovat. Cizince, můžeme chápat jako dospělého člověka, který žije v naší současnosti a civilizaci a který se snaží aby, byl trvale akceptován nebo alespoň tolerován skupinou, ke které se přibližuje.”* (Schütz, 1944, str. 499)

Každé poznání člověka jednajícího a myslícího ve světě každodenního života je podle Schütze nekoherentní, inkonzistentní a jen částečně jasné. V rámci vlastní skupiny člověk přijímá schéma kulturního vzoru, které je návodem k interpretaci sociálního světa a každodenního jednání. Takto založený „obvyklý způsob myšlení“ je považován za

samozřejmý a bezproblémový. Obvyklý způsob myšlení může však fungovat pouze při platnosti čtyř základních předpokladů:

- 1) Bude-li sociální život stabilní, opakující se situace budou řešitelné stejnými nástroji, minulá zkušenost bude dostatečným vodítkem pro budoucnost.
- 2) Bude-li existovat kontinuita v rámci „obvyklého způsobu myšlení“, tedy jestliže se budeme moci spolehnout na to, co jsme získali v minulosti.
- 3) Budou-li k zvládnutí nových událostí stačit základní a všeobecné znalosti o nich.
- 4) Jsou-li systémy návodů a schémata interpretace akceptované a používané našimi blízkými.

Jestliže jeden z těchto předpokladů neplatí, obvyklý způsob myšlení se stává nepoužitelným. (Schütz, 1944, str. 502)

Cizinec je pak podle Schütze klasickým příkladem neplatnosti uvedených předpokladů. Kulturní vzor skupiny je součástí specifické historie, která není součástí cizincovi biografie. S novou skupinou tak sdílí možná přítomnost a budoucnost, ale je vyloučen z její minulosti. Proto je Schützův cizinec člověkem bez minulosti. To co je součástí jeho osobní biografie, tedy kulturní vzor jeho původní skupiny, se stává nepoužitelným. Jeho zásoba vědění ve formě typů a typizací je tvořena předchozí zkušeností se světem a tím se v nové realitě stává nepoužitelnou. Zároveň nemá k dispozici nástroj k převodu mezi oběma vzory. Vytvořená představa o kulturním vzoru nové skupiny, na jejíž členství aspiruje, se ukazuje jako neadekvátní, zároveň se ale kulturní vzor nové skupiny stává součástí jeho života. Cizinec přibližující se k nové skupině si však začne uvědomovat, že významná složka jeho obvyklého způsobu myšlení, a to konkrétně jeho představy o neznámé skupině, o jejím kulturním vzorci a jejím způsobu života, neobstojí v konfrontaci s živou zkušeností a sociální interakcí. (Schütz, 1944, str. 503)

Vzhledem k rozpadu jednoty kulturních vzorců se chování cizince z hlediska přijímací skupiny může zdát jako divné a nepochopitelné. Poznání, které má cizinec k dispozici je izolované neboť není podrobena ověření na základě reakcí členů skupiny. „*Neznámá skupina toto poznání proto považuje za druh zrcadlového efektu, který je necitlivý a nezodpovědný a stěžuje si na jeho předsudky, zaujatost a neporozumění.*“ (Schütz, 1944, str. 503)

Ztráta jednoty kulturních vzorců je provázená ztrátou původního sociálního statusu. Cizinec nemá v rámci skupiny do které se chystá začlenit žádné sociální postavení. „*Sám sebe vnímá jako mezní případ, mimo teritoria pokrytého orientačním schématem dané skupiny*“ Schütz, 1944, str. 304 Zatím co ve vlastní skupině má člověk jasně stanovenou svou

pozici od níž odvozuje své jednání, v nové skupině se stává outsiderem, který nevnímá sebe jako centrum sociálního okolí.

Důležitou roli pro zvládnutí procesu vstupu do nové skupiny připisuje Schütz jazyku, zároveň na rozdíl mezi pasivním a aktivním ovládnutím jazyka ukazuje omezení při snaze cizince přisvojit si cizí vzor jako schéma vyjadřování. Jazyk pokládá za schéma interpretace a tím v řadě případů jsou vyjádřené významy jen těžko přeložitelné do jazyka jiného. Každý výraz je obklopen „lemem“, který ho spojuje s minulostí emocemi, hodnotami, řada slov má více významů často kódovaných na základě tradice. Zároveň každá skupina „*má svůj vlastní soukromý kód srozumitelný jen těm, kteří se podíleli na společných minulých zážitcích...*“ (Schütz, 1944, str. 304) Tím se stává jazyk neuchopitelný bez dlouhodobé příslušnosti k dané skupině. (Disman, 1998, str. 329 – 331)

V procesu přibližování se nové skupině je cizinec vystaven i ztrátě porozumění. Člen vlastní skupiny, vzhledem k existujícímu interpretačnímu schématu, obvyklou sociální situaci je schopen přesně definovat a má k dispozici návod k jejímu řešení. Na základě toho předpokládá, že i ostatní aktéři interakce se budou chovat typickým způsobem, který je obsažen v návodu typického chování ve skupině. Cizinec jako outsider nevládní celý systém kulturního vzoru skupiny a tím se dostává do rizika chybné definice sociální situace a tím pádem není schopen odlišit typické chování v rámci kulturních vzorců od individuálního, specifického. Cizinec je tak vystaven neustálému riziku v rozhodování. To co je pro členy skupiny samozřejmostí, je pro cizince problematickou situací těžko zvládnutelnou. Uvedené pak Schütz spojuje s dvěma základními charakteristikami cizince, jeho objektivitou (v čem se ztotožňuje se Simmelem) a pochybnou loajalitou.

Cizincova objektivita vychází především z jeho potřeby osvojení si nového kulturního vzoru a z poznatku omezenosti obvyklého způsobu myšlení. Jeho nedostatečná loajalita vychází z interpretace jeho chování jako neochoty nahradit původní kulturní vzor novým. Jeho chování se členům skupiny, do které se snaží zařadit, může zdát provokativní a odmítající nový kulturní vzor. Schütz tak zdůrazňuje, že cizinec nechápe nový kulturní vzor jako ochranné útočiště, ale jako systém, ve kterém je vystaven nutnosti neustálého přezkoumávání a rizikového rozhodování.

Inspirace pro sociální práci

Ačkoliv se uvedené stati neorientují na problematiku aktivní pomoci v procesu adaptace cizinců, přesto v nich lze najít určité pasáže, které jsou inspirací pro práci s migranty. Všechny uvedené statě se orientují na problémy a bariéry se kterými se cizinec setkává při procesu adaptace na nové společenské struktury. I přes rozdílná teoretická východiska uvedených autorů, najdeme určitou shodu v hodnocení cizince z hlediska vlivu na přijímací skupinu. V návaznosti na Simmelovu koncepci, která byla jak Parkerovi tak Schützovi dobře známa, se ve všech uvedených přístupech objevuje zdůrazňování objektivního přístupu cizince k přijímací skupině. Právě jeho objektivita se projevuje v tom, že si příslušníci uvědomují omezení způsobené tradičními vztahy, což může být impulzem k změně závislosti na tradičních strukturách a otevření se pozitivním změnám. Zde je zdůrazněn pozitivní prvek pluralitní společnosti. Objektivita cizince spolu s jednotou blízkosti a vzdálenosti v rámci vztahů domácí – příchozí, jak je definována v Simmlově pojetí - se stala přitažlivou pro postmoderní přístupy. Ne nadarmo se o něm Petrušek zmiňuje jako klasika sociologické teorie multikulturalismu. (Petrušek 2006, str. 197) Pozitivní hodnocení odlišnosti a zároveň problém zobecňování v přístupu přijímací skupiny k cizincům jsou významné charakteristiky, které by v práci s migranty měly být brány v potaz.

Významný vliv na teoretické přístupy i praktickou politiku adaptace cizinců měl koncept asimilace Chicagské školy reprezentovaný Parkem. Ten vychází z předpokladu, že díky dlouhodobé vzájemné interakci jednotlivých skupin dochází k postupnému sblížení etnických charakteristik až po jejich úplné splynutí. Tento proces sblížení je dlouhodobým procesem, probíhajícím po několik generací. Kritika Parkova přístupu se soustředila především na koncept Melting Potu který vychází z představy úplného zániku etnicity. Park, jak uvádí Erikson „ *si byl vědom fluidní povahy etnických kategorizací. Relativní význam etnické příslušnosti se mění s tím, jak se jednotlivec pohybuje v rámci různých sociálních kontextů v proudu a pojímavosti městského života.*“ (Erikson, 2012, str. 48) Parkovi je neprávem přisuzováno pojetí asimilace jako automatického procesu. Park v uvedeném příspěvku uvádí, že základní podmínkou asimilace je akulturace, tedy odklon od původní kultury a přizpůsobení se kultuře nové. Bez této změny přetrvává diferencovaný přístup k ekonomickým zdrojům na základě etnické příslušnosti a etnicita zůstává základním aspektem sociálního statusu. Tato situace se pak projevuje nedostatkem solidarity s rizikem

sociálních konfliktů. Proto je nutná podpora interakce členů jednotlivých etnických společenství, bez které je proces akulturace nemožný. Park zároveň upozornil na význam etnických sítí v procesu asimilace s tím, že k úplné asimilaci dochází pouze v případech, kdy je možný přístup k různým dimenzím společenského života. Významné z hlediska směřování práce s migranty je jeho definování základních potřeb migranta:

- Musí mít domov zajišťující bezpečí a možnost odchodu a návratu.
- Musí mít prostor k odpočinku, ve kterém získává nové zážitky.
- Musí patřit do společenství, kde se mu dostává uznání a kde má určitý status.
- Musí disponovat důvěrným vztahem s opěťovanou nákladností. (Park, 1967, str.119).

Z hlediska sociální práce je významný také vliv chicagské školy na rozvoj komunitní práce. Projekt „Chicago area projekt“ je možno pokládat za první pokus o komunitní práci v rámci problémových oblastí velkoměsta a je zároveň důkazem, že Park a jeho spolupracovníci nebrali asimilaci jako automatický proces.

Albert Schütz se soustředil na fázi prvotních kontaktů s přijímací skupinou a identifikaci bariér, na které migrant naráží. Základní problém vidí v tom, že kulturní schémata získaná v původní skupině se stávají nepoužitelnými pro interpretaci každodenních situací. Adaptace cizince tak není možná bez změny původních interpretačních schémat. Pro Schütze je cizinec tím, kdo usiluje o porozumění, přiblížení až ztotožnění se s určitou komunitou, která je pro něho neznámou. Interpretace každodenních situací cizincem je však mylná neboť je založena na schématech získaných v prostředí, ze kterého pochází. Historie skupiny nikdy nebude součástí jeho biografie a díky tomu se nestává plnohodnotným členem přijímací skupiny. Proto je cizinec se ve svém jednání orientován na budoucnost a projekt domova je projektem budoucnosti. (Szaló, 2006, s. 145 – 160). Význam Schütze pro práci s cizinci tkví v tom, co definuje jako ztrátu cizince. Jde o jednotu kulturních vzorců, díky čemu se těžko orientuje v novém prostředí, ztrátu sociálního statusu odsunující ho do pozice outsidera, ztrátu jazyka jako prostředku komunikace a s tím spojenou ztrátou porozumění. Celkový přínos klasiků pro sociální lze shrnout v následujících bodech:

- Určitá míra kulturní plurality má obecně pozitivní dopad na společnost.
- Etnicita je zobecněným vztahem kultur, ale příslušníci etnik jsou jednotlivci s individuální identitou a na základě toho je k nim nutno přistupovat.
- Nelze předpokládat plnou záměnu původní identity za novou, jistá míra ztotožnění se s původní kulturou zůstává i po několik generací.
- Základem úspěšné adaptace je akulturace pro jejíž úspěšné naplnění je nutná interakce mezi etniky.

- Významnou roli v procesu adaptace mohou sehrát etnická společenství.
- Adaptace je nejen kulturní a identifikační záležitostí, ale i procesem odstraňování etnických nerovností v strukturách společnosti.
- Znalost jazyka je nástrojem i bariérou úplné adaptace.

Seznam použité literatury:

Disman, M. 1998, Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum

Erikson, T. H. 2012, Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy. Praha: SLON.

Kostlán, D. 2012, Zůstal cizinec v sociologické teorii člověkem na okraji? In Alieva D., Tížik M. (eds.) Príspevok Alfreda Schützova k sociologickej teórii Praha/ Bratislava: SLON- SÚ SAV

Park R. E. 1967, The Romantic Temper. In: Park R. E. - Burgess E. W. - McKenzie R. D. (eds): The City. Chicago, London, University of Chicago Press.

Park, R. E. Human Migration and the Marginal Man, 1928. American Journal of Sociology 33: 881 - 893

Simmel, G. 1997. Peníze v moderní kultuře a jiné eseje. Praha: SLON

Petrusek, M. 2006, Společnosti pozdní doby. Praha: SLON

Schütz, A. 1944. Stranger: An Essay in Social Psychology. American Journal of Sociology 49: 499 - 507

Szaló C., Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit, Sociální studia FSS MU, 1/ 2006, s. 145 – 160

V SOCIÁLNÍ PRÁCI STÁLE AKTUÁLNÍ TÉMATA

VÝVOJ ÚŘADŮ PRÁCE V ČR OD ROKU 1990²⁷⁵

MICHAELA HIEKISCHOVÁ²⁷⁶

Abstrakt: Příspěvek se zabývá vývojem úřadů práce v České republice po roce 1990 až do současnosti. Úřady práce představují významné institucionální zázemí pro realizaci veřejných služeb zaměstnanosti, které jsou základem pro uskutečňování politiky v oblasti zaměstnanosti i trhu práce. Cílem je tedy popsat základní vývojové trendy, související s hlavními změnami v organizačním řízení i v obsahové náplni úřadů práce. Příspěvek je založen na důkladné analýze dat.

Klíčová slova: Úřad práce, veřejné služby zaměstnanosti, politika zaměstnanosti

Abstract: The paper deals with development labour offices in the Czech Republic after 1990 until the present. Labour offices represent significant institutional support for the implementation of public employment services, which are the basis for the implementation of employment policy and the labour market. The goal is to describe the basic development trends related to changes in organizational management and the content of the labour offices. This paper is based on a analysis of data.

Keywords: Labour office, public employment services, employment policy

Úvod

Vznik úřadů práce souvisel s rozvojem sociálního státu v České republice po roce 1989. Váže se na scénář ekonomické i sociální reformy. Důležitost institucionálního zázemí pro realizaci veřejných služeb zaměstnanosti souvisela především s předpokladem výrazného zvýšení nezaměstnanosti. Vznik úřadů práce se tak stal jednou z priorit tehdejší vlády v roce 1990.

²⁷⁵ Ve stati čerpám, mimo jiné, z dat z právě probíhajícího kvalitativního výzkumu. Z tohoto důvodu se jedná o pracovní verzi textu, která bude následně upravována a doplňována.

²⁷⁶ PhDr. Michaela Hiekischová pracuje na Univerzitě J. E. Purkyně, e-mail: michaela.hiekischova@ujep.cz

Ústřední linií tohoto příspěvku je popis hlavních vývojových změn institucionálního zajištění veřejných služeb zaměstnanosti v ČR od roku 1989, tedy událostí na úřadech práce. Nejedná se však o vyčerpávající výklad všech událostí a změn na úřadech práce od jejich založení. Uváděné změny jsou posuzovány v souvislosti s jejich organizací a způsobem řízení, dále také se základními změnami v obsahu agendy tohoto úřadu. Pro porozumění vzniku a dalšího vývoje úřadů práce je příspěvek zasazen do širšího kontextu, především historického.

Zkoumání historie je důležité pro odкрытие významných událostí. Výzkumu vzniku a vývoje úřadů práce je třeba věnovat pozornost především s ohledem na současné měnící se ekonomické, společenské, demografické či technologické podmínky. Vývojem úřadů práce se zabýval např. Brož (2015) a souhrnné zprávy zpracovalo také MPSV (2000; 2009), jejich pohled však směřuje především k počátkům zprostředkovatelských služeb před rokem 1990 a k zakládání úřadů práce po roce 1990, v hlubším pohledu opomíjí nedávnou historii této instituce. Žádný ucelený přehled o vývoji úřadů práce nebyl tedy v ČR tedy zpracován.

Protože žádný proces nelze považovat za kontinuální, strukturovala jsem a rozlišila v příspěvku tři etapy, které souvisejí se změnami v organizačním řízení úřadů práce. První etapa je definována jako kladení základů a vznik úřadů práce jako silné decentralizované soustavy. Druhá etapa souvisí se vznikem pověřených úřadů práce s rolí krajského koordinátora pro realizaci státní politiky zaměstnanosti, zároveň je však spojena s první významnou změnou v obsahu agendy úřadu práce. Třetí etapa je identifikována jako centralizace a přechod nepojistných sociálních dávek pod nově vzniklou institucí - Úřad práce ČR.

Institucionální zajištění veřejných služeb zaměstnanosti

Ve světě jsou veřejné služby zaměstnanosti institucionálně zajišťované dle čtyř hlavních organizačních modelů (více OECD, 2016). Hlavním a nejrozšířenějším typem je poskytování těchto služeb veřejnou agenturou (úřadem), která je podřízena Ministerstvu práce (či jinému podobnému ministerstvu) a zároveň se spoléhá na vlastní organizační strukturu (ať regionálních či lokálních poboček). Je typický především pro evropské státy. Ve většině státech v Americe jsou veřejné služby zaměstnanosti součástí struktury Ministerstva práce

(nebo jiného ekvivalentního ministerstva), nicméně mají také vlastní organizační strukturu pro poskytování těchto služeb. Další typ organizačního modelu je méně běžný, v podřízenosti Ministerstvu práce je však podobný prvnímu typu, nicméně s tím rozdílem, že má vlastní decentralizovaný síťový model v čele s hlavním ústředím (zahrnuje veřejné, soukromé a nevládní organizace). Čtvrtý typ je typický pro Austrálii a je zajímavý v tom, že služby zaměstnanosti zde nejsou poskytovány veřejným sektorem, ale soukromým (ať ziskovým či neziskovým).

Úřad práce ČR patří do první a tedy nejrozšířenější skupiny institucionálních modelů. Od svého založení je podřízen Ministerstvu práce a sociálních věcí (MPSV), vždy fungoval samostatně, avšak s různým typem řízení – od silně decentralizovaného až po centralizovaný systém.

Úřady práce poskytují v ČR širokou škálu služeb zaměstnanosti, čímž se řadí mezi státy s nejvíce rozšířenou nabídkou služeb pod jedním úřadem²⁷⁷. Lze říci, že poskytují všechny služby, které jsou dle OECD (2016: 33) do veřejných služeb zaměstnanosti zařazeny. Jedná se o zprostředkování zaměstnání, poskytování informací o trhu práce (včetně tvorby statistik a analýz), o realizaci nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti (APZ) pro nezaměstnané i pro zaměstnavatele, o administraci a vedení dávek v nezaměstnanosti, administraci jiných sociálních dávek a také pracovní migraci (ve smyslu zprostředkovávání práce v zahraničí). K této charakteristice však úřady práce v ČR dospěly až v nedávné historii, kdy se součástí agendy zaměstnanosti stala také oblast sociální ochrany.

Zdroje dat

Příspěvek je založen na analýze různých typů dokumentů. Jedná se o dokumenty právní povahy, dokumenty z poslanecké sněmovny (stenoáznamy, sněmovní tisky apod.), programová prohlášení vlády včetně koaličních smluv, volební programy jednotlivých politických stran, strategické a koncepční materiály, odborné studie, analýzy tvořené MPSV, ale i články z denního tisku (s využitím databáze Newton Media Search). Struktura zaměstnanosti a nezaměstnanosti je uváděná na základě dat z ČSÚ. Ekonomické a sociální ukazatele jsem čerpala z údajů VUPSV.

²⁷⁷ Jako další evropské státy s více méně stejným rozsahem služeb můžeme dle OECD (2016) zařadit např. Dánsko, Německo a Francii

První etapa – Kladení základů a vznik úřadů práce

Příspěvek se zabývá vývojem úřadů práce po roce 1989, zprostředkovny práce však mají v ČR dlouhou historii sahající až do doby Rakousko-Uherské monarchie (více např. MPSV, 2009; Brož, 2015). V důsledku zvyšování nezaměstnanosti byl po první světové válce v roce 1918 přijat zákon o podpoře nezaměstnaných. Na to navazoval vznik sítě zprostředkovatelen, jejichž vznik byl spíše spontánní a jejich počet se měnil dle fází ekonomického cyklu (v období krize se zvyšoval, v obdobích konjunktury se snižoval).

Za socialismu došlo ke změně, místo veřejných služeb zaměstnanosti existovaly tzv. odbory pracovních sil. Ty sdružovaly téměř 100 % ekonomicky aktivního obyvatelstva. (MPSV, 2009; Brož, 2015). V této době byla politika zaměstnanosti podřízena centrálně plánované ekonomice a centralizované mzdové politice, probíhalo i „plánování pracovních sil“ s heslem plné zaměstnanosti za každou cenu (Rákosník, Tomeš, 2012: 195; Brož, 2015), také platila povinnost pracovat. V důsledku toho docházelo k neefektivní zaměstnanosti neboli přezaměstnanosti.

Změna nastala až v souvislosti s tzv. sametovou revolucí (17. listopadu 1989), která vedla k pádu Komunistické strany Čech (KSČ). Této události však předcházely významné změny v zahraničí. Vliv měla politika „přestavby“ vyhlášená Michaiilem Gorbačovem v roce 1986, následně také změny v sousedních zemích jako např. v Polsku, Maďarsku a bývalé NDR (pád Berlínské zdi) (Kalinová, 2012).

V této době (1990 – 1992) došlo k významným a zásadním reformám, které byly postaveny na Scénáři ekonomické reformy (její příprava byla svěřena Valtru Komárkovi) a také na Scénáři sociální reformy (která byla vedena tehdejším náměstkem federálního ministra MPSV Igorem Tomešem) (Rákosník, Tomeš, 2012; Homola, Kotrusová, 1998). Scénář sociální reformy se vázal na tlumení společenského napětí, jehož příčinou byla transformace na tržní ekonomiku doprovázená privatizací, liberalizací cen, prudkým poklesem reálných mezd, útlumem těžkého a strojírenského průmyslu, a v důsledku restituce velkých podniků poklesla produkce v zemědělství. To vedlo především k předpokladům zvyšující se nezaměstnanosti a inflaci. Z tohoto důvodu byly stanoveny priority a sociální reforma stála na čtyřech pilířích – na politice zaměstnanosti, politice v oblasti pracovních

příjmů, rodinné politice a politice sociálního zabezpečení (Potůček, 1999; Rákosník, Tomeš, 2012).

V rámci změn v politice zaměstnanosti byla vytvořena strategie zaměstnanosti do roku 1992, která byla postavená na spolupráci hospodářské a sociální politiky. Poměrně brzy tedy vznikla (v souvislosti se zákonným opatřením č. 306/1990, o zřízení úřadů práce ČR) pod Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR Správa služeb zaměstnanosti, jejímž prvním úkolem bylo vybudovat síť úřadů práce. Dokončení tohoto institucionálního a legislativního rámce je spojené s přijetím Zákona Federálního shromáždění České a Slovenské Federativní Republiky č. 1/1990 Sb., o zaměstnanosti a Zákona České národní rady č. 9/1990 Sb., o zaměstnanosti a působnost orgánů České republiky na úseku zaměstnanosti. Na jejich vzniku se významně podílel federální ministr práce a sociálních věcí Petr Miller a ministr práce a sociálních věcí ČR Milan Horálek. Prvním ředitelem Správy služeb zaměstnanosti se stal Václav Brož. Tyto osobnosti (spolu s Igorem Tomešem) měly významný vliv na formování úřadů práce, jejich organizační struktury a stanovení kompetencí na centrální a regionální úrovni. V té době **vznikla silná decentralizovaná soustava úřadů práce s vlastní právní subjektivitou**, jejichž podřízenost Správě služeb zaměstnanosti spočívala především v metodickém řízení. První Úřad práce byl založen 10. srpna 1990 v Kladně a poslední byl ustanoven dne 7. listopadu 1990. Celkem tedy vzniklo 76 úřadů práce.²⁷⁸

Budování a zdokonalování politiky zaměstnanosti bylo ovlivněno pomocí ze zahraničí. Kontakty byly tehdy navázány především se Spolkovou republikou Německo, s Velkou Británií a s Dánskem. Zde se například tehdejší pracovníci úřadů práce školili, inspirovali se systémem rekvalifikací a dalšího profesního vzdělávání. (Brož, 2015). Na návrh Světové banky přijalo v roce 1991 Federální MPSV dokument Záchranná sociální síť, který byl následně uveřejněn v Hospodářských novinách.²⁷⁹ (Rákosník, Tomeš, 2012: 197) Cílem bylo zajistit, aby jedinci a jejich rodiny, nespádli pod hranici životního minima (1700 Kč v roce 1991), stát garantoval minimální mzdu (2 000 Kč v roce 1991), finanční zabezpečení v nezaměstnanosti (délka pobírání podpory v nezaměstnanosti byla 12 měsíců v letech 1990 – 1991)²⁸⁰ a zaručoval odpovídající důchody.

²⁷⁸ Od roku 1996 však působilo v ČR 77 úřadů práce (1. 1. 1996 vznikl nový Úřad práce v Jeseníkách)

²⁷⁹ Záchranná sociální síť, Hospodářské noviny, 26. února 1991

²⁸⁰ VUPSV, Vývoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů ČR

Významnou zahraniční finanční pomoc představoval také fond Phare, jehož cílem bylo pomoci zemím východního bloku s přechodem od centrálně řízené ekonomiky na ekonomiku tržní. Za účelem transformace trhu práce orientovaného na rozvoj politiky zaměstnanosti (především nástrojů APZ) byl realizován program Phare „Restrukturalizace trhu práce“ (Brož, 2015). Jeho cílem bylo vyhledávat osoby ohrožené nezaměstnaností nebo již nezaměstnané se zaměřením především na mladistvé uchazeče bez dokončeného vzdělání, na absolventy středních škol a učilišť, na osoby se zdravotním znevýhodněním a další rizikové skupiny obyvatel (Podpory podnikání..., 1994). V roce 1997 se cíle pomoci programu Phare změnila a orientovaly se na přípravu kandidátských zemí pro vstup do Evropské unie.²⁸¹

Předpokládaná nezaměstnanost se zvyšovala pouze mírně, ke konci roku 1991 činila 4,13 %. Ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi však nedosahovala tak vysokých hodnot. Míra nezaměstnanosti např. v Maďarsku činila v roce 1991 8,5 %, v Polsku ve stejném roce 11,8 % a na Slovensku 11,8 %. (Černá, 2007) V ČR však začaly být patrné regionální rozdíly, které souvisely s útlumem původně preferovaných oblastí národního hospodářství, jako byl především těžký a strojírenský průmysl, dále se snížením produkce v zemědělství, s nedostatečně kvalitní infrastrukturou, nízkou úrovní kvalifikace tamních obyvatel a malou flexibilitou pracovních sil. (Večerník, 1998: 23) Nejvíce postižen vyšší mírou nezaměstnanosti byl především kraj Vysočina, Olomoucký a Moravskoslezský kraj, ve kterých přesáhla hranici 6 % (k 31. 12. 1991). (ČSÚ) Nerovnost však nevznikala pouze mezi kraji, ale souvisela také s pohlavím, věkem a profesí. Nejvíce postiženy nezaměstnaností byly ženy, osoby s nízkou kvalifikací a absolventi středních a vysokých škol (Kalinová, 2012; Rákosník, Tomeš, 2012).

Přes toto počáteční navýšení míry nezaměstnanosti se její výše od roku 1992 v ČR snižovala (na rozdíl od Polska a Maďarska, kde docházelo k postupnému růstu míry nezaměstnanosti), k čemuž přispěla především pracovně právní legislativa, malá privatizace (a s tím související rozmach podnikání), hmotné zabezpečení v nezaměstnanosti, činnost úřadů práce (a jejich důraz na aktivní politiku zaměstnanosti) a příliv malého a středního kapitálu z Německa a Rakouska (Kalinová, 2012; Rákosník, Tomeš, 2012; Večerník, 1998; Rys, 2003; Homola, Kotrusová, 1998).

²⁸¹ Rámcová dohoda mezi vládou České republiky a Evropskou komisí o účasti České republiky na programu pomoci Evropského společenství ze dne 12. července 1996 byla vyhlášena pod č. 207/1997 Sb.

Druhá etapa – Vznik pověřených úřadů práce a přechod státní sociální podpory

Toto období je spojeno s výrazným zvýšením nezaměstnanosti. Míra registrované nezaměstnanost se v ČR začala zvyšovat od roku 1997 (kdy poprvé překročila hranici 5 %), mezi lety 2002 až 2004 se pohybovala již okolo 10 %, což představuje oproti letům 1990 až 1996 výrazné zvýšení a prohlubování problémů trhu práce. Nadále docházelo k výrazným rozdílům mezi kraji. Nejhuře na tom byl kraj Ústecký, jehož míra nezaměstnanosti se od roku 1990 neustále zvyšovala (např. na konci roku 2003 činila 17,94 %). Problémy s vysokou nezaměstnaností měl od samého počátku přechodu na tržní ekonomiku kraj Moravskoslezský, u něhož míra nezaměstnanosti přesáhla v roce 2003 hranici 16 %. Progresivní nárůst nezaměstnanosti od roku 1990 zaznamenal také kraj Karlovarský a Jihomoravský. Naopak pod výrazným průměrem registrované míry nezaměstnanosti se od samého začátku pohybovalo hlavní město České republiky, nízkou nezaměstnanost měl také kraj Středočeský, Jihočeský a Plzeňský.

Směřování a rozvoj politiky zaměstnanosti je v této etapě spojen především se vstupem ČR do EU. Za tehdejší vlády Vladimíra Špidly a za působení Zdeňka Škromacha jako ministra MPSV (15. 7. 2002 – 4. 8. 2004) došlo k přípravě a následnému schválení nového zákona o zaměstnanosti. Jeho cílem bylo sjednocení českého práva s legislativou evropského společenství, deklarovaným záměrem byla také modernizace úřadů práce (především v důsledku výše uvedené zvyšující se nezaměstnanosti). Jednalo se o vládní návrh, jehož schvalovací proces započal 13. listopadu 2003 a ve Sbírce zákonů byl vyhlášen 23. července 2003 pod číslem 435/2004 Sb. (Sněmovní tisk 527).

S účinností tohoto nového zákona č. 435/2004 Sb., o zaměstnanosti došlo ke zpřísnění podmínek pro vedení v evidenci uchazečů a zaměstnání (především pro absolventy), dále k úpravě podmínek pro vyplácení podpory v nezaměstnanosti (prodloužila se podpůrná doba pro osoby nad 50 let), zároveň ke zvýšení flexibility formou zprostředkovatelských agentur (povolení pro jejich vznik přešlo do kompetence MPSV). Dále se definoval výkon nelegální práce, který nebyl dosud v legislativě vymezen. Kontrolu nelegální práce začaly provádět úřady práce. Do kompetence úřadů práce přešla také kontrola diskriminace v přístupu k zaměstnání. V souvislosti se vstupem do EU a uplatnění principů evropského práva na proces zprostředkování zaměstnání, byla upravena možnost zaměstnávání občanů z EU. Tyto změny udaly základní směr politiky zaměstnanosti a fungování úřadů práce na několik dalších let.

I v této etapě byla patrná významná zahraniční pomoc. Se vstupem do EU začala ČR v roce 2004 čerpat podstatnou část finančních prostředků z Evropského sociálního fondu (ESF). ESF, jako jeden ze strukturálních fondů EU, má za cíl rozvoj zaměstnanosti, snížení nezaměstnanosti, podporu sociálního začleňování osob a zlepšení rovných příležitostí se zaměřením na rozvoj trhu práce v zemích EU²⁸². První operační období se vztahovalo k roku vstupu ČR do EU. Mezi lety 2004 až 2006 činil celkový objem finanční podpory z EU 457 milionů Eur. Nejvýznamnějším operačním programem v oblasti snižování nezaměstnanosti a rozvoji aktivní politiky zaměstnanosti, byl program Lidské zdroje a zaměstnanost.

Toto období je ve vývoji úřadů práce charakteristické dvěma významnými změnami, které ovlivnila reforma veřejné správy, v rámci níž došlo k novému organizačnímu uspořádání a ke změnám v obsahu agendy. Došlo k ustanovení krajských orgánů územní samosprávy a k rušení okresních úřadů (k 31. 12. 2002). V důsledku toho nejprve proběhla **změna organizačního uspořádání úřadů práce**, následně došlo k rozsáhlé změně v obsahu veřejných služeb zaměstnanosti. V rámci organizační změny bylo **ustanoveno 14 pověřených úřadů práce s rolí krajského koordinátora pro realizaci státní politiky zaměstnanosti** na území příslušného kraje. Pověřené úřady práce (PUP) se staly novými metodickými pracovišti, do jejichž kompetence patřila především koordinační činnost okresních úřadů práce v oblasti APZ, zpracovávání statistik, analýz a výhledů za kraj, či zpracovávání podkladů pro udělování investičních podmínek (více § 8, odst. 2 zákona č. 435/2004 Sb.), čímž byly považovány za hlavní komunikační partnery se Správou služeb zaměstnanosti. Pověřené úřady se také staly koordinátory při realizaci projektů z ESF.

V souvislosti se **změnou v obsahu činností** proběhla od 1. dubna 2004 **delimitace pracovníků státní sociální podpory (SSP)** od obcí s pověřenou působností pod úřady práce (dle zákona č. 453/2003 Sb.). Co do obsahu se jednalo o největší změnu za třináct let existence úřadů práce. Původně patřil výkon této agendy do působnosti okresních úřadů, které však v rámci reformy veřejné správy k 31. 12. 2002 zanikly. Jejich kompetence tak přešly pod obce s rozšířenou působností, a následně od dubna pod úřady práce. V mediálních zprávách je možné rozeznat další záměr, a to sjednocení a zvýšení efektivity systému státní sociální podpory. Stát převzal kompetence pro vyplácení sociálních dávek. Státní sociální podpora, vykonávající státní správu, byla převedena pod „křídla státu“, tedy pod úřady práce jako státní

²⁸² www.esfcr.cz

instituce (např. Doubrava, 2004; Úředníci radnic..., 2004; Vyplácení některých dávek..., 2004). Přesto, že je možné zachytit různé protichůdné názory na sjednocení sociální agendy s agendou zaměstnanosti, tato změna proběhla bez velkých problémů, převedení pracovníků bylo převážně formální (souviselo s administrativními úkony), protože většina z nich zůstávala ve stejných dosavadních prostorách. Klienti změnu tedy příliš nepocítili. Tuto změnu také neprovázela žádná hromadná propouštění.

Třetí etapa – Centralizace a přechod všech nepojistných sociálních dávek

V pozadí třetí etapy je celosvětová hospodářská recese, která započala v Americe hypoteční krizí v roce 2007 a v ČR plně propukla na konci roku 2008. Před touto událostí však zaznamenala Česká republika konjunkturu a v roce 2007 a na počátku roku 2008 se nezaměstnanost držela ve všech krajích (kromě Ústeckého) pod hranicí 10 %, což bylo téměř srovnatelné s rokem 1997. Mezi lety 2008 a 2009 se však zvýšila o 3,28 % (stav k 31. 12.). Toto zvýšení se nejvíce projevilo u krajů s dlouhodobě vysokou mírou nezaměstnanosti. V Ústeckém kraji dosahovala dle ČSÚ míra registrované nezaměstnanosti 13,61 % a v Moravskoslezském 12,14 % (stav k 31. 12. 2009).

Dne 28. a 29. května 2010 se konaly volby do poslanecké sněmovny a pod vlivem neoliberální ekonomie a v souvislosti s událostmi v podobě celosvětové hospodářské krize a s tím související výrazné a zvyšující se zadlužení Řecka, kterému v květnu 2010 hrozil státní bankrot, získaly pravicové strany většinu mandátů v poslanecké sněmovně (TOP 09, ODS, VV)²⁸³. Tato vláda, v čele s Petrem Nečasem, byla spojována s řadou reforem. V oblasti politiky zaměstnanosti se jednalo především o **centralizaci veřejných služeb zaměstnanosti a tedy vzniku Úřadu práce ČR**. V souvislosti s tím došlo ke sjednocení agendy nepojistných sociálních dávek, které byly organizačně převedeny pod nově vzniklou instituci – Úřad práce ČR.

Jak bylo výše uvedeno, decentralizační řízení úřadů práce mělo dlouhou tradici, od svého založení roku 1990 až do roku 2011, tedy roku, kdy došlo k výše uvedené organizační změně. Ta představovala zásadní změnu ve fungování těchto státních institucí, přesto se o ní jejich vedení a zaměstnanci dozvěděli až z tiskové zprávy MPSV ze dne 27. 7. 2010, tedy

²⁸³ Jejich volební programy byly zaměřeny především na řešení celosvětové hospodářské krize, snižování schodku státního rozpočtu, na realizování reforem, snižování výdajů ze státního rozpočtu a na boj proti nelegální práci.

čtrnáct dní po nástupu ministra MPSV Jaromíra Drábka do funkce. Celý proces přípravy a schvalování zákona č. 73/2011 Sb., o Úřadu práce České republiky byl odborníky považován za značně nestandardní a nedostatečně prodiskutovaný se všemi zainteresovanými aktéry (Kotrusová, Výborná, 2014, Hiekischová, 2015). Návrh zákona o ÚP byl nejprve podán jako ministerský, ten byl v průběhu září a října 2010 zaslán do připomínkového řízení. Než se ale dostal do Legislativní rady vlády, podala ho dne 11. 10. 2010 skupina poslanců. Tím došlo k výraznému zkrácení legislativního procesu, bez zpracování (mezitím) došlých připomínek. Ani názory a připomínky představitelů úřadů práce nebyly respektovány (Hiekischová, 2015). Dle vyjádření tehdejšího prezidenta Václava Klause (sněmovní tisk 131/7) se zákon nestal vládním materiálem, protože neprošel standardním legislativním procesem. Přesto tento zákon významně změnil organizační řízení a tedy i způsob práce v této instituci. Zákon o Úřadu práce ČR byl vyhlášen ve Sbírce zákonů dne 25. 3. 2011 a nabyl účinnosti dnem 1. 4. 2011.

Dle tohoto zákona v § 2 působí v Úřadu práce ČR generální ředitelství a krajské pobočky a pobočka pro hlavní město Prahu (dále jen krajské pobočky) a jejich součástí jsou kontaktní pracoviště. Nicméně obsahová náplň tohoto nově vytvořeného organizačního uspořádání neobsahuje popis výkonu kontaktních pracovišť. Pouze vymezuje kompetence generálního ředitelství a krajských poboček. Zjednodušeně lze říci, že veškeré činnosti, které dříve vykonávalo 77 úřadů práce v rámci své právní subjektivity, převzaly krajské pobočky, kterých bylo ustanoveno čtrnáct (v § 8a se např. jedná o zprostředkování zaměstnání uchazečům o zaměstnání, zabezpečování uplatňování nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti, vyplácení podpory v nezaměstnanosti a podpory při rekvalifikaci, vykonávání kontrolní činnosti apod.). Došlo tak ze silně decentralizovaného řízení na centralizované řízení.

Jak z názvu této etapy vyplývá, nedošlo v tomto období pouze k organizační změně úřadů práce, ale také k **významné obsahové změně**. Po převedení státní sociální podpory v roce 2004 došlo také k **delimitaci sociálních pracovníků z agendy dávek pomoci v hmotné nouzi, dávek pro osoby se zdravotním postižením a dávek pro pěstouny**. V souvislosti se schválením zákona č. 366/2011 Sb., zkráceně nazývaného jako novela zákona o pomoci v hmotné nouzi, došlo k vytvoření jednotného výplatního místa. Služby poskytované úřadem práce se tak významně rozrostly. Účel tohoto kroku je popsán na oficiálních webových stránkách MPSV, vztahujících se k tzv. sociální reformě: „*Tento krok přináší možnost efektivnějšího řízení a administrace dávek i lepší kontrolovatelnost využití prostředků státu*“. Před sjednocením všech nepojistných dávek uskutečňovali sociální práci

v těchto agendách pracovníci obcí s přenesenou působností. Od 1. ledna 2012 došlo tedy ke změně v obsahu a náplni práce Úřadu práce ČR. Tehdy nejvíce diskutovanou a v souvislosti s rychlým a nepřipraveným přechodem, problémy zasaženou oblastí, se stalo vyplácení dávek pomoci v hmotné nouzi (DPvHN) a uskutečňování sociálních šetření v rámci této agendy (více např. Havlíková et al, 2013; Musil et al, 2013; Hiekischová, 2015).

V rámci agendy hmotné nouze došlo k rozdělení činností, část sociálních pracovníků přešla pod Úřad práce ČR a další část zůstala zaměstnána v obcích s přenesenou působností. Jejich úkolem je nadále provádět sociální poradenství a sociální práci, nicméně s jinými kompetencemi, a navzájem mezi sebou spolupracovat. Způsob této spolupráce je nadefinován v tzv. doporučeném postupu č. 1/2012. Nejvýznamnější rozdíl v pracovní náplni spočívá, zjednodušeně řečeno, za 1) v administraci, rozhodování a poskytování dávek pomoci v hmotné nouzi a ve vykonávání sociálních šetření, které provádí sociální pracovníci na Úřadu práce ČR, a za 2) v uskutečňování prevence (depistážní činnost a pomoc osobám v hmotné nouzi), kterou provádí sociální pracovníci v obcích s přenesenou působností. (Hiekischová, 2015)

V důsledku snižování veřejných výdajů a sjednocení agendy zaměstnanosti a nepojistných sociálních dávek, proběhla na úřadech práce reorganizace a hromadné propouštění, jehož cílem byla úspora provozních nákladů. Dle vyjádření tehdejšího ministra Jaromíra Drábka (MPSV, 2012) měl „*úřad práce v roce 2012 totožný stav pracovníků jako k 1. 4. 2011, tzn. 8 320, ovšem s tím, že zvládá značné navýšení agend*“²⁸⁴. Dále tato zpráva uvádí, že kvantitativně narostla agenda úřadů práce o 60 %, ale z kvalitativního hlediska se jedná o ještě větší rozsah. Celkový počet zaměstnanců nového UP ČR zůstal, i přes novou sociální agendu, stejný.

Novelou zákona o zaměstnanosti, která vešla v účinnost ve stejný den jako delimitace pracovníků nepojistných sociálních dávek (tedy 1. ledna 2012), došlo k ustanovení nových služeb a změn v oblasti politiky zaměstnanosti, které významným způsobem změnily pojetí úřadu práce. Na rozdíl od záměrů předchůdce Zdeňka Škromacha, došlo ke zpřísnění nároku na podporu v nezaměstnanosti (rozhodné období, ve kterém je třeba prokázat 12 měsíců důchodového pojištění, se snížilo ze tří let na dva roky) a zároveň se snížil počet měsíců podpůrní doby o jeden měsíc (i u nezaměstnaných nad 50 let). U těchto starších lidí došlo také

²⁸⁴ Na začátku roku přešla pod úřady práce nová agenda nepojistných sociálních dávek

ke snížení výše podpory v nezaměstnanosti na 45 % od pátého měsíce čerpání podpory v nezaměstnanosti. Za účelem „zprostředkovat nezaměstnaným práci rychleji a efektivněji“²⁸⁵ vznikl nový nástroj – sdílené zprostředkování. Úřad práce ČR a jeho krajské pobočky měly za úkol spolupracovat s agenturami práce, jejich cílem bylo zprostředkovat, za finanční odměnu, zaměstnání uchazečům z úřadu práce. Tento nástroj se však fakticky na úřadech práce do dnes nerealizuje. Dalším významným nástrojem v rámci APZ se stala veřejná služba neboli výkon pracovní činnosti pro nezaměstnané registrované na úřadu práce déle než dva měsíce a to bez úplaty. Povinnost absolvovat tento nástroj byla díky nálezu Ústavního soudu ze dne 27. listopadu 2012 zakázána (došlo ke zrušení § 30 odst. 2 písm. d) zákona č. 435/2004 Sb., o zaměstnanosti).

V souvislosti s těmito změnami proběhlo také převedení kontrolní činnosti v oblasti nelegálního zaměstnávání mimo Úřad práce ČR. Sloučila se pod Státní úřad inspekce práce. V souvislosti s deklarovaným bojem proti nelegálnímu zaměstnávání tehdejší vládní koalice (viz programové prohlášení vlády; tiskové zprávy MPSV, 2010a, MPSV, 2010b a MPSV, 2011), byly ustanoveny mnohem vyšší částky za její výkon, zároveň došlo ke zpřísnění podmínek při oznamovací povinnosti uchazečů o zaměstnání při nekolidujícím zaměstnání.

Všechny výše uvedené změny byly zasaženy problémy, které mají vliv na realizaci veřejných služeb zaměstnanosti dodnes. Vznikly problémy s centralizovaným řízením, s nově zavedeným a nedostatečně připraveným informačním systémem, s nízkým počtem pracovníků Úřadu práce ČR a se způsobem realizace nástrojů APZ (více o těchto problémech např. Havlíková, 2013; Musil, 2013; Kotrusová, Výborná, 2014; Hiekischová, 2015).

Na to následně reagovala vláda Bohuslava Sobotky, která získala mandát po předčasných volbách v říjnu 2013. Na základě nového organizačního řádu ÚP ČR, upravila kompetence krajských poboček a kontaktních pracovišť. Významnou změnou se stalo převedení pravomocí o zabezpečování uplatňování nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti zpět pod kontaktní pracoviště (s účinností od 1. března 2014). Ředitelé (původně pouze vedoucí) těchto úřadů na okresní úrovni byli na základě podpisového řádu ustanoveni jako příkazci operace s právem rozhodovat např. právě o principech a zásadách realizace nástrojů APZ. Podřízení však byli stále příslušnému řediteli krajské pobočky.

²⁸⁵ socialnireforma.mpsv.cz

V tomto období dále postupně docházelo ke změnám, které měly za cíl „revidovat“ důsledky činností, ke kterým došlo za vlády Petra Nečase. Postupně se např. navyšoval počet sociálních pracovníků, výrazně se toto zvýšení projevovalo od července 2014, protože MPSV v té době schválilo personální posílení ÚP ČR o 600 sociálních pracovníků (MPSV, 2015). Dále se od začátku roku 2014 Úřad práce ČR navrátil k původnímu informačnímu systému. Výrazné změny v organizační a obsahové stránce se však v této době nerealizovaly a zaměstnanci úřadů práce se postupně vyrovnávají s novou agendou i organizačním řízením.

Závěr

Vznik úřadů práce v České republice byl ovlivněn potřebou řešit očekávanou vzrůstající nezaměstnanost, která souvisela s přechodem z centrálně plánovaného hospodářství (za dob komunismu) na tržní hospodářství (po pádu komunismu v Čechách). Silně decentralizovaná síť úřadů práce byla vytvořena poměrně rychle, první úřad práce byl založen 10. srpna 1990 v Kladně a poslední byl ustanoven 7. listopadu 1990. Řešení nezaměstnanosti podléhalo v té době jak ekonomickému, tak sociálnímu scénáři reforem. Tehdejší federální ministr práce a sociálních věcí Petr Miller a národní ministr práce a sociálních věcí Milan Horálek se výrazným způsobem zasadili o vznik a vývoj úřadů práce s cílem podporovat především aktivní politiku zaměstnanosti s důrazem na znevýhodněné skupiny na trhu práce. Již v této době čerpali pracovníci ministerstva a úřadů práce informace a zkušenosti ze zahraničí, především z Německa, Velké Británie a Dánska.

Další významná změna v organizační struktuře přišla až o mnoho let později a souvisela zejména se vstupem ČR do Evropské unie a také se zvyšující se mírou nezaměstnanosti. V této době vznikl nový zákon o zaměstnanosti, který byl připraven na půdě MPSV za tehdejšího ministra Zdeňka Škromacha. Cílem bylo sjednotit české právo s legislativou evropského společenství, zároveň také modernizovat a zlepšit fungování úřadů práce. V této době panovala na půdě Parlamentu shoda, zákon byl bez větších připomínek vždy schválen a nakonec doručen ke schválení také prezidentovi. V souvislosti s organizační změnou došlo k vytvoření tzv. pověřených úřadů práce, jejichž nově získané kompetence spočívaly především v koordinaci při realizaci politiky zaměstnanosti na území příslušného kraje. Decentralizační řízení však bylo zachováno.

Významnou obsahovou změnou byl v této době přechod agendy státní sociální podpory pod úřady práce. V souvislosti s reformou veřejné správy a rušením okresních úřadů, došlo od 1. dubna 2004 k delimitaci pracovníků státní sociální podpory. Na úřady práce se tak poprvé dostala sociální agenda. Toto převedení však nebylo poznamenáno vážnými problémy či výraznými negativními postoji z řad pracovníků v oblasti zaměstnanosti i v oblasti státní sociální podpory. Možná proto, že tuto změnu neprovázely žádná technické inovace, hromadná propouštění či nové prostorové zázemí, navíc byla dlouhodobě připravovaná.

Největší změnou jak v organizačním řízení, tak v obsahové náplni úřadů práce, přinesl rok 2011. V té době došlo k centralizaci a vzniku jednoho Úřadu práce České republiky, zároveň pod úřady práce přešla v roce 2012 agenda nepojistných sociálních dávek. Tyto výrazné změny jsou kritizovány z řad odborníků i zaměstnanců úřadů práce. Z historického hlediska jim předcházela celosvětová hospodářská recese, která způsobila výrazné zvýšení nezaměstnanosti. Do těchto problémů s vysokou nezaměstnaností a s prodlužující se dlouhodobou nezaměstnaností, byla tehdejší pravicovou vládou Petra Nečase schválena organizační změna úřadů práce. Ta nebyla komunikována se zainteresovanými aktéry, její schválení souviselo s většinovým mandátem tehdejší vlády, doprovázela jí hromadná propouštění, snižování platů, nový informační systém (do té doby neotestovaný), nedostatek prostorových kapacit (pro přechod pracovníků z oblastí nepojistných sociálních dávek) a vznik nových služeb v oblasti zaměstnanosti.

V současné době jsou úřady práce poskytovateli všech veřejných služeb zaměstnanosti tak, jak jsou definovány ve výzkumné zprávě OECD (2016). Zjednodušeně řečeno, zahrnují oblast sociální ochrany i zaměstnanosti. Nicméně ve světě patří mezi nejrozšířenější způsoby poskytování pouze služeb souvisejících se zaměstnaností (zprostředkování zaměstnání, poskytování informací o trhu práce a realizace nástrojů APZ). Sociální ochrana je často poskytována jinými institucemi.

Nabízí se tedy otázka, zda směřuje současný model úřadů práce v ČR k modernějšímu a efektivnějšímu fungování a poskytování veřejných služeb zaměstnanosti? A to především v souvislosti s měnícími se požadavky na trhu práce na základě demografických, technologických, společenských či ekonomických trendů?

Seznam použité literatury

- BROŽ, V. 2015. *Vznik veřejných služeb zaměstnanosti v České republice*. Praha: MPSV.
- ČERNÁ, L. 2007. *Analýza vztahů mezi inflací a nezaměstnaností v zemích V4*. Brno: Masarykova univerzita, Ekonomicko-správní fakulta. Diplomová práce. [online]. [12. 3. 2016]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/76010/esf_m/DP_76010.txt
- ČSÚ. 2014. *Statistická ročenka ČR – 2014*. [online]. [12. 2. 2016]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/320198-14-r_2014-2500
- DOUBRAVA, P. Reforma je paskvil, říká primátor. *Pardubické noviny*, March 30, 2004, p 7.
- HAVLÍKOVÁ, J., HUBÍKOVÁ, O., KUBALČÍKOVÁ, K., MUSIL, L. 2013. Typy pojetí sociální pomoci poskytované příjemcům dávek pomoci v hmotné nouzi pracovníky ÚP ČR po sociální reformě: tři případové studie. *Fórum sociální politiky*, 7(6), 2–9.
- HIEKISCHOVÁ, M. 2015. Sociální práce na úřadech práce – od stresu k bezmoci? *Sociální práce/Sociálna práca*, 15(5), 79-88.
- HIEKISCHOVÁ, M. 2015. Vliv reformy systému služeb zaměstnanosti v ČR na realizaci sociálních šetření u agendy hmotné nouze. *Fórum sociální politiky*, 9(6), 9-15.
- HOMOLA, A., KOTRUSOVÁ, M. 1998. Politika trhu práce v České a Slovenské republice po roku 1989. In: POTŮČEK, M., RADIČOVÁ, I. *Sociální politika v Čechách a na Slovensku po roce 1989*. Praha: Karolinum.
- Chci uzavřít rozumný kompromis, Ministr Petr Miller pro ČN. *Rudé právo*, Jan 30, 1991, p 1.
- KALINOVÁ, L. 2012. *Konec nadějí a nová očekávání. K dějinám české společnosti 1969 – 1993*. Praha: Academia.
- KOTRUSOVÁ, M., VÝBORNÁ, K. 2014. Zhodnocení institucionální reformy veřejných služeb zaměstnanosti v roce 2011 v České republice. *Fórum sociální politiky*, 8(6).

MUSIL, L., HUBÍKOVÁ, O., HAVLÍKOVÁ, J. a KUBALČÍKOVÁ, K. 2013. *Raná fáze implementace reformy v rámci agendy dávek pomoci v hmotné nouzi*. Praha: VUPSV, v. v. i.

MPSV. 2000. *Deset let služeb zaměstnanosti v České republice*. Praha: MPSV.

MPSV. 2009. *Služby zaměstnanosti a trhu práce*. Praha: MPSV.

MPSV. 2011. *Vláda přijala základní body sociální reformy I* (tisková zpráva) [online]. 18. 5. 2011. [5. 2. 2016] Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/32>

MPSV. 2012a. *Vyjádření MPSV k dnešnímu jednání s odbory* (tisková zpráva) [online]. 3. 2. 2012. [8. 2. 2016] Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/32>

MPSV. 2012b. *Zajištění ICT potřeb MPSV vyjde v součtu v následujících třech letech a tři miliardy korun, bez úsporných opatření by tato částka bylo o víc než 1,5 miliardy vyšší* (tisková zpráva) [online]. 18. 3. 2012. [1. 3. 2016] Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/32>

MPSV. 2015. *Personální posílení ÚP ČR vstupuje do druhé fáze* (tisková zpráva) [online]. 15. 4. 2015. [cit. 3. 3. 2016] Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/32>

MPSV. 2010. *Ministr práce a sociálních věcí Jaromír Drábek oznámil priority a organizační změny v resortu* (tisková zpráva) [online]. 14. 7. 2010. [cit. 3. 3. 2016] Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/32>

MPSV. 2010. *Kontroly agentur práce a firem zaměstnávajících cizince budou posíleny* (tisková zpráva) [online]. 20. 7. 2010. [cit. 3. 3. 2016] Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/32>

MPSV. 2012. *Rok existence Úřadu práce ČR* (tisková zpráva) [online]. 1. 4. 2012. [cit. 3. 3. 2016] Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/32>

RÁKOSNÍK, J., TOMEŠ., I. 2012. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*. Praha: Auditorium.

RYS, V. 2003. *Česká sociální reforma*. Praha: Karolinum.

OECD. 2016. *The World of Public Employment services*. Paris: OECD Publishing.

Podpory podnikání, které lze získat ze zahraničních zdrojů. *Rudé právo*, Feb 14, 1994, p 12.

POTŮČEK, M. 1999. *Křižovatky české sociální reformy*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Úředníci radnic přejdou v kraji na úřady práce. *Mladá fronta DNES*, March 16, 2004, p 3.

VEČERNÍK, J. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998*. Praha: Academia.

Vyplácení některých dávek převezmou úřady práce. *Deník Lučan*, March 09, 2004, p 16.

VZNIK SOCIÁLNĚ VYLOUČENÝCH (ROMSKÝCH) LOKALIT A PROMĚNY PŘÍSTUPU STÁTU K NIM V PRŮBĚHU ČASU

JAN VAŠAT²⁸⁶

V tomto textu se zaměřím na historii vzniku novodobých sociálně vyloučených lokalit na území dnešní České republiky. Kdy se vlastně útvary, které dnes nazýváme sociálně vyloučenými lokalitami začaly formovat a jak k nim a jejich obyvatelům bylo v průběhu času přistupováno ze strany státu? V České republice je již delší dobu téma sociálního vyloučení a sociálně vyloučených lokalit spojováno především s Romy. Toto tvrzení si vyžaduje dvě vysvětlující poznámky. Za první, spojeno s Romy, myšleno s etnickou kategorií Romů, tak jak ji vymezuje Jenkins (2008), kdy etnicita je jedinci přisuzována okolím bez ohledu na jeho vlastní vědomí a preference. Za druhé, termín sociální vyloučení se v České republice začal používat až v devadesátých letech (Moravec, 2006), nicméně fenomén, který je tímto termínem označován zde existoval odnepaměti. Ve všech lidských společnostech existovaly minoritní skupiny lidí, které byly majoritní populací držící moc a zdroje vyčleňováni na okraj společnosti, byla jim upírána solidarita sdílená majoritou, v horších případech byli majoritou pronásledováni, v extrémních případech zbavováni i práva na život (Mareš, 2002).

Termín sociální vyloučení byl poprvé užít v sedmdesátých letech dvacátého století ve Francii a za jeho autora bývá považován Lenoir (Navrátil, 2003). Pojem měl odkazovat ke skutečnosti, že chudoba, která byla do té doby ústředním tématem při diskusích o řešení situace v předměstských čtvrtích, nepostačovala pro postižení všech problémů s tématem souvisejících, a proto bylo třeba zavést pojem jiný, který by zahrnoval také složitost vztahů v těchto oblastech a nesoustřeďoval se na pouhý materiální nedostatek.

Vznik sociálně vyloučených lokalit, tedy území, jež je obýváno výhradně nebo téměř výhradně osobami, jež splňují charakteristiky sociálního vyloučení, budu hledat na našem území v druhé polovině dvacátého století.

²⁸⁶ Mgr. Jan Vašat – Katedra sociální práce FSE UJEP v Ústí nad Labem, jan.vasat@ujep.cz

Období po Druhé světové válce je v západní Evropě spojováno s tím, co Young (1999) nazývá „zlatá léta“, kdy vlivem obnovy průmyslu a infrastruktury a hospodářského růstu se vytváří tzv. „inkluzivní společnost“, která je ochotna rozšiřovat své solidární pole a začleňovat do společenského jádra stále více lidí stojících dříve na okraji.

Toto ovšem platí, jak bylo zmíněno, pro Evropu západní, nikoliv pro socialistické Československo, které se vydalo společně s dalšími státy východního bloku oddělenými železnou oponou od států demokratických, cestou zcela odlišnou.

Po odsunu německého a maďarského obyvatelstva se z poválečného Československa stal z hlediska národnostního a etnického složení obyvatelstva poměrně homogenní stát. Menšiny typické pro pohraniční oblasti zejména severních Čech a jižního Slovenska zmizely. Nepočítáme-li příchody obyvatel Řecka způsobených tamní občanskou válkou a studentů ze spřátelených socialistických států – které ale nebyly nikterak početně významné a týkaly se jen velkých měst – zůstali zde Romové jako jediná viditelně odlišná etnická skupina (Spurný, 2012).

V české části společného státu zůstalo jen asi 1000 Romů a Sintů, kteří přežili útrapy Druhé světové války. Na Slovensku byla situace jiná. I když pronásledováni byli Romové nacisty i v rámci Slovenského štátu, nikdy zde nebyly organizovány masové deportace do koncentračních táborů, jako tomu bylo v Protektorátu Čechy a Morava.

Především na východním Slovensku existovalo množství obytných útvarů obecně známých pod označením romské osady, které byly obývány výhradně nebo téměř výhradně Romy. V tomto případě bylo možné mluvit o Romech jakožto etnické kategorii (vnímaných takto svým okolím) i etnické skupině (vnímané takto samotnými obyvateli) v Jenkinsově (2008) pojetí.

Otázkou je, jestli bychom na tyto sídelní útvary mohli z dnešní perspektivy nahlížet jako na sociálně vyloučené lokality. Ačkoliv se v mnoha případech nacházely ve značných vzdálenostech od slovenských vesnic i od jakékoliv infrastruktury, bývali, alespoň po dobu tzv. „první republiky“, jejich obyvatelé zapojováni do dění v obcích ať již systémem tzv. kmotrovství (Lacková, 2002), byli ceněni pro své dovednosti v určitých řemeslných oborech nebo pro hudební nadání.

Tyto sídelní útvary rovněž mívaly vlastní specifické uspořádání. To bylo dáno již samotným faktem, že většinu obyvatel jedné osady tvořili lidé, kteří byli vzájemně příbuzensky provázáni, fungoval zde významný prvek sociální kontroly. Osady měly rovněž své zástupce, jakousi obdobu samosprávy, která ač nebyla nikým volena, byla respektována uvnitř osady i navenek. Sdíleny byly rovněž i další instituce, které byly v rámci osad vytvořeny.

Na přelomu čtyřicátých a padesátých let dvacátého století, po uchopení moci ve státě komunisty, byli Romové nahlíženi jako oběť vykořisťování předchozích režimů. Zpočátku jim tedy nebyla věnována žádná zvláštní pozornost, s tím, že se předpokládalo, že změna režimu postačí k tomu, že problémy v soužití Romů a ostatních obyvatel republiky se vyřeší samy.

Počátkem padesátých let je znatelná paternalistická péče státu propojovaná se značnou mírou despektu k Romům a, jak to ostatně bylo pro komunistický režim typické, nemístnými zjednodušeními a generalizacemi. Dokladem toho je spisek Jamnické-Šmerglové (1955), kde je mimo jiné hovořeno o romských příbytcích jako o „zavšivených peleších“, odkud je třeba děti vytáhnout a povznést na úroveň ostatních obyvatel.

V roce 1959 byl uskutečněn soupis všech kočujících a polokočujících osob. Ačkoliv byl značně problematický a jeho výsledky téměř nic nevypovídající, neboť do něj byly zahrnuty i osoby trvale bydlící na jednom místě, ale dojíždějící do jiného místa za zaměstnáním – např. slovenští obyvatelé dojíždějící za prací do dolů na Ostravsku (Pavelčíková, 2004), stal se tento soupis základem pro změnu politického kurzu směrem k asimilaci. Vše, co Romy jakkoliv odlišovalo od okolí, mělo zmizet a nositelé těchto odlišností měli beze zbytku splynout se svým okolím. Neboli, jak popisuje Alexander (2006), rozšíření solidarity poskytované majoritou mělo být vyměněno za naprosté odmítnutí vlastní identity a specifík s touto odlišnou identitou spojenými.

Asimilační snahy měla ještě podpořit takzvaná politika rozptylu, kdy byly stanoveny kvóty na maximální procentní podíl romských obyvatel v obci (Miklušáková, 2002). Tato politika rozptylu měla podporu ve slovenských okresech s romskými osadami, které si od toho slibovaly vyřešení problému se zajištěním hygienických a jiných požadavků pro odlehle romské osady, které se měly vyřešit právě tím, že většina jejich obyvatel odejde do českých okresů, kde dosud žil Romů jen malý počet. Naopak české okresy se bránily masovému

přílivu Romů z východního Slovenska, neboť předpokládaly, že k nim přijdou právě ti nejméně asimilovaní Romové, se kterými budou mít v rámci deklarované vládní politiky nejnáročnější práci. Řízený rozptyl byl centrálně plánován na období let 1966 – 1970. Skončil však naprostým fiaskem, a to kvůli již zmiňovanému odporu některých okresů proti takovému řešení, tak nezájmem samotných Romů, kteří měli být přemísťováni. Kromě řízeného centrálně organizovaného rozptylu Romů ze slovenských okresů do českých, probíhal ve stejné době spontánní, nikým neřízený, přesun Romů z východoslovenských okresů do severních Čech a na severní Moravu. Impulzem pro tyto přesuny byly zejména zprávy od příbuzných, kteří již v těchto cílových oblastech nelezli nový domov a zaměstnání a při návštěvách příbuzným referovali o českých a moravských průmyslových regionech jako o „zemi zaslíbené“, což vyvolávalo zájem dalších Romů o, dočasné či trvalé, přesídlení z osad do průmyslových regionů (Hübschmannová, 1998).

Po vyhodnocení asimilační politiky jako neúspěšné – což podpořily právě neúspěchy s centrálně plánovaným a organizovaným rozptylem – změnila centrální politika opět svůj směr. Nadále se měla vůči romskému obyvatelstvu namísto asimilace uplatňovat integrace, neboli vzájemné propojování Romů s ostatními obyvateli obcí. Paradoxní je, že právě v tomto období, kdy byla jako oficiální státní politika deklarována integrace, vznikla řada dnešních sociálně vyloučených lokalit. V tomto období, čili polovině sedmdesátých let, bylo vystavěno sídliště Chanov u Mostu, které bylo stavěno pro Romy ze starého Mostu, který byl demolován kvůli těžbě uhlí. Bylo zajímavé, že integrační snahy zde měly být vůči Romům uplatňovány v segregované lokalitě. Ostatně úvahy o segregaci jako cestě k integraci nejsou vzdáleny ani současným politikům. Jak ukázal výzkum v rámci vlastní diplomové práce (Vašat, 2010), představa, že skrze segregaci obyvatel lze dosáhnout jejich následně snadnější integrace, může být uplatňována i o desítky let později. Otázkou je, zda taková myšlenka v hlavách politiků, minulých i současných, skutečně žila, či zda se jednalo jen o snahu předstíranou činností utlumit pozornost veřejnosti a odsunout řešení problémů do neurčité budoucnosti, kdy již před nimi bude stát někdo jiný, než právě konkrétní politik, který onu zvláštní ideu prosazoval. Kromě stavby chanovského sídliště jakožto sociálně vyloučené lokality zbudované na zelené louce, můžeme najít kořeny problémů v jiných místech právě ve stejném období. Politici zde šli z extrému do extrému a tak po neúspěšné politice rozptylu prosazovali uspořádání obcí, kde budou žít romští obyvatelé spolu v jedné čtvrti. Zde je paradoxů více. Jednak se oněch „romských obyvatel“ nikdo neptal, zda se za Romy sami považují, jednalo se

jen na základě přisouzené etnické kategorie (Jenkins, 2008) zpravidla ze strany pracovníků jednotlivých úřadů. Dále se těchto lidí označených etnickou nálepkou, nikdo neptal, zda si přejí žít spolu – prostě se to předpokládalo na základě zkušeností s romskými osadami. Nově vzniklé prostory však s romskými osadami měly společnou jen onu romskou kategorii. Příkladem takto vzniklé lokality je ústecká čtvrť Předlice. O vzniku chanovské a předlické lokality jsem se zmínil na jiném místě (Vašat, 2014). Podrobně historii stavby chanovského sídliště rozebírá Haušild (2008).

Rok 1989, konec komunistického režimu a vstup do svobody. Mnoho Romů, zejména tedy těch sociálně slabých, obývajících území dnes označované jako sociálně vyloučené lokality, se ocitlo v situaci, kterou Miklušáková (2002) označuje jako anomickou, neboť komunistický režim rozbil starý systém romských hodnot, aniž by je nahradil něčím novým.

Propad řady lidí do situace sociálního vyloučení a do prostoru sociálně vyloučených lokalit podpořilo po roce 1989 několik faktorů. Za prvé, Zákon č. 40/1993 o nabývání a pozbývání státního občanství. Vlivem nastavení parametrů tohoto zákona vznikla početná skupina lidí, která neměla nárok při rozpadu československé federace, na získání občanství ani jednoho z nově vznikajících států. Převážně se jednalo o osoby, které se narodily na Slovensku a v průběhu života přesídlily do Čech či na Moravu. Nepříznivě se zákon dotýkal rovněž jejich dětí. Zda to bylo náhodou a nedopatřením nebo zda to byl záměr zákonodárců těžko soudit. Vašečka (2004) označuje tento zákon za akt institucionální diskriminace ze strany státu vůči určité skupině obyvatel. Ačkoliv v tomto právním aktu nejsou nikde přímo zmíněni Romové nebo jiná etnická či sociální skupina obyvatel, byl nepříznivý vliv na početnou skupinu Romů příznačný. Lidé bez státního občanství neměli nárok na pomoc ze strany ani jednoho z nově vzniklých států, což způsobovalo neschopnost hradit závazky spojené s nájmem bytu, ztrátu nájemního bydlení a přesun do substandardních forem bydlení. Kromě toho dalším z efektů byla zvýšená kriminalita lidí, kteří se snažili získat prostředky k obživě alternativní formou, pokud neměli přístup k legálnímu zaměstnání ani k žádné formě podpory ze strany státu.

Za druhé, privatizace bytového fondu. Jelikož Zákonem 172/91 Sb. o přechodu majetku ze státu na obce, přešla vlastnická práva k většině bytového fondu na území obcí právě do jejich rukou, mohly a dosud mohou se v této oblasti obce realizovat dle svého bez ohledu na doporučení, koncepce či návrhy vydávané ze strany jednotlivých ministerstev nebo v pozdější

době také Agentury pro sociální začleňování. Některé obce tak přistoupili k poměrně živelné privatizaci bytového fondu do soukromých rukou. Sociálně slabí občané neměli prostředky pro odkoupení nemovitostí, jež obývali, do svého vlastnictví. Nemovitosti s nimi pak skupovali různí spekulanti, kteří je pak buď dále přeprodovali nebo sociálně slabé přestěhovali do jiných míst a uvolněné nemovitosti rekonstruovali a se ziskem prodali.

Za třetí, nejednoznačnost a v určitém ohledu bezradnost státních politik, o čemž svědčí třeba opakované novelizace Koncepce romské integrace (Vašečka, 2004). Zároveň také nepropojenost státních koncepcí a praxe v obcích. Winkler (2007) charakterizuje možný vztah lokálních programů vůči státem definované politice buď jako adaptaci nebo jako substituci. Adaptace znamená, že na státní úrovni prosazovaný program je na lokální úrovni upravován a přizpůsobován místním specifickým podmínkám. Substitute pak představuje nahrazení státního programu programem jiným, který může sledovat vůči státnímu programu odlišné, případně i přímo protichůdné, cíle. Substitute přichází dle Winklera na řadu v situacích, „*kdy některé regionální problémy jsou specifické nebo vládní programy nemají dostatečnou kapacitu problém řešit*“ (Winkler, 2007; 207). Výzkum v rámci vlastní diplomové práce (Vašat, 2010) naznačil v kontextu přístupu lokálních politických představitelů vůči centrálním politikám sociálního začleňování spíše preferenci substitute, kdy oslovení lokální politici neměli o centrálních dokumentech povědomí a mnohdy ani neměli zájem se s nimi seznamovat. Nicméně tato problematika by si zasloužila hlubší studium a ověření, zda je substituční přístup rozšířenější nebo se jednalo o lokální specifikum.

Nyní se vracím k otázce, zda je nějak významným faktem, že většina obyvatel vyloučených lokalit je označována okolím za Romy – jestli se tak sami identifikují, není v tomto kontextu podstatné. Význam tohoto faktu je poukazován již na konci devadesátých let, kdy obyvatelé České republiky jsou relativně ochotni se zapojovat do dobrovolnických aktivit nebo veřejných sbírek. Ovšem zájem výrazně opadá, jakmile se jedná o aktivity ve prospěch Romů (Romové, 1999). Romové byli tedy okolím považováni za tzv. undeserving chudé, neboli ty, kteří si nezasluhují pozornost a pomoc od svého okolí. Na to, že se situace k lepšímu nemění, spíše dále vyhrocuje, poukazuje analýza Weinerové (2014), která zkoumala postoje občanů v Ústeckém kraji vůči Romům a stereotypy s nimi spojované.

Příznačný je také fakt, že sociálně vyloučené lokality nejsou po celém území České republiky rozprostřeny rovnoměrně. Nápadně vysoká koncentrace vyloučených lokalit

s vysokým počtem obyvatel v nich se nachází zejména v Ústeckém a Moravskoslezském kraji v místech, které prošly po roce 1989 restrukturalizací a kde dominuje strukturální nezaměstnanost, která je dlouhodobá. Jedná se o území, která Mareš (2002) nazývá kapsami chudoby. Do těchto regionů jsou dále sestěhováváni sociálně slabí – převážně Romové – z jiných částí republiky, v nichž podnikatelé zhodnocují své nemovitosti a zbavují se neperspektivních nájemníků, pro které pořizují nemovitosti v méně lukrativních regionech. Obce v Ústeckém a Moravskoslezském kraji tak řeší opakující se problémy stále znovu, stále s dalšími nově příchozími. Každá obec k tomu přistupuje vlastní strategií. A tak můžeme současně nacházet v praxi příklady integračního, asimilačního, marginalizačního i separačního přístupu v jednom čase, jen na různých místech. A spirála sociálního vyloučení se dále roztáčí.

V závěru bych se vrátil k otázce historie vzniku novodobých sociálně vyloučených lokalit. Jak bylo v textu zmíněno, počátky vyčleňování těchto území můžeme nalézt v sedmdesátých letech, paradoxně tedy právě v době, kdy komunistický režim deklaroval snahy o integraci Romů s většinovou společností. Početní růst sociálně vyloučených lokalit i růst počtu osob v nich je patrný dále v počátku devadesátých let a znovu v posledních několika letech. Příčinám odchodu řady lidí do prostoru sociálního vyloučení – slovy Younga (1999) propadu z jádra na okraj – byla v tomto textu věnována pozornost výše. Příčiny zhoršující se situace v posledních letech si vyžadují ještě další analýzu. Již nyní lze ale konstatovat, že se jedná o další paradox, neboť se tak děje v době, kdy vznikl největší počet dokumentů věnujících se této problematice a je jí – alespoň zdánlivě – věnována pozornost na všech úrovních, od té evropské po obecní.

Seznam použité literatury

ALEXANDER, J.C., 2006. Ústřední solidarita, etnická okrajová skupina a sociální diferenciacie. In: Marada, R. Etnická různost a občanská jednota. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

HAUŠILD, J., 2008. Kořeny chanovských problémů. In: Romové a Cikáni – neznámí i známí. Voznice: Leda.

- HÚBSCHMANNOVÁ,M., 1998. Šaj pes dovakeras. Olomouc: Univerzita Palackého.
- JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ,Z., 1955. Dějiny našich cikánů. Praha: Orbis.
- JENKINS,R., 2008. Social Identity. London: Routledge.
- LACKOVÁ,E., 2002. Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou. Praha: Triáda.
- MAREŠ,P., 2002. Marginalizace, sociální vyloučení. In: Sirovátka,T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. Brno: Masarykova univerzita a nakladatelství Barrister & Principal.
- MIKLUŠÁKOVÁ,M., 2002. Stručné dějiny Romů v Čechách a na Slovensku. In: Fraser,A.: Cikáni. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MORAVEC,Š., 2006. Nástin problému sociálního vyloučení romských populací. In: Romové v osidlech sociálního vyloučení. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- NAVRÁTIL,P., 2003. Romové v české společnosti. Praha: Portál.
- PAVELČÍKOVÁ,N., 2004. Romové v českých zemích v letech 1945 – 1989. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- Romové v České republice, 1999. Praha: Socioklub.
- SPURNÝ,M., 2012. Nejsou jako my: česká společnost a menšiny v pohraničí (1945 – 1960). Praha: Antikomplex.
- VAŠAT,J., 2010. Bydlení v sociálním vyloučení v Ústí nad Labem. Diplomová práce na Fakultě sociálních studií MU Brno. Vedoucí práce: PhDr. Imrich Vašečka, Ph.D.
- VAŠAT,J., 2014. Sociálně vyloučené lokality a nezaměstnanost. In: Kuchař,P.; Vaska,L. Regionálne aspekty nezamestnanosti v Českej republike a na Slovensku. Bratislava: Iris.
- VAŠEČKA,I., 2004. Koncepcia rómskej integrácie – problémy a nové možnosti ich riešenia. In: Šimíková,I.; Vašečka,I. Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální

úrovni a nástroje integrace. Brno: Masarykova univerzita a nakladatelství Barrister & Principal.

WEINEROVÁ,R., 2014: Romové a stereotypy. Praha: Karolinum.

WINKLER,J., 2007. Teorie rozhodování a dynamika sociální politiky. Brno: Masarykova univerzita.

YOUNG,J., 1999. The Exclusive Society. London: Sage.

Zákon č. 172/1991 Sb. o přechodu majetku ze státu na obce

Zákon č. 40/1993 Sb. o nabývání a pozbývání státního občanství České republiky

„SITUACE NA BOJIŠTI“ – SOCIÁLNÍ PRÁCE S PROFESIONÁLNÍMI VOJÁKY²⁸⁷

JITKA LAŠTOVKOVÁ²⁸⁸

Abstrakt: Příspěvek shrnuje sociální práci či spíše její absenci s vojáky z povolání v posledních 25 letech. Jsou zde popsány instituce, které chybějící nabídku v prostředí AČR doplňují a jejich vývoj v daném období. V textu je výsledky ze dvou různých výzkumů doložen fakt, že vojáci tento druh služeb v jakékoli podobě postrádají a navrženy konkrétní oblasti, na které by měla být zaměřena.

Následující řádky nebudou svým vyzněním shrnutím nějaké etapy ve vývoji sociální práce či reflexí změn, které v tomto oboru proběhly, ale spíše úvahou nad spirálami vývoje s otazníkem budoucnosti.

Téměř každé pojednání o historii sociální práce začíná zmínkou o Chammurapiho zákoníku, který přiznával válečným veteránům přiděly půdy pro zajištění ve stáří a pamatoval státní pomocí na vdovy a sirotky po vojácích (srov. např. Matoušek 2012, Janák 2011 apod.). Také další historické osudy sociální práce jsou velmi často spjaty s vojáky či veterány, jejichž společenské uplatnění po dlouhých rocích služby strávených mimo struktury komunitně uspořádané tradiční společnosti se silnou sociální kontrolou ležela na srdci vrchnosti i panovníkům. Vysloužilý voják se svými charakteristikami a potřebami byl typickou postavou lidové slovesnosti i krásné literatury.

Proto tzv. zabezpečování skupin osob, o které má veřejná moc zvláštní zájem, vyčleňuje Karel Pinc (1982) jako zvláštní zdroj moderní sociální práce, vedle pracovních zákonů, institutu veřejného chudinství a svépomocných sdružení. Do této kategorie explicitně řadí péči jak o vojáky, respektive válečné vysloužilce (veterány), tak o pozůstalé po padlých. Analogicky postupuje např. Igor Tomeš (2009), když péči státu o jeho služebníky identifikuje

²⁸⁷ Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu SGS UJEP v Ústí nad Labem *Život a potřeby postmoderních veteránů v České republice*.

²⁸⁸ Mgr. Jitka Laštovková, Ph.D. Katedra sociální práce FSE UJEP v Ústí nad Labem, jitka.lastovkova@ujep.cz

jako pilíř sociální péče vznikající shora dolů spolu s pracovním zákonodárstvím (a v opozici k péči o chudé či korporativním systémům, vznikajícím směrem zdola nahoru).

I dnes je v kontextu vývoje a požadavků kladených na moderní ozbrojené síly zjevné, že společné charakteristiky vojáků z povolání jsou natolik specifické, že charakterizovat je jako jednu z cílových skupin sociální práce je zcela opodstatněné (jednoznačně od chvíle, kdy ozbrojené síly opustí).

V posledních 25 letech vývoje však na tuto tradici Armáda České republiky do značné míry rezignovala, respektive vývoj v oblasti sociální péče o vojáky do značné míry ztratil kontakt s jejich potřebami. Přitom vývoj dalších armád, ať už členů či nečlenů Severoatlantické aliance, jasně ukazuje opačný trend. Role sociálního pracovníka v jejich rámci se různí, pohybuje se od koncepčního pracovníka na strategické úrovni řízení, řešícího problematiku např. dluhového poradenství či potřeb válečných veteránů až po plnohodnotného člena jednotky se specifickým posláním, který bývá standardně nasazován v bojových i nebojových operacích (Simmons, Rycraft 2010).

Změny charakteru vojenské profese v moderních ozbrojených silách

Po Sametové revoluci se pro české vojáky postupně zásadním způsobem změnily důležité okolnosti jejich práce: jednak vnější prostředí – Armáda ČR v souvislosti s členstvím v NATO a EU přijala model expediční armády, kde se účast na zahraniční vojenské operaci se stává integrální součástí profesní kariéry – jednak prostředí vnitřní, kdy vojáky základní služby vystřídalí profesionální vojáci na základních funkcích (Laštovková 2010).

Profesionalizace

Proces profesionalizace Armády ČR byl ukončen k 1.1.2005, přičemž výsledný model je kombinací dobrovolnických a zaměstnaneckých ozbrojených sil podle Haltinerovy typologie (Haltiner 1998). V případě dobrovolnických ozbrojených sil je vojenské povolání vykonáváno v krátkodobém služebním závazku, vojenská kariéra je pouze epizodou v ekonomickém životě jednotlivce. Naproti tomu zaměstnanecké ozbrojené síly počítají s výkonem vojenského povolání jako celoživotního zaměstnání. Této volbě je vždy

přizpůsoben jak legislativní rámeček, tak organizace vojenského školství i kariérního řádu. Jak poznamenává Bernard Boene (2003), v současné době v důsledku nejistoty a redukce zdrojů vytváří vojenská organizace spíše dočasné a podle aktuální potřeby navržené jednotky. „Službu v nich vykonává zkušený, výborně vycvičený profesionál, pro kterého je normou krátká nebo středně dlouhá kariéra.“ (Boene 2003: 177). V moderních armádách je tak vojenské povolání celoživotním jen pro desetinu vojenských profesionálů, kteří jsou schopni na základě výběru postupovat v hodnostech a funkcích.

Zákon č. 221/1999 Sb., o vojácích z povolání je koncipován tak, aby usnadnil pojetí profese vojáka z povolání v jeho dobrovolnické podobě, tedy jako krátkou epizodu v profesním životě, zachovává však důležitý atribut zaměstnaneckých ozbrojených sil, tzv. výsluhový příspěvek, znamenající pro vojáky po patnácti a více letech služby doživotní nárok na pravidelný měsíční příspěvek ve výši určitého procenta z platu²⁸⁹.

Účast v zahraničních operacích

Mezinárodní mise, ať už mírového či bojového charakteru, jsou specifickým rysem armádního organizačního kontextu ve větší míře v posledních pětadvaceti letech, po konci studené války. Čeští vojáci se jich účastnili ještě před vstupem České republiky do Severoatlantické aliance, v rámci Partnerství pro mír (PfP), po přistoupení do NATO v roce 1999 se účast v misi stala víceméně běžnou součástí vojenské kariéry. Vojáci nemají de iure možnost účast v misi odmítnout, tím, že podepsali služební závazek, současně přislíbili, že budou sloužit podle potřeb Armády České republiky.²⁹⁰ Mise je současně podstatným článkem jejich profesní identity, záležitostí nikoli v první řadě ekonomicky výhodnou, ale především profesionálně žádoucí, u některých odborností téměř nutnou (Bernardová, Laštovková 2014).

Změny v hodnotovém systému

Další změny se odehrávají v hodnotové rovině. Klasická teorie Charlese Moskose (1988) je postavena na analýze vývoje ozbrojených sil v (post)moderní společnosti. S rostoucím důrazem na profesionalismus přestává být vojenská kariéra pro většinu vojáků

²⁸⁹ Přesný výpočet závisí na odsloužených letech.

²⁹⁰ De facto je ale obvykle otázkou dohody mezi nadřízeným a podřízeným, zda voják na misi pojedí či nikoliv.

životním posláním a mění se na jedno ze zaměstnání, armáda potom na jednoho ze zaměstnavatelů, posouvá se od institucionálního k zaměstnaneckému pojetí.²⁹¹ Podle tohoto amerického sociologa jsou zaměstnání organizována a legitimizována logikou trhu, zatímco instituce jsou založeny na hodnotách vyjadřujících vyšší společenský účel (v případě armády čest, služba a vlast).

Zajišťování sociálních potřeb vojáků v povolání v AČR

Uvedeme zde jen ilustrativní výčet možností, které souvisí s péčí o sociální potřeby vojáků v běžných i kritických životních situacích tak, abychom objasnili filozofii a vůli zákonodárce svázanou s tímto směrem uvažování.

Zákon č. 221/1999 Sb., o vojácích z povolání pamatuje v tomto ohledu zejména na sociální zabezpečení v mezních situacích – finanční kompenzace v případě smrti či zranění, výsluhové náležitosti a možnost rekvalifikace po skončení dlouhotrvající kariéry. Specifická pozornost a péče je věnována válečným veteránům, kteří na základě zákona č. 170/2002 Sb., o válečných veteránech²⁹² mohou např. požádat o ubytování ve dvou domovech péče o válečné veterány, které Ministerstvo obrany zřídilo (v Praze a Karlových Varech), a také v domově se zvláštním režimem při Ústřední vojenské nemocnici v Praze. Zde lze hovořit o červené niti, táhnoucí se od zmíněného Chammurapiho zákoníku dějinami v oblasti péče o vojáky jako profesní skupinu, tradice zůstala zachována.

Oblasti, ve kterých se sociální práce etablovala až v posledních stoletích, tedy individuální a skupinová práce s cílem předcházet nepříznivým sociálním situacím, případně je řešit, však v AČR dosud nenalezla své místo. Úlohu péče o lidský faktor na každodenní bázi v české armádě plnila od roku 1996 tzv. humanitní služba (která konečně zaplnila uprázdněné místo po politických pracovnících z předrevoluční doby), složená z psychologů, sociálních pracovníků, humanitních pracovníků, duchovních a v některých případech právníků. Zástupci této služby byli k dispozici na velitelstvích a v některých posádkách, cílem služby měla být humanizace pracovního prostředí a také starost o sociální a rodinné potřeby vojáků (Herynk 1995). Z humanitní služby se v roce 1998 oddělila samostatná služba

²⁹¹ Moskos používá pojem zaměstnanecké pojetí vojenské služby ve zcela jiném významu, než je uvedeno výše v souvislosti s délkou služby, spojuje je s tržními hodnotami v opozici k hodnotám institucionálním.

²⁹² Pozornost je v současné době věnována zejména druhoválečným veteránům, jak dokládá také aktuální Koncepce péče o válečné veterány.

duchovní, vycházející z dohody mezi Ministerstvem obrany, Ekumenickou radou církví a Českou biskupskou konferencí (Dus, Holub 2014). Samostatně začala od roku 2000 působit také služba psychologická, postavená na vojenských psychologích přítomných u útvaru jednak pro řešení problémů vojáků, jednak jako poradní orgán velitele. Po reorganizaci v roce 2004 byla myšlenka humanitní služby jako orgánu odpovědného za komplexní péči o sociální potřeby vojáků zcela opuštěna, funkcí jejích relikvů v současné době je zejména provozování útvarových knihoven a zajišťování kulturních akcí pro příslušníky rezortu (www.army.cz). Příslušníci psychologické a duchovní služby mohou a obvykle také v rámci svých možností suplují absentující sociální práci ve vojenských útvarech a jednotkách, ať už v zahraniční operaci nebo doma, jejich úkoly jsou však samozřejmě odlišné. V případě duchovní služby se jedná zejména o duchovní rozměr péče o lidský faktor, vázaný na náboženské vyznání, v případě psychologické služby o jiný úhel pohledu a tím jiný druh nabízených a poskytovaných služeb. Značná část odpovědnosti tím spočívá mj. na veliteli, který často složitou situaci musí řešit z pozice nadřízeného.

Sociální potřeby z pohledu vojáků

Následující údaje vycházejí ze dvou sociologických výzkumů, jejichž metodika i účel byly velmi odlišné a závěry mnohem širší než zde popsané. V prostoru tohoto textu představíme pouze ta dílčí témata, která se nějakým způsobem vztahují k reflektovaným změnám v sociálních potřebách vojáků a jejich zabezpečení.

Kvalitativní výzkum mezi důstojníky- veliteli

Kvalitativní výzkum realizovaný autorkou textu v letech 2003 – 2008 byl zaměřen primárně na velitelské schopnosti a jejich proměny v souvislosti s profesionalizací. Polostrukturované rozhovory se 41 veliteli v důstojnických hodnostech však reflektovaly i změny, které s velením souvisely pouze zprostředkovaně, zato však kladly důraz na aspekty spojenými právě se sociálními potřebami vojáků.

Při srovnávání vojáků z povolání a vojáků základní služby někteří mluvčí reflektovali rozdílnost ve fázích životního cyklu, kdy se muži a ženy ocitají ve vojenském prostředí. Fakt,

že vojáci z povolání jsou obvykle starší a mají vlastní rodiny, s sebou nese určité důsledky, a to např. v nutnosti ohledu na rodinné zázemí. Velitelé se museli naučit pružně reagovat na osobní a rodinné problémy svých podřízených, které mohou v krajních případech ohrožovat pracovní výkon. Někteří však považovali za důležité zdůraznit, že je soukromí zajímavá právě jen v případě, že existuje problém, k jehož řešení mohou nějak přispět a jinak jim „do toho nic není“.

Já jsem se nedávno naštvál, bouchnul jsem do stolu, což nedělám moc často, a říkal jsem si hejgot já se tady musím zabývat takovým množstvím sociálních problémů těch lidí, kdy se někdo zeptá, jestli nemám problém já taky?... ono když si to vezmete, já mám 353 lidí, 352, protože ten 353., jsem já. To je hodně rodin, že jo....

(49 let, velitel brigády)

Řešení problémů jakéhokoli charakteru se odehrávalo obvykle v rovině organizace práce, jako udělení volna, zřídkakdy velitelé přispívali radou. Význam spočíval spíše v detekování problému, v rozpoznání, že problém existuje a bude třeba ho řešit. Mluvčí také zdůrazňovali, že kvůli soukromým problémům neposkytují nezasloužené úlevy, že se snaží vyjít vstříc v rámci možností, ale práce je přece jen prvořadá.

Mimo záznam velitelé často zmiňovali také specifickou finanční situaci svých podřízených, kterou jsou čas od času nuceni řešit. Vojáci z povolání mají relativně vysoké příjmy, ale současně smlouvy na dobu určitou, je pro ně proto obtížné si brát půjčky či hypotéky od bank. Struktura výdajů domácnosti je v případě vojáků navíc odlišná tím, že často slouží jinde než v místě svého bydliště, je tedy nutno počítat s výdaji na dopravu nebo vedení „druhé domácnosti“ (voják nemá možnost dobrovolně se rozhodnout, vykonává službu „podle potřeb České republiky na území České republiky i v zahraničí“ § 6 zák. č. 221/1999 Sb.). Dalším problémem je nevyrovnanost příjmů v případě účasti na misi, která umožňuje krátkodobě vysoký životní standard, ovšem jeho dočasnost je častým problémem vyústujícím opět v neuvážené půjčky. Splátky potom způsobují napjatý rozpočet, takže jakékoli snížení platu má dalekosáhlé následky. Přestože je to jejich osobní problém, velitelé jsou si ho vědomi a jsou nuceni vždy dobře promyslet, jaké bude mít jejich rozhodnutí stran financí důsledky.

Z rozhovorů bylo jasně patrné, že velitelé v rámci profesionální armády jsou si většinou vědomi sociálních témat, zasahujících do jejich práce, tematizují je jako podstatná a na jejich

řešení se snaží participovat vlastními silami (i když někteří jakoukoli odpovědnost odmítají: „do toho mi nic není“), pouze na základě vlastní zkušenosti. Jiná řešení, ať už v podobě vlastní edukace či odkazu na profesionální poradenství nezmiňují.

Dotazníkové šetření Analýza možných rizik výskytu sociálně nežádoucích jevů v prostředí AČR 2014

Dalším zdrojem informací a inspirace k tématu, který použijeme, jsou výsledky dotazníkového šetření, realizovaného v roce 2014²⁹³ mezi vojáky a občanskými zaměstnanci u vojenských útvarů do stupně pluku/brigády. Ve výzkumu odpovídalo 799 profesionálních vojáků a občanských zaměstnanců, vybraných náhodným výběrem, výsledky jsou na taktické a operační úrovni reprezentativní. Cílem dotazníkového šetření bylo mapování rizikového chování, v této stati bude zmíněno pouze několik dotazů, souvisejících věcně s tématem příspěvku.

Témata rodinného života a finanční situace, zmíněná výše, se objevila i zde, s ohledem na účel výzkumu v podobě vnímání problematiky rozvodovosti a předlužení. Respondenti se téměř v 1/2 případů domnívají, že vojáci se rozvádějí častěji než běžná populace, a jednoznačně to připisují nárokům a charakteru vojenské služby. 74 % dotazovaných má mezi svými kolegy někoho, na koho byla uvalena exekuce, pro pětinu dotazovaných to dokonce není ničím výjimečnou zkušeností – znají mnoho takových.²⁹⁴ Problém se zaplacením nevysokého mimořádného výdaje ve výši 5. 000 Kč přiznala 1/3 dotazovaných²⁹⁵, respondenti by se přitom ve 14 % případů obraceli o pomoc ke svému zaměstnavateli (největší podíl volil pomoc rodiny nebo bankovní služby). Část respondentů tak přímo klade společenskou odpovědnost na zaměstnavatele a očekává od něj případné řešení nečekaných finančních problémů.

Jeden ze souborů otázek byl věnován také fungování psychologické a duchovní služby, popsané výše jako instituce suplující požadované služby sociální. Ilustrací toho, jak ve stávající podobě naplňují očekávání a potřeby vojáků, přináší následující údaje: s psychologickou službou je spokojeno 24 % dotazovaných a 23 % vyjádřilo opačný názor, pětina se o tento druh služby nezajímá. V případě duchovní služby je spokojeno 31 %,

²⁹³ Sběr dat probíhal v květnu a červnu 2014.

²⁹⁴ V říjnu 2015 bylo v ČR podle Exekutorské komory 731 000 fyzických osob s exekucí (www.ekcr.cz).

²⁹⁵ Je zjevné, že tento fakt lze považovat za potenciální bezpečnostní riziko.

nespokojeno 12 % a nezajímá se třetina. Když byli respondenti dotazováni, zajištění jakého typu poradenství by ze strany zaměstnavatele přivítali, největší podíl z nich upřednostnil poradenství dluhové, následované poradenstvím sociálním, o psychologické²⁹⁶ a rodinné poradenství stála přibližně na třetina dotazovaných. K samotným osobám ve funkcích kaplanů a psychologů se respondenti vyjadřovali ponejvíce neurčitě, v charakteristice nejčastěji volili odpověď „nevím“, jejíž podíl se pohybuje mezi 39 % a 72 %. Ti, kteří se vyjádřili, volili spíše pozitivní odpovědi. Přesto je nutné konstatovat, že osobám v těchto pozicích se nepodařilo přesvědčit vojáky o její smysluplnosti: užitečný pro útvar je kaplan podle 30 % odpovídajících, psycholog podle pouze 24 %. Paradoxně z celkového srovnání je vojáky lépe hodnocen kaplan, přitom v případě duchovní služby uvedl nejvyšší podíl respondentů – 32 %, že se „o tento druh programů nezajímá“ a v celé populaci je věřících hlásících se ke konkrétní církvi pouze 14 %.²⁹⁷

Diskuse a závěr

Pokud bychom výsledky prezentovaných výsledků i dalších dílčích výzkumů transformovali do vzkazu vojáků jejich velení, je dost jednoznačný: *„Potřebujeme sociální, dluhové a finanční poradenství dostupné pro všechny vojáky z povolání a zaměstnance rezortu MO. A potřebujeme také prorodinné aktivity – domníváme se totiž, že vojenské povolání je příčinou častých rozvodů a odpovědný je tedy rezort.“*

Je patrné, že vojáci postrádají podstatný článek v péči o lidský faktor, který by zahrnoval zejména pozornost zaměstnavatele věnovanou rodině vojáka, od které jej na rozdíl od ostatních profesí často nedobrovolně oddělují služební povinnosti (ať už v rámci republiky u vzdáleného útvaru či v zahraniční operaci), ale také např. dluhové poradenství, související nejen se specifiky profese, ale také s charakterem doby. Problémy tohoto typu v současných podmínkách řeší v první řadě sami nebo s rodinou, další přichází na řadu velitel, psycholog, kaplan či vrchní praporčík jednotky, z nichž ani jeden však logicky není schopen naplnit (mnohdy vágní či nerealistická) očekávání.

²⁹⁶ To je na rozdíl od ostatních zmiňovaných ve stávající nabídce služeb.

²⁹⁷ Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 2011, Český statistický úřad, dostupné z <http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/c/0B005170C8> (staženo 13. 3. 2016)

I opřeme-li se o zahraniční zkušenost je nezpochybnitelné, že nějaká forma sociální práce ve vojenském prostředí citelně chybí a že tento stav generuje problémy do budoucna. Nastolení tohoto tématu na strategické úrovni uvažování je prvním důležitým krokem, který je třeba udělat, a historie a tradice ostatních armád jsou jistě důležitým inspiračním zdrojem. Řešení přitom není nutné hledat ve složitých systémových změnách podle vzoru U.S. Army a vytvářet zvláštní funkci „polního“ vojskového sociálního pracovníka, ve stávajících podmínkách může být řešením přinejmenším povinná edukace v dané oblasti pro ty, kteří zastávají v tomto ohledu exponované funkce (nabízí se zejména psycholog nebo kaplan).

Pokud chce být Armáda ČR moderní profesní organizací, akceptující svou společenskou odpovědnost, je nezbytné, aby za chybějící služby, zahrnující např. sociální poradenství, práci s rodinou, dluhové poradenství, práci s vojáky opouštějícími služební poměr, ale i další myslitelné činnosti byla u jednotky/útvary odpovědná konkrétní osoba. Ta by je buď sama na vysoké profesionální úrovni vykonávala, nebo by byla schopna bez časové prodlevy tyto služby zprostředkovat. Kromě možnosti obracet se na ni pro všechny příslušníky bez výjimky by současně byla v dané oblasti poradním orgánem velitele. Osoba v této funkci může řešit jednodušší problémy a v případě složitějších odkazovat na civilní organizace.

Je samozřejmé, že tyto služby situaci zázračným způsobem nevyřeší, mohou ale pomoci podstatně zvýšit kvalitu života samotných vojáků, zefektivnit práci velitelů a odstranit mnohé bariéry, které mezi profesionální armádou a civilní společností existují.

Seznam použité literatury

Armády ČR ve světle profesionalizace. Disertační práce. Plzeň, FF ZČU v Plzni.

BÖENE, Bernard 2003. „The Military as a Tribe among Tribes“. Pp 167 - 186 in Caforio G. (ed.). *Handbook of the sociology of the military*. Dostupné z http://books.google.cz/books?id=QEpt9xiCtcYC&dq=bernard+boene&source=gbs_navlinks_s [cit. 18.3.2016]

DUS, Jaromír, HOLUB, Tomáš, 2013. *Hledání cesty*. Praha, MO ČR.

JANÁK, Dušan, 2011. Kapitoly z dějin sociální práce. Opava, Slezská univerzita v Opavě.

HERYNK, Jiří, 1995. Humanitní služba v Armádě České republiky. In *Sborník VVŠ PV č. 2/1995*. Vyškov.

LAŠTOVKOVÁ Jitka, 2010. Velet profesionálům. Velitelské schopnosti důstojníků Armády ČR ve světle profesionalizace. Disertační práce. Plzeň, FF ZČU v Plzni.

LAŠTOVKOVÁ Jitka, BERNARDOVÁ, Kateřina, 2014. Proč Afghánistán? Profesionalita, peníze, nebo ideály?, *Vojenské rozhledy*, roč. 23 (55), č. 4, s. 40-50, ISSN 1210-3292 (tištěná verze), ISSN 2336-2995 (on line), dostupné z www.vojenskerozhledy.cz.

MATOUŠEK, Oldřich a kol., 2012. *Základy sociální práce*. Praha, Portál. ISBN 978-80-262-0211-0

PINC, Karel, 1982. *Sociální politika ve vývoji kapitalistického hospodářství*. Praha, UK.

SIMMONS, Catherine A. a Joan R. RYCRAFT. 2010, Ethical Challenges of Military Social Workers Serving in a Combat Zone. *Social Work* [online]. **55**(1), 9-18 [cit. 2016-03-14]. ISSN 00378046. Dostupné z: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&an=47234126&scope=site>

TOMEŠ, Igor a kol., 2009. *Sociální správa*. Praha, Portál.

HALTINER, Karl, 1999. „Westeuropas Massenheere am Ende?“ Pp 21 – 27 in HALTINER, K. W., KÜHNER, A.: *Wehrpflicht und Miliz – Ende einer Epoche?* Baden-Baden: Nomos.

MOSKOS, Charles C., 1992. Institucionální a zaměstnanecké trendy v ozbrojených silách. In *Ozbrojené síly a společnost*. MO ČR, Praha, str. 6 – 15.

Exekutorská komora ČR, www.ekcr.cz

Český statistický úřad, www.czso.cz

Armáda České republiky, www.army.cz

Zákon č. 221/1999 Sb., o vojácích z povolání, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 170/2002 Sb., o válečných veteránech, ve znění pozdějších předpisů

VZDĚLÁVÁNÍ V SOCIÁLNÍ PRÁCI

PRÍSTUPY K DIDAKTIKE DEJÍN SOCIÁLNEJ PRÁCE APPROACHES TO THE THEORY OF TEACHING OF HISTORY OF SOCIAL WORK

DANIEL MARKOVIČ²⁹⁸

Abstrakt: Dejiny sociálnej práce sú oblasťou s množstvom faktografie, počas vysokoškolského štúdia sociálnej práce sa s nimi stretne každý študent. Cieľom príspevku je diskutovať o historiografickom a didaktickom rámci pre predmet dejiny sociálnej práce pre jeho vyučujúcich. V príspevku prezentujeme vnímanie histórie z aspektu sociálnej práce, špecifiká predmetu dejiny sociálnej práce a myšlienky k didaktike dejín sociálnej práce.

Kľúčové slová: dejiny, sociálna práca, didaktika, dejiny sociálnej práce

Abstract: History of social work is a scientific field with lots of facts; every student meets it during her/his social work higher education studies. The aim of this paper is to discuss the historiographical and didactic framework for the subject/study course History of Social Work for educators. In this paper, we present the perception of history from the perspective of social work, features of subject “History of Social Work” and thoughts about the theory of teaching of history of social work.

Keywords: history, social work, didactics, history of social work

Úvod

Ak vychádzame z vecného členenia histórie, dejiny sociálnej práce sú časťou histórie, ktorá sa zaoberá skúmaním, poznávaním a výkladom minulosti, a to vzniku a vývoja sociálnej práce. Nejde len o obdobie formovania sociálnej práce ako praktickej činnosti a ako spoločenskovednej disciplíny. Dejiny sociálnej práce nazierajú do oveľa skorších období dejín,

²⁹⁸ Mgr. Daniel Markovič, PhD. Ústav sociálnych vied PdF Katolícka univerzita v Ružomberku, daniel.markovic@ku.sk

pozerajú na neorganizované formy pomoci, charitatívnu a dobrovoľnú pomoc. Sledujú konštituovanie inštitúcií a subjektov v sociálnej sfére a kreovanie sociálneho školstva. Dopĺňajú ucelený systém poznatkov sociálnej práce, čím pomáhajú k vedeckosti sociálnej práce. Dejiny sociálnej práce na Slovensku rozvíjajú najmä akademici pôsobiaci v oblasti sociálnej práce a pomáhajúcich profesií, významné tituly venované dejinám sociálnej práce vydali v slovenskom prostredí J. Levická (1999), D. Kováčiková (2000), L. Haburajová Ilavská a D. Baková (2012), P. Brnula (2012). Poznatky z dejín sociálnej práce sú následne transformované do vyučovacích predmetov vysokoškolského štúdia v študijnom odbore sociálna práca, najčastejšie na bakalárskom stupni štúdia. Na niektorých vysokých školách je dejinám sociálnej práce venovaný samostatný predmet s rovnomeným názvom, na iných pracoviskách sú dejiny sociálnej práce súčasťou predmetov úvod do štúdia sociálnej práce, teória sociálnej práce, filozofické, historické a etické základy sociálnej práce a pod. Študent sociálnej práce sa tak počas svojho štúdia stretne s kapitolami z dejín sociálnej práce. Dejiny sociálnej práce sú vyučovacím predmetom špecifickým v rámci skupiny vyučovacích predmetov, v našom príspevku sa venujeme prístupom k didaktike dejín sociálnej práce.

Prístupy k histórii v kontexte dejín sociálnej práce

Poznatky dejín sociálnej práce sú produktom historickej metódy. Historická metóda je založená na skúmaní historických prameňov, používa sa na objasnenie javov minulých a taktiež na štúdium vzniku a vývoja určitého javu (Matoušková, 2013, s. 107).

História je vymedzená jednou neodpušiteľnou podmienkou: historická udalosť sa skutočne musela odohrať. Pri hľadaní prvých krokov historickej metodológie siahajú historici spravidla po diele nemeckého historika J. G. Droysena (1808-1884), ktorý v snahe po presadení "vedecky" poňatej súdobej historiografie definoval klasickú trojicu krokov v práci historika: heuristika – kritika – interpretácia (Dvořák a kol. 2014, s. 69), pričom základným objektom záujmu historikov sú historické pramene. Heuristika je zhromažďovanie prameňov. Kritika je mienená dvojako – jednak preverenie prameňov z hľadiska pravosti (tzv. vonkajšia kritika), jednak zhodnotenie prameňov a ich relevantnosti z hľadiska kontextu ich vzniku, informácií o autorovi, adresátoch atď. (tzv. vnútorná kritika) (Dvořák a kol. 2014, s. 69). Sociálna práca interpretuje podobné historické skutočnosti ako tie, ktoré ovplyvňovali vznik a vývoj ostatných spoločenských vied, napr. psychológie, sociológie, filozofie (Levická, 1999,

s. 10). Dejiny sociálnej práce abstrahujú aj poznatky z filozofických smerov a náboženstiev, ktoré vysvetľujú potrebu pomoci núdzným. Podľa O. Matouška (2001, s. 10) z veľkých filozofických tém sú pre sociálnu prácu relevantné najmä pôvod dobra a zla, etika ako návod na vedenie života, racionálna podstata ľudskej vzájomnosti a tolerancie, zmysel ľudskej existencie, optimálne usporiadanie spoločnosti. Náboženská veda môže prispieť poskytnutím archetypových odpovedí na večné otázky z mimo-ľudského zdroja morálky, solidarity a zmyslu existencie.

P. Veyne (1998) pomenúva nasledujúce charakteristiky histórie, ktoré platia aj pre dejiny sociálnej práce:

- História je rozprávaním o udalostiach – z toho vyplýva všetko ostatné. Keďže je súborom rozprávání o udalostiach, neoživuje ich. Zážitok, ktorý vychádza spod rúk historika, nie je zážitkom aktéra – je naráciou.
- To, čo historici nazývajú udalosťou, nie je v nijakom prípade poznávané priamo a úplne, ale neúplne a nepriamo, prostredníctvom dokumentov a svedectiev.
- Tým sa historická narácia umiestňuje mimo všetkých dokumentov, pretože nijaký z nich nemôže byť udalosťou – historická narácia nie je dokumentárnou fotomontážou a nevidí minulosť „priamo, akoby ste tam boli“.
- Žiadny predmet histórie, žiadna udalosť sa neopakuje dvakrát. Ak by sa aj napr. M. Gandhí zázračne objavil opäť v dvadsiatom prvom storočí, išlo by o druhú udalosť.

Ako sme už spomínali, dejiny sociálnej práce sú predmetom záujmu odborníkov z oblasti sociálnej práce a pomáhajúcich profesií. Doposiaľ sme nenašli publikačný výstup, ktorý by sa venoval dejinám sociálnej práce a ktorého autor by nepôsobil v tejto oblasti alebo by nemal akademický titul či vedeckú hodnosť z tejto oblasti. Historici majú tendenciu členiť históriu aj podľa tém, a tak oblasť dejín sociálnej práce vieme postaviť k príbuznej oblasti Sociálne a hospodárske dejiny, s ktorou má množstvo prienikov. Podľa T. Dvořáka (2014, s. 84) „sociálne dejiny skúmajú premenu spoločenských inštitúcií a štruktúr a dôsledky týchto zmien. V centre záujmu tak stoja témy rodiny, príbuzenských väzieb, rôznych náboženských, stavovských, hospodárskych alebo záujmových spoločenstiev, vzájomnej väzby medzi ekonomikou, spoločnosťou, štátom a mnoho ďalšieho.“ K sociálnym dejinám sú pripájané aj miestne a časovo pomerne úzko fixované sondy, napr. sociálne zmeny v Košiciach počas druhej svetovej vojny, ale tiež široko časovo a geograficky koncipované výskumy, napr. urbanizácia či migrácia.

Podľa L. Haburajovej Ilavskej a D. Bakovej (2012, s. 180) nás dôsledné poznanie česko-slovenskej sociálnej minulosti naplňa hrdosťou a vedomím, že náš národ mal rozvinutý sociálno-zdravotný systém.

Charakteristiky vyučovacieho predmetu dejiny sociálnej práce

Mohlo by sa zdať, že ústrednou charakteristikou, ktorou sa predmet dejiny sociálnej práce odlišuje od iných vyučovacích predmetov študijných odborov sociálna práca, je prezentovanie učiva chronologicky a lineárne, teda od najstarších udalostí a javov po tie novšie. Periodizovanie dejín sociálnej práce na historické obdobia a rozdelenie na tematické oblasti (napr. Dejiny sociálnej práce na úseku starostlivosti o deti, mládež a rodinu) je typickým prístupom dejín sociálnej práce, avšak nie jedinečným. Chronologické prezentovanie učiva je typické aj vo vyučovacích predmetoch venovaných teóriám v sociálnej práci.

J. Alberty (1992) pomenoval zvláštnosti výučby dejepisu oproti ostatným predmetom, jeho špecifiká prenášame do prostredia dejín sociálnej práce:

1. Študenti sa v rámci predmetu zoznamujú s minulosťou, čo vylučuje možnosť bezprostredného vnímania a využitia vlastných poznatkov a skúseností (na rozdiel napr. od predmetov venovaných cieľovým skupinám sociálnej práce); existuje rozdiel medzi poznatkami získanými priamym stykom so skutočnosťou a poznatkami sprostredkovanými (presvedčenie o pravdivosti, vzťah k poznatkom...). Úlohou vyučujúceho dejín sociálnej práce je rekonštruovať historickú udalosť pomocou vyučovacích pomôcok a didaktickej techniky. Taktiež poukazovať na dopady historických udalostí na súčasnosť (napr. čo z koreňov sociálneho poistenia od Bismarcka je možné nájsť v súčasnom systéme poistenia).

2. Vo výučbe dejín sociálnej práce je potrebné viac akcentovať historické pojmy. Sprostredkované poznávanie minulosti cez historické predstavy je konkrétne, názorné („zmyslové“) poznávanie. To na pochopenie podstaty a významu historického javu, na pochopenie vzťahov medzi javmi nestačí, najmä ak nám ide o koncepčné vnímanie dejín a porozumenie súvislostí. Vyššou úrovňou poznávania sú pojmy – ako výsledok intelektuálnej poznávacej činnosti. Po historických faktoch sú historické pojmy základom historických vedomostí, poznania a pochopenia minulosti. Každý historický pojem má svoj obsah (tvoria

ho napr. podmienky a príčiny vzniku javu, jeho priebeh, čas a zemepisná lokalizácia, osobnosti späté s javom, výsledky a význam javu,...). Pojmy delíme na jedinečné (nežná revolúcia, Mníchovský diktát, Poor Law) a všeobecné (šľachta, hospodárska kríza, novovek, industrializácia, domovské právo).

3. Všade na svete sú ťažiskom vyučovania dejepisu národné (štátne) dejiny; majú rôznu didaktickú valenciu (podľa skutočného významu v dejinách): a) zohrali rozhodujúcu úlohu v makroregióne (napr. na kontinente) v celom svojom vývojovom kontexte, alebo b) boli natoľko prítomné v každej vývojovej fáze, že sa v nich manifestujú základné celospoločenské problémy ľudstva – v takomto prípade možno na nich a okolo nich ukázať učivo zo svetových dejín, alebo c) národné (štátne) dejiny ovplyvňovali občas (i jednorázovo) vývoj v makroregióne (husitské hnutie) – potom pri týchto fázach z nich treba odvíjať svetové dejiny, alebo d) národné (štátne) dejiny nezasahovali dejiny makroregiónu. Cieľom poznávania dejín sociálnej práce je taktiež orientácia na národné dejiny. Avšak Slovensko ako geopolitický útvar začalo jestvovať až v roku 1918, preto je dôležité sledovať dejiny sociálnej práce v Habsburskej monarchii, Uhorsku aj Česko-slovensku. Z dejín sociálnej práce na tomto území je možné pochopiť vývin a zákonitosti sociálnej sféry, sociálna práca na Slovensku však na dianie vo svete reagovala s oneskorením. Nezdravou výnimkou je obdobie 1948 – 1989, kedy sociálna práca nemohla byť v slovenských podmienkach rozvíjaná.

Didaktika dejín sociálnej práce

Dejiny sociálnej práce sú predmetom, u ktorého je riziko, že sklzne do prezentovania encyklopedických zoznamov a do memorovania. Úlohou vyučujúceho je preto zatriktívniť učivo pre študentov. D. Dvořák (2002., s. 350) zozbieral faktory, ktoré prispievajú ku kvalite prezentácie: oznamovanie cieľov žiakom, široká škála používaných metód a foriem výučby, logická organizácia informácií, upozornenie pri prechode na novú tému, jednoduchý jazyk, uvádzanie príkladov, časté opakovanie základných princípov témy a zdôrazňovanie vzťahu nového učiva k predchádzajúcim znalostiam, časté hodnotenia výsledkov a poskytovania spätnej väzby, humor a nadšenie učiteľa, a pod. Za účelom získania priebežných výsledkov neodporúčame mrhať časom na celohodinové prezentovanie seminárnych prác, pre tento typ aktivity sú vhodnejšie predmety ako dejiny sociálnej práce. Domáca príprava by mala spočívať v čítaní prameňov a dokumentov, ktoré pomôžu porozumieť duchu doby.

Didaktika v podmienkach edukačného procesu hovorí o didaktických zásadách, v prípade ktorých nebol doposiaľ utvorený všeobecne uznávaný a platný systém. M. Kurelová (2002, s. 269-272) sa pokúsila zhromaždiť a charakterizovať niektoré didaktické zásady, my ako vyberáme ako vhodné pre didaktiku sociálnej práce nasledovné:

Zásada vedeckosti: Od vyučujúceho sa očakáva, že celoživotne udržiava kontakt s vedeckými publikáciami z oblasti dejín sociálnej práce. Druhý, nemenej významný, je pohľad na učiteľa, ktorý vie vhodnými výučbovými metódami vedecké informácie odovzdávať, sprevádzať študentov pri ich vyhľadávaní, spracovaní a využívaní. Publikácie zmienené v úvode prepisovali osnovy aj obsah dejín sociálnej práce.

Zásada uvedomelosti a aktivity: Vedome osvojené poznatky charakterizuje to, že sú hlboko pochopené a študent na základe nich dokáže niečo vysvetliť, inak formulovať. Od učiteľa to vyžaduje explicitne formulovať ciele v oblasti porozumenia. Pre študentov je ľahšie pochopiť situáciu ľudí v zmenených životných podmienkach v čase a priestore vzniku Charity Organization Societies, ako sa tieto zmeny spoločnosti namemorovať.

Zásada názornosti: Konanie vyučujúceho v duchu tejto zásady je spravidla spájané najmä so zrkovým vnímaním. Názorný by mal byť aj napr. výklad o spoločenských javoch tým, že by bol ilustrovaný zrozumiteľnými príkladmi, a tým, že učiteľ použije pojmy, ktorých význam žiaci dobre poznajú. Obraz námestia stredovekého mesta s obyvateľmi a predavačmi na trhoch pomôže pri zapamätaní spoločenských podmienok. Obrázok, na ktorom je Chevre kadiša, pomôže k zapamätaniu tohto pojmu. V dobe internetu a PowerPointu nie je problém s tvorbou takýchto vizuálnych pomôcok.

Zásada sústavnosti a primeranosti: Poznatky osvojené v určitom logickom usporiadaní sú žiakmi lepšie chápané, zapamätané a používané v praxi ako izolované, zo súvislostí vytrhnuté učivo. Teda, ak chceme upriamiť pozornosť na prehľad všeobecných dejín metodiky sociálnej práce, najskôr predstavme periodizáciu podľa Levickej, až potom sa venujme diagnostickej škole, sociálnej terapii atď.

Záver

Dejiny sociálnej práce sú predmetom náročným na prípravu vyučujúceho, pretože okrem osvojenia poznatkov predmetu je nevyhnutná orientácia vo všeobecných a národných dejinách, od ktorých sa dejiny sociálnej práce odvíjajú. Napríklad vynález parného stroja a následná industriálna revolúcia nezmenili len pomery v priemysle, ale priniesli aj nové fungovanie rodín, nové typy bývania a „novú“ sociálnu patológiu. Dejiny sociálnej práce sú predmetom, ktorý zvädza k prezentovaniu množstva faktov, rokov a mien. Oveľa dôležitejšie ako ovládať, kde sa v roku 1861 narodila Mary Richmond, je chápať súvislosti medzi dejinnými udalosťami a vnímať vývoj v sociálnej práci od minulosti po súčasnosť.

Zoznam použitej literatúry

ALBERTY, J. Didaktika dejepisu. Banská Bystrica : Univerzita M. Bela, 1992. ISBN 80-85162-38-5.

DVOŘÁK, D. Význam jednotlivých faktorů ve výuce. In: KALHOUS, Z. – OBST, O. Školní didaktika. Praha : Portál, 2002. s. 349 – 353. ISBN 80-7178-253-X.

DVOŘÁK. T. a kol. Úvod do studia dějepisu. Brno : Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80-210-7013-4.

HABURAJOVÁ ILAVSKÁ, L. – BAKOVÁ, D. Mapovanie historických medzníkov vo vývoji sociálnej politiky a sociálnej práce v rokoch 1918 – 1945. Praha : Hnutí R, 2012. ISBN 978-80-86798-30-1.

LEVICKÁ, J. Náčrt dejín sociálnej práce. Bratislava : SAP-Slovak Academic Press, 1999. ISBN 80-88908-29-9.

KURELOVÁ, M. Didaktické zásady. In: KALHOUS, Z. – OBST, O. Školní didaktika. Praha : Portál, 2002. s. 268 – 272. ISBN 80-7178-253-X.

MATOUŠEK, O. Základy sociální práce. Praha : Portál, 2001. ISBN 80-7178-473-7.

MATOUŠKOVÁ, I. Aplikovaná forenzní psychologie. Praha : Grada Publishing, 2013. ISBN 978-80-247-4580-0.

VEYNE, P. Ako písať o dejinách. Bratislava : Chronos, 1998. ISBN 80-967860-1-6.

VZDĚLÁVÁNÍ SENIORŮ V KONTEXTU CELOŽIVOTNÍHO UČENÍ A POŽADAVKŮ ZNALOSTNÍ SPOLEČNOSTI

DITA ŠTYVAROVÁ ²⁹⁹

Často diskutovaným tématem současné doby je stárnutí populace a z něj vyplývající společenské, ekonomické, politické a kulturní důsledky. „Očekává se, že celosvětově se v období 2000-2050 podíl lidí ve věku nad 60 let zvýší z 10 na 21 procent, zatímco projekce podílu dětí předpokládá snížení o jednu třetinu, z 30 na 21 procent.“ [Mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí 2002: [online]]. Není možné tuto situaci chápat jako samozřejmou, resp. je nutné reagovat na skutečnost, že roste počet seniorů, kteří nechtějí být pouze „klasickými“ důchodci, ale mají zájem participovat nejen na dění ve společnosti, ale hlavně se vyrovnat s měnícími se nároky společnosti, ve které žijí. Nelze tudíž kategorii seniorů vyjmout ze společnosti jako skupinu, která už nemá možnost se dál rozvíjet, je nutné ji chápat jako součást učící se společnosti. Pokud vycházíme z Palánovy definice „*Učící se společnost je taková společnost, kde je zajištěn všeobecný přístup ke vzdělávání bez jakékoliv diskriminace, kde jsou občané ke vzdělávání všestranně motivováni, povzbuzováni a podporováni všemi veřejnými institucemi a pokrok ve studiu je společností certifikován a uznáván jako základní hodnota. Základem této filozofie je právo jednotlivce na osobní zdokonalování a růst. Podle některých teoretiků jedno ze základních východisek při řešení globálních problémů. Obecný trend moderní společnosti, kdy vzdělávání dospělých přestává být izolovaným jevem, ale je pojímáno v kontextu národních i nadnárodních politických a sociálních změn i systémových změn ve vzdělávání*“ je zřetelné, že gerontagogika (geragogika, gerontopedagogika) má své místo nejen v systému andragogiky, ale i v systému celoživotního vzdělávání. Ve vnímání seniorů se neustále setkáváme s ageistickým přístupem, kdy na rozdíl od minulosti, kdy byl starý člověk vnímán jako zdroj moudrosti a zkušenosti, se dnes setkáváme s přístupem, že je spíše jen ekonomickou zátěží.

²⁹⁹ Ing. Dita Štyvarová – Katedra sociální práce FSE UJEP v Ústí nad Labem, dita.styvarova@ujep.cz

Mezi důležité funkce vzdělávání seniorů v současnosti lze dle mého mínění zahrnout i prevenci sociální exkluze seniorů, jejich začlenění do společnosti, smysluplné vyplnění času, navázání nových kontaktů. Nutnost řešení této otázky potvrzuje průzkum Reflexe postavení seniorů ve společnosti. Účastníci studie shodně považují generaci seniorů za osamocenou, což je dáno nárůstem egoismu ve společnosti i v rodinách a změnou rodinného uspořádání. V psychické rovině v nich narůstá pocit zbytečnosti. Deprimujícím faktorem je pro ně zužování sociálního pole, ke kterému dochází ze dvou důvodů: kvůli redukci sociálního kapitálu po odchodu do důchodu, kdy „*v reakci na tuto změnu přestává být senior pro některé „přátele“ zajímavý a dochází ke snížení sociálních kontaktů*“ [SAK, KOLESÁROVÁ-SAKOVÁ 2008a: 12], dále z důvodu úmrtí přátel a blízkých. Respondenti rovněž zmiňují prožitek nudy z důvodu nedostatku koníčků či zdravotních omezení. Česká společnost podle nich v reflexi proměn stáří zaostává, moudrost seniora představuje nulovou hodnotu, „*padesátiletý člověk je přežilý a odepsaný*“ (c. d.: 14). Podobný názor potvrzuje i jiný průzkum stejných autorů, podle nějž „*společnost i mladší generace vnímají seniory jako skupinu, která zabírá místa v zaměstnání a byty, a na kterou musí vydělávat. Tedy je vnímána v podstatě jako parazitující společenská skupina.*“ [SAK, KOLESÁROVÁ-SAKOVÁ 2008b: 11]. Tento výzkum byl realizován metodou focus group, celkem se ho zúčastnilo deset respondentů, takže jeho závěry nemůžeme chápat jako reprezentativní, vzhledem k faktu, že mohlo dojít k vzájemnému ovlivňování respondentů, čemuž nahrává i specifikace objektu výzkumu: skupina respondentů ve věku 30-70 let (vzdělanostně, věkově i dle pohlaví heterogenní).

Respondenti se v rámci šetření domnívají, že současný senior je vzdělanější, protože do seniorského věku vstupují ročníky s vysokoškolským a středoškolskou populací (lidé se základním vzděláním jsou pouze marginální skupinou). Tento vzdělanostní faktor se odráží do ostatních oblastí: vyšší vzdělanost se promítla do čtenářské gramotnosti a čtenářských návyků. *Vzhledem k tomu, že u mladé generace v důsledku rozšíření masové kultury, bulváru a nových informačních a komunikačních technologií, především počítače, internetu a mobilu drasticky klesla a dále klesá četba tištěných textů včetně knih, u současné generace seniorů vrcholí gramotná kultura [...]. Mladá generace je protagonistou „kyber“ a stará generace „gramotné“ kultury*“ [SAK, KOLESÁROVÁ-SAKOVÁ 2008a: 8]

Vzdělávací potřeby seniorů byly poměrně dlouho ignorovány, k výraznějšímu posunu došlo v 60. letech minulého století. Změna v systému a dosavadním chodu života, kterou je

pro člověka v seniorském věku odchod do penze, s sebou může přinést podstatné snížení aktivity, omezení sociálních kontaktů, snížení ekonomické úrovně atd. Vzdělávací procesy u seniorů můžeme tudíž chápat jako jeden z možných způsobů kompenzace dosavadního způsobu života a saturace potřeby být aktivní a užitečný.

Dle výzkumu Saka a Sakové [SAK, SAKOVÁ 2006: 28] není význam vzdělávání lineárně závislý na věku, projevují se zde i jiné faktory. Nejvyšší význam vzdělávání přikládají věkové skupiny 15-30 let, ve věkové skupině 31-45 let význam klesá, zatímco ve skupině 45 – 60 let zase stoupá a ve skupině 61 let a více znovu klesá. Jedná se o skupinu, která je buď ve starobním důchodu (či jiné formě, např. invalidní) či brzy bude do důchodu odcházet, faktor, důvod, proč se vzdělávat není tedy indikován nutností vyrovnat se s požadavky pracovního místa (v rámci produktivního života), s výkonem zaměstnání, spíše můžeme hovořit o individuálním zájmu podmíněném různými faktory. *„Zatímco na počátku životní dráhy vzdělávání a jeho dosažená úroveň určují pozici ve společnosti, v následné životní fázi nároky na vzdělávání vyplývají z profesních a finančních požadavků a od středního věku postupně nabývají na významu důvody, které jsou vzdělávání imanentní. Jedná se o udržení a rozvoj rozumových schopností, potěšení z poznávání, které nám vzdělávání poskytuje.“* (c. d. 40) *„Ve vyšším věku byl projeven zájem pouze o intelektuální činnost, kterou se senior baví a uspokojuje ho.“* [SAK, KOLESÁROVÁ-SAKOVÁ 2008b: 6]

Dokumenty týkající se celoživotního vzdělávání z pohledu vzdělávání seniorů a učící se společnosti

„Učící se společnost je takový stav lidské civilizace, kdy se celoživotní učení stává součástí způsobu života“ [PRŮCHA, WALTEROVÁ, MAREŠ 2001: 260]. Právo na vzdělávání je v ČR zakotveno v Listině práv a svobod, z hlediska mezinárodních dokumentů můžeme jmenovat např.:

- Světová deklarace vzdělání pro všechny. Uspokojení základních vzdělávacích potřeb,
- Charta základních práv Evropské unie,
- Všeobecná deklarace lidských práv
- Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech.

Vzhledem k tomu, že seniory lze chápat jako jednu z cílových skupin v rámci andragogického působení, mohu se zmínit o dokumentech, které primárně vypovídají a

upravují vzdělávání dospělých jako celek, ale sekundárně je možné je uchopit i z hlediska seniorské populace (dokumenty UNESCO, OECD, Rady Evropy apod). Vzdělávání seniorů je uplatňováno v rámci teorií o celoživotním vzdělávání (lifelong learning/ education), které prosazuje koncepci, že lidé se musí učit a vzdělávat v průběhu celého života. V roce 1977 se těmito otázkami začala zabývat OSN, v roce 1978 přijalo Valné shromáždění OSN rezoluci č. 33/52 k problematice starých lidí ve společnosti. V roce 1982 se ve Vídni konalo Světové shromáždění o stárnutí, které přijalo akční program Mezinárodní plán aktivit ke stárnutí. Problematice stárnutí se soustavně věnuje i Světová zdravotnická organizace již od roku 1955, která usiluje o tzv. „zdravé stárnutí“. Problémům starých lidí se od svého založení roku 1949 věnuje i Rada Evropy, jejíž aktivity se soustřeďují na různé aspekty ekonomického, sociálního i kulturního života seniorů. Problematice stárnutí a starých lidí se tedy již dlouhou dobu věnuje řada organizací a mezinárodních dokumentů, kdy jejich společným cílem je začlenění seniorů do společnosti, odstranění věkové segregace, účast a zapojení starších lidí do společnosti, celkový rozvoj seniorů a zlepšení kvality jejich života.

Otázkou stárnutí a vzdělávacích aktivit ve stáří se zabývá **Madridský mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí 2002**, jehož cílem je zajištění podmínek k bezpečnému a důstojnému stárnutí ve společnosti, kde se senioři mohou plnohodnotně podílet na všech aktivitách. Část nazvaná Problém 4: Přístup k znalostem, vzdělávání a výcviku praví: *„Vzdělávání je základní předpoklad pro aktivní a plný život [...]. Společnost založená na znalostech vyžaduje, aby byly zaváděny politiky zajišťující celoživotní přístup k vzdělávání a odbornému výcviku. Pokračující vzdělávání a výcvik jsou nutné, aby se zajistila produktivita jednotlivců i národů [...]. Technologie mohou být využity k tomu, aby lidé měli k sobě blíž a tím mohou přispět k snížení marginalizace, osamění a segregace mezi věkovými skupinami. Je proto třeba přijmout opatření umožňující starším lidem, aby měli přístup k technologiím, účastnili se technologických změn a přizpůsobili se jim.“* [Mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí 2002: [online]].

V roce 2002 se konala Ministerská konference o stárnutí, organizovaná Evropskou hospodářskou komisí OSN, jejímž výsledkem bylo přijetí **Regionální implementační strategie**, jež obsahuje 10 závazků, mezi které mimo jiné patří závazek číslo 6 „podporovat celoživotní vzdělávání a uzpůsobit vzdělávací systém tak, aby odpovídal měnícím se ekonomickým, sociálním a demografickým podmínkám“. Klade se zde „*důraz na poskytování kvalitního vzdělávání všem věkovým kategoriím a na zacházení se všemi učícími*

se lidmi jako s aktivními účastníky [...]. Starší lidé musí také dostávat výcvik v péči o sebe sama a v ostatních oblastech, které jsou důležité pro udržení kvality jejich života [...]. Tradiční pořadí škola, práce, odchod na odpočinek již nevyhovuje. Vzdělávací systém se musí nutně přizpůsobit, aby podporoval zvýšenou flexibilitu v průběhu celého života. [...] Výcvik k povolání a vzdělávání dospělých i starších lidí je třeba považovat za produktivní investici, která nejenže přináší pozitivní návratnost ve formě ekonomického růstu, ale zlepšuje také kvalitu života a celkového sociálního rozvoje starších lidí. V tomto ohledu je třeba lépe uznat a podpořit roli, kterou sehrávají vzdělávací instituce pro starší lidi, například univerzity třetího věku. Ty se v řadě zemí ukázaly jako důležitý prostředek umožňující účast a zapojení starších lidí do společnosti [...] ...je zapotřebí přizpůsobit vzdělávací instituce potřebám lidí v důchodu [...]. Měly by být vypracovány vzdělávací programy, které budou uznávány a budou k dispozici všem zainteresovaným ve všech věkových skupinách.“ [Regionální implementační strategie: [online]].

V České republice se vzděláváním dospělých jako integrální součástí vzdělávací soustavy zabývá například *Bílá kniha, Národní program rozvoje vzdělávání v ČR 2001*. Rozlišuje se zde mezi vzděláváním dospělých, vedoucím k dosažení stupně vzdělání, dalším profesním vzděláváním a ostatním vzděláváním dospělých, mezi které se řadí i vzdělávání seniorů. Dokument uvádí, že ačkoliv zájmové vzdělávání slouží k rozvoji osobních znalostí, jeho výsledky jsou využitelné i v profesní kariéře a rovněž zvyšují úroveň vzdělanosti ve státě, která následně zlepšuje informovanost, obecný rozhled a hodnoty občanů v oblasti společenské, politické apod. Za cíl je zde kladeno „umožnit populaci v celé její šíři a v průběhu celého života stát se účastníkem vzdělávání, kdykoli to pocítí jako potřebné, s cílem připravit ji pro celoživotní učení“ [MŠMT 2001: 89].

Významnými dokumenty jsou rovněž *Strategie celoživotního učení ČR* z roku 2007, *Strategie vzdělávání pro udržitelný rozvoj České republiky* (2008 – 2015) či *Dlouhodobý záměr vzdělávání a rozvoje vzdělávací soustavy České republiky* z roku 2005. Všechny tyto dokumenty zdůrazňují nutnost podpory dalšího vzdělávání.

Dlouhodobý záměr seniorského vzdělávání na vysokých školách na období 2008 – 2015 Asociace Univerzit 3. věku zdůrazňuje nutnost rozšíření nabídky celoživotního vzdělávání z důvodu stárnutí populace. Uvedený záměr předpokládá, že tito „noví“ senioři budou oproti minulosti v mnohem lepší fyzické i psychické kondici, díky čemuž budou

schopni participovat na společenském dění. Současně by mělo dojít k situaci, že mnohem více budou oceňovány hodnoty, které senioři přinášejí, což povede k mezigeneračnímu dialogu, kdy jedním ze způsobů komunikace mohou být právě U3V, resp. systém a prostředí ve kterém dochází k její realizaci. Vzdělávací aktivity navíc zlepšují kvalitu života v důchodu, neboť umožňují podílet se na dění ve společnosti, udržovat kontakty, společensky se uplatnit. Tento dlouhodobý záměr navazuje na *Návrh základních principů Národního programu přípravy na stárnutí populace na období let 2003 až 2007*. V části 9) Vzdělávání se uvádí:

„Je třeba, aby společnost vytvářela prostředí a programy, umožňující seniorům vyrovnat se s novými poznatky a informačními technologiemi, které povedou k rozvíjení jejich tvůrčích schopností, přispějí k zvládnání nároků moderní společnosti a pomohou naplnit jejich zájmy a potřeby. Stejně důležité a potřebné je rozvíjení oblastí vzdělávání všech věkových kategorií v přípravě na stárnutí a stáří se zaměřením na utváření dobrých vztahů, seznamování se s potřebami a problémy seniorů a vytváření postojů úcty a porozumění pro seniory, zejména pak vzdělávání mladé generace ve vztahu ke stáří a seniorům.

K zabezpečení tohoto principu je třeba rozpracovat následující doporučení:

- a) předcházet vyčlenění seniorů z trhu práce sociálnímu vyčlenění nabídkou vhodných vzdělávacích programů,
- b) udržet a zvýšit zaměstnanost seniorů a jejich flexibilitu investicemi do vzdělání,
- c) podporovat vytváření modelů kontinuálního vzdělávání seniorů včetně vzdělávání v oblasti informačních technologií, systematicky rozšiřovat nabídku vzdělávacích programů pro seniory,
- d) zřizovat University III. věku při jednotlivých VŠ a spolupracovat s jejich pořadatelí při tvorbě nabídky kurzů dle zaměření jednotlivých VŠ,
- e) podporovat činnost nestátních subjektů na úseku vzdělávání seniorů a rozvíjení jejich zájmů a schopností,
- f) využívat znalostí seniorů a nabízet jim zapojení do vzdělávacích aktivit v roli lektorů,
- g) rozšířit vzdělávání a informovanost všech věkových kategorií v přípravě na stárnutí a stáří jako předpokladu k utváření dobrých mezigeneračních vztahů, pochopení stáří a zajištění vlastní přípravy na stáří,
- h) vzdělávat mladou generaci v problematice seniorů, na základě znalostí vytvářet postoje úcty a porozumění pro seniory,
- i) rozšířit vzdělávání v problematice seniorů ve studijních programech,
- j) *vytvářet pozitivní názory na stárnutí a seniory*. [Návrh základních principů Národního programu přípravy na stárnutí populace na období let 2003 až 2007: [online]].

Při úvahách nad vzděláváním seniorů mohou vyvstat otázky ohledně jeho užitečnosti a potřebnosti. Současně je důležitý i fakt, že účastníci vzdělávacího procesu musí sami sebe

jako cílovou skupinu vzdělávání chápat, nelze snahu o vzdělávání implementovat zvenčí jako zájem vnějšího okolí.

Zde je třeba si uvědomit, že výchova a tedy i vzdělávání je proces celoživotní a že udržování mentální kondice je stejně důležité jako udržování kondice fyzické. Stejně jako je tedy důležitá fyzická aktivita k zachování fyzických sil, je významná i prevence úpadku sil duševních, kterou ve stáří nejlépe představuje čilý kontakt s lidmi různého věku, udržování všestranné aktivity, rozšiřování znalostí a rovněž i přímá příprava na stáří. To vše vzdělávání seniorů poskytuje, čímž významně přispívá ke zvyšování kvality života seniorů. Kvalita života znamená převážně „*subjektivní pohled člověka na jednotlivé stránky jeho života. Tento pohled mimo jiné závisí (a současně zahrnuje) na: zdravotním stavu, věku, vlastních přání, životních cílech a očekáváních, duchovní úrovni, rodinném zázemí, ekonomickém zajištění, možnosti seberealizace, úrovni poskytovaných služeb, postojích ostatních lidí, kultuře dané společnosti atd.*“ [KOZÁKOVÁ, MÜLLER 2006: 36]. Čornaničová [PETŘKOVÁ, ČORNANIČOVÁ 2004: 41] definuje kvalitu života jako určitý koncept toho, co člověku přináší pocity pohody a spokojenosti se životem. Kvalita života seniorů v sobě zahrnuje sociální, biologické, psychologické a duchovní aspekty života seniorů. Vzhledem k seniorskému věku se nejčastěji zdůrazňuje zejména duchovní stránka, tj. jakési hledání významu a smyslu života. Smysl života je vytvářen čistě individuálně a je intrapsychický, tj. vytvářený integrací potenciálů člověka (kognitivních, emočních a motivačních), jako např. schopnost poznávat sebe, rozumět ostatním, hledat optimální řešení, plánovat události, vyhledávat cíle, zvládat různé úkoly apod. Právě institucionalizovaná a individualizovaná edukace seniorů se stává prostorem i prostředkem podpory kvality života díky naplňování kultivačních potřeb života seniora.

Jedním z posledních dokumentů, který bych zde chtěla uvést je Mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí, který byl přijat 12. 4. 2002 na závěr II. světového shromáždění o stárnutí v Madridu. Dokument se zabývá nutnými úkoly pro budoucnost. Na jeho základě byl schválen Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003-2007 a jeho nejnovější revize Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012. Cílem tohoto programu je „*podpořit solidaritu a soudržnost mezi generacemi a zájem o situaci, těžkosti a preference starších lidí v České republice, zvýšit subjektivní a objektivní bezpečí a ochránit práva zranitelných skupin starých lidí.*“ [MPSV 2008: 11].

Univerzity 3. věku jako ukazatel měnícího se poslání vysokého školství

Univerzita třetího věku je „specifická forma vzdělávání dospělých, určená vzdělávání gerontů, tj. generaci lidí v období po produktivním věku.“ [PRŮCHA, WALTEROVÁ, MAREŠ 1998: 275].

Všechny U3V mají neprofesionální zaměření, nedávají seniorům kvalifikační vzdělání „napomáhají starým lidem adaptovat se na novou situaci, ve které se zpravidla ocitají okamžikem odchodu do důchodu. Prohlubují také vědomí odpovědnosti za vlastní stáří a napomáhají k uchování kontinuity života a životního programu i po ukončení pracovní aktivity. Přispívají přitom i k získání a udržení pocitu užitečnosti a satisfakce. Jsou konkrétním příspěvkem k naplňování hesla: Nejen léta životu, ale i život létům.“ (c. d.: 15).

U3V poskytují seniorům vzdělávání na nejvyšší možné, tj. univerzitní, úrovni. Účastníci U3V mají status posluchače univerzity, nejsou však považováni za studenty ve smyslu zákona č. 111/1998 Sb. o vysokých školách. Studenty jsou lidé postproduktivního věku, tj. senioři ve starobním (invalidním) důchodu. Podmínky pro přijetí nejsou na všech U3V stejné, nejčastěji lze vysledovat následující podmínky:

- 1) 1. požadavek ukončeného středoškolského vzdělání s maturitou
- 2) přijetí není vázáno na dosažený stupeň vzdělání

Společnou podmínkou je vyplnění přihlášky a zaplacení registračního poplatku, který se zpravidla pohybuje mezi 100 – 500 Kč za semestr či akademický rok. Kurzy jsou většinou dvou - až tříleté (rozdělené do semestrů), počet přednášek a jejich četnost si určují jednotlivé U3V (resp. realizátor – univerzita). Výuka je prováděna formou přednášek, seminářů, případně cvičení či exkurzí a úspěšným absolventům je vydáváno osvědčení o absolvování U3V.

Novou alternativou ke klasické prezenční přednáškové činnosti U3V jsou virtuální kurzy. „Jsou založeny na využití nových komunikačních technologií a internetu, mají prvky distančního vzdělávání a e-learningu a jsou didakticky přizpůsobeny charakteristickým specifikům cílové skupiny - seniorům se zájmem o vzdělávání na vysokoškolské úrovni.“ [U3V v regionech, [online]]. Jejich výhodou je dostupnost: kdykoliv a kdekoliv a jsou určeny – měly by a mohou je využívat - především senioři, kteří se nemohou aktivně účastnit různých typů vzdělávacích akcí pro ně určených (zdravotní důvody, finanční důvody či nedostatečná

mobilita osobní i vnější). Výuku je možné realizovat na jakémkoliv místě s dostupným internetem, studium organizuje koordinátor, kterým může být v podstatě kdokoliv. Hlavním pozitivem této formy výuky seniorů je především možnost vrátit se k probíranému tématu a zopakovat si méně pochopené části. Mezi nevýhody lze zařadit požadavek na alespoň částečnou počítačovou gramotnost učícího se seniora, i když zde je možné využít jako metodu spolupráci v rámci generací, což pro některé seniory může znamenat překonání mezigenerační bariéry nejen v rámci rodiny.

Základním cílem vzdělávání seniorů je umožnit lidem poproduktivního věku i lidem stojícím v závěru své profesní dráhy účastnit se vzdělávacích aktivit obohacujících jejich duševní život a umožňujícím jim lepší orientaci v životě a rychle se měnícím současném světě, „*dát zájemcům všech věkových stupňů možnost, aby své již nabyté vědomosti a zkušenosti porovnali s nejnovějšími, které mají význam pro současnost a budoucnost, aby se mohli aktivně podílet na utváření a vývoji společnosti.*“ [SCHMIDT 1997: 55]. U3V jsou rovněž významným místem mezigeneračního setkávání, přispívají tak k vzájemnému dialogu mezi generacemi, k jejich vzájemnému většímu pochopení a odstranění bariér.

Specifika vzdělávání seniorů v současné znalostní společnosti

Mezi nejčastěji uváděné důvody růstu zájmu o vzdělávání dospělých v poproduktivním věku patří [BENEŠ 2008: 89]:

- lidé v důchodovém věku tvoří v mnoha zemích politicky vlivnou skupinu, kdy i jejich ekonomická síla je značná
- důchodová fáze je v mnoha zemích již delší, než doba přípravy na povolání (zkracování životní pracovní doby a zvyšování průměrné životnosti)
- senioři jsou společenským problémem, zároveň ovšem předmětem zájmu vědy a vzdělávání dospělých (v USA vznik samostatné vědní disciplíny)
- vzhledem ke stárnutí populace musí nevyhnutelně docházet ke společenským, kulturním, ekonomickým a politickým změnám

Vzdělávání v důchodovém věku je dobrovolné, senioři mají specifické kompetence (zkušenosti a strategie řešení problémů, překonané krize, životní zklamání).

Při koncipování obsahové úrovně U3V existují různá pojetí: [BOČKOVÁ 1997: 67]

1) z hlediska míry proniknutí k podstatě:

1. koncipování obsahu jako přehledu, který umožňuje orientaci v systému a v jeho vnitřních a vnějších vztazích,

2. koncipování obsahu jako souboru, který umožní relativně hluboké poznání problematiky.
- 2) podle šíře záběru:
- a) zpracování příslušné problematiky v plné šíři (zachycení všech podstatných jevů),
 - b) soustředění pozornosti pouze na jeden vybraný problémový okruh.
 - c) Odlišné přístupy se uplatňují rovněž k věcné náplni vzdělávání (c. d.: 67):
 - 1) zaměření obsahu U3V především na to, aby si lidé uvědomili změny související se stárnutím a stářím, na jejich prevenci, na umění vyrovnat se s nimi a plnohodnotně prožívat třetí životní etapu,
 - 2) koncipování obsahu velmi různorodě – reflektuje diferencované vzdělávací potřeby a zájmy seniorů.

V odborné literatuře převažuje vymezení tří funkcí vzdělávání ve stáří a ke stáří a to preventivní, anticipační a posilňovací.

Palán a Langer vymezují ve vzdělávání seniorů následující funkce [PALÁN, LANGER 2008: 65]:

- *všeobecně vzdělávací (získání poznatků, informací, dovedností)*
- kulturně umělecké (kultivace osobnosti prostřednictvím umění a kultury)
- poradenské (sociálně psychologické – zaměřené na uchování přiměřené kvality života v oblasti sociálních vztahů a psychického rozvoje)
- zdravotní (zaměřeno na aktivity směřující k udržení relativního zdraví a předcházení a oddalování omezení vyplývajících ze stárnutí)
- právní a jiné poradenství

Čornaničová vymezuje 2 oblasti funkce vzdělávání seniorů [ČORNANIČOVÁ 1997: 63 - 64]:

- 1) podle základního zaměření vzdělávacích aktivit:
 - a) vzdělávací (získávání poznatků, informací, zručností)
 - b) kulturně-kultivační (permanentní rozvíjení osobnosti člověka prostředky umění a kultury)
 - c) sociálně-psychologické (uchování přiměřené kvality života v oblasti sociálních vztahů a psychického rozvoje, cílené osobní aktivity při předcházení, oddalování a přizpůsobování se omezením vyplývajícím ze stárnutí)
- 2) podle specifického cíle vzdělávacích aktivit:
 - a) preventivní (působí ještě před samotným průběhem stárnutí, pozitivně ovlivňují jeho průběh a kvalitu života v tomto období)
 - b) anticipační (cílené na pozitivní vyladění člověka v jeho budoucích změnách životní struktury, přispívají k pozitivní připravenosti na změny v životním stylu seniorů)
 - c) rehabilitační (znovuobnovení a udržování fyzických a duševních sil, vyváženého stavu, současně znamená přípravu na další existenci člověka)
 - d) adaptační (zabezpečuje rovnováhu mezi prostředím a organismem člověka)

- e) posilňovací (stimulační - k rozvoji zájmů, potřeb a schopností starších lidí, k podpoře jejich aktivity, ke kultivaci zájmových volnočasových aktivit - koníčků),
- f) komunikační (v rámci průběhu vzdělávacích aktivit zůstávají senioři v aktivní komunikaci se svým okolím a jeho prostřednictvím s celou společností)
- g) kompenzační (vzdělávací aktivity seniorů nahrazují úbytek sociálních kontaktů a ztrátu profesní role, nahrazují rovněž možnosti studovat v předcházejících etapách života)
- h) aktivizační (aktivizace prostřednictvím vzdělávání přispívá k začlenění do společnosti a k fyzickému a duševnímu zdraví, k pocitu důstojnosti a životního uspokojení)
- i) relaxační (kultivované trávení volného času, přispívá k vnitřní harmonii osobnosti)
- j) mezigenerační porozumění (prohloubení mezigeneračního porozumění, prevence napětí mezi generacemi)
- k) kultivační (životní orientace na rozvoj a osobní růst v seniorské etapě života)

Dle Bočkové a Petřkové jsou vzdělávací potřeby seniorů velmi různorodé. Lidé staršího věku mají tedy potřebu učit se a studovat zejména proto [BOČKOVÁ 1997: 65 - 66]:

- 1) poznatky získané studiem jim pomáhají při řešení existenciálních otázek a také nalézat nové hodnotové systémy
- 2) vzdělávací aktivity ve svém důsledku vedou i k zvýšení aktivity sociální
- 3) vzdělávání na U3V vytváří příležitost pro vznik nových sociálních kontaktů i pro procesy sociálního učení, kdy právě sociální učení prostřednictvím výměny zkušeností s ostatními účastníky a s vyučujícími usnadňuje kultivování víry ve vlastní schopnosti

Při vzdělávání seniorů by měl být brána v úvahu skutečnost, že U3V jsou důležitým nástrojem prevence příchodu tzv. čtvrtého věku. „*Význam vzdělávacích aktivit tkví v tom, že naznačují stárnocím a starým občanům novou životní perspektivu. Vzdělávání pro ně představuje životní pomoc v tom, že jim kromě informací a vědění nabízí životní orientaci na rozvoj a osobní růst v etapě života, která byla dříve považována za deficitní.*“ [MÜHLPACHR 2004: 130].

V roce 2008 bylo na UJEP v Ústí nad Labem provedeno šetření týkající se motivačních faktorů studentů U3V. Celkem se šetření zúčastnilo 179 žen a 26 mužů. Níže uvedené motivační faktory jsou řazeny podle četnosti uvádění jednotlivými respondenty.

Ženy, kterých se šetření zúčastnilo 179, nejčastěji uváděly:

- doplnění či prohloubení svých stávajících vědomostí
- získání nových informací
- znovu se vzdělávat, protože mě učení baví
- získávání stále nových informací je můj koníček

- chtěla jsem být v kontaktu se svými vrstevníky
 - chtěla jsem se lépe orientovat v současném společenském dění
 - chtěla jsem ve svém životě ještě něco dokázat
 - chtěla jsem si zvýšit sebevědomí
 - chtěla jsem být užitečná, vykonávat nějakou smysluplnou činnost
 - chtěla jsem se vědomostmi vyrovnat svým dětem či vnoučatům, chci jim lépe porozumět
 - jsou tady mí přátelé
 - chtěla jsem získat nové přátele
 - chtěla jsem překonat své pocity osamocení
- začala jsem se znovu vzdělávat, protože se doma nudím

Mužů se šetření zúčastnilo 26, což potvrzuje i závěry dalších podobných šetření, ze kterých vyplývá jasná převaha studujících senierek – žen. Motivační faktory ke studiu u mužů - seniorů jsou podobné, liší se pouze v pořadí a četnosti.

- doplnění či prohloubení svých stávajících vědomostí
- získání nových informací
- získávání stále nových informací je můj koníček
- chtěl jsem být užitečný, vykonávat nějakou smysluplnou činnost
- znovu se vzdělávat, protože mě učení baví
- chtěl jsem být v kontaktu se svými vrstevníky
- jsou tady mí přátelé
- chtěl jsem si zvýšit sebevědomí
- chtěl jsem se lépe orientovat v současném společenském dění
- chtěl jsem ve svém životě ještě něco dokázat
- chtěl jsem překonat své pocity osamocení
- chtěl jsem získat nové přátele

Podobné šetření prováděla J. Hřebíčková mezi studenty U3V pořádané na Univerzitě Tomáše Bati ve Zlíně v rámci své bakalářské práce v roce 2007, kdy její závěry částečně korespondují s závěry sondy do studia na U3V Ústí nad Labem, ovšem vzhledem k výše uvedenému šetření Saka a Kolesárové - Sakové zde najdeme určité disproporce (způsobeno výběrem vzorku a metodou šetření). Studium na U3V T. Bati nepovažují senioři prioritně za příležitost k setkání a možnosti společenských kontaktů, naopak primárním motivem je prokazatelný zájem seniorů - studentů o nové poznatky, které při studiu získávají. „*Průzkum nepotvrdil, že by ke studiu byli motivováni osaměle žijící senioři jako k prostředku pro saturaci potřeby společenských kontaktů.*“ [HŘEBÍČKOVÁ 2006: 5].

Výraznou motivací ke studiu je „náhrada studia“, kdy senioři ve svém aktivním věku buď studovat nemohli, či neměli zájem, nebo se museli věnovat jiné činnosti – nejčastěji to

byla péče o rodinu). Mezi další motivy, proč studovat byla řazena rodina, objevení skrytých vloh a samozřejmě získání praktických dovedností.

Dle průzkumů Bočkové a Petřkové jsou vzdělávací potřeby seniorů velmi různorodé: „od potřeby „porozumět době“, přes potřebu kompenzovat pokles své výkonnosti a připravit se na vlastní stáří až k potřebě pevnější struktury a řádu, kterou v předcházejícím životním období uspokojovalo začlenění v pracovní činnosti“ [BOČKOVÁ, PETŘKOVÁ 1997: 65]. Mezi hlavní vzdělávací motivy řadí „úsilí seniorů o potvrzení sebe sama, o řízení svého vlastního života a o získání kontroly nad ním i nad prostředím, které je obklopuje“. (c. d.: 65)

Seznam použité literatury:

BENEŠ M. 2003. *Andragogika – teoretické základy*. Praha: Eurolex Bohemia s. r. o.

BENEŠ M. 2008. *Andragogika*. Praha: Grada

BOČKOVÁ V., PETŘKOVÁ A. 1997. „Univerzita 3. věku jako specifická forma vzdělávání dospělých“; *Deset let vzdělávacích aktivit pro seniory – Sborník příspěvků z odborného semináře se zahraniční účastí. Olomouc 17. – 18. října 1996*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

ČORNANIČOVÁ R. 1997. „Funkcie výchovy a vzdelávania seniorov“; *Deset let vzdělávacích aktivit pro seniory – Sborník příspěvků z odborného semináře se zahraniční účastí. Olomouc 17. – 18. října 1996*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

HŘEBÍČKOVÁ J. 2007. *Aktivní formy studia jako motivace k dalšímu vzdělávání*. [online]. [citováno 2010-04-22]. Dostupné z: http://au3v.vutbr.cz/soubory/Rancirov_2007/prispevky/hrebickova.pdf.

MPSV. 2008. *Kvalita života ve stáří. Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012*. Praha: MPSV.

KLEVETOVÁ D., DLABALOVÁ I. 2008. *Motivační prvky při práci se seniory*. Praha: Grada Publishing, a. s.

KOZÁKOVÁ Z., MÜLLER O. 2006. *Aktivizační přístupy k osobám seniorského věku*. Olomouc: Univerzita Palackého.

Listina základních práv a svobod vyhlášená dne 16. prosince 1992. [online]. [citováno 2010-03-09]. Dostupné z <http://www.helcom.cz/view.php?cisloclanku=2005020102>.

Mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí ze dne 12. 4. 2002. [online]. [citováno 2010-03-11]. Dostupné z <http://www.helcom.cz/view.php?cisloclanku=2005040109>.

MŠMT. 2001. *Národní program rozvoje vzdělávání v České republice. Bílá kniha*. Praha: Tauris.

MÜHLPACHR P. 2004. *Gerontopedagogika*. Brno: Masarykova univerzita.

Návrh základních principů Národního programu přípravy na stárnutí populace na období let 2003 až 2007 přijatý 14. listopadu 2001. [online]. [citováno 2010-03-15]. Dostupný z <http://www.mpsv.cz/cs/1072>.

PACOVSKÝ V., HEŘMANOVÁ H. 1981. *Gerontologie*. Praha: Avicenum, zdravotnické nakladatelství.

PALÁN Z., LANGER T. 2008. *Základy andragogiky*. Praha: UJAK

PRŮCHA J., WALTEROVÁ E., MAREŠ J. 1998. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál.

PRŮCHA J., WALTEROVÁ E., MAREŠ J. 2001. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál.

Regionální implementační strategie k Madridskému mezinárodnímu akčnímu plánu pro problematiku stárnutí 2002. [online]. [citováno 2010-03-12]. Dostupné z <http://www.helcom.cz/view.php?cisloclanku=2005040109>.

SAK P., KOLESÁROVÁ-SAKOVÁ K. 2008a. *Reflexe postavení seniorů ve společnosti*. [online]. [citováno 2010-04-22]. Dostupné z: http://www.insoma.cz/1_8.pdf.

SAK P., KOLESÁROVÁ-SAKOVÁ K. 2008b. *Zpráva z hloubkových rozhovorů se seniory*. [online]. [citováno 2010-04-22]. Dostupné z: http://www.insoma.cz/2_8.pdf.

SAK P., SAKOVÁ K. 2006. *Nové technologie, celoživotní učení a další vzdělávání*. [online]. [citováno 2010-04-22]. Dostupné z: http://www.insoma.cz/vyzkum_vzdel.pdf.

SCHMIDT H. 1997. „Proč starší lidé studují? (Studium seniorů – šance a překážky)“; *Deset let vzdělávacích aktivit pro seniory – Sborník příspěvků z odborného semináře se zahraniční účastí. Olomouc 17. – 18. října 1996*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

ŠIPR K. 1997a. *Jak zdravě stárnout*. Rosice u Brna: Gloria Rosice.

ŠIPR, K. 1997b. „Od akademií k univerzitám třetího věku“; *Deset let vzdělávacích aktivit pro seniory – Sborník příspěvků z odborného semináře se zahraniční účastí. Olomouc 17. – 18. října 1996*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

U3V v regionech. [online]. [citováno 2010-03-17]. Dostupné z: <http://www.e-senior.cz/vu3v/index.php?PHPSESSID=8406760790696c600bd3e56f3bc62b62>.

**BRNULA, PETER – LAŠTOVKOVÁ, JITKA – ŠTYVAROVÁ, DITA –
HIEKISCHOVÁ, MICHAELA (EDS.):**

**DĚJINY SOCIÁLNÍ PRÁCE - SOUVISLOST MINULOSTI A SOUČASNOSTI V
POMOCI A VE VZDĚLÁVÁNÍ**

Vydala: Katedra sociální práce FSE UJEP v Ústí nad Labem. Ústí nad Labem: Fakulta sociálně ekonomická Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem.

1. Vydání.
214 stran

ISBN 978-80-7561-012-6

ISBN 978-80-7561-012-6

9 788075 610126